

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

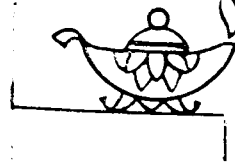
Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅ
ՄԱՏԵ
ՆԱԳԻՐ
ՆԵՐ

ՀՈՒՆԱՆ ՄԱՐԿՈՒՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը, ներածությունը
և ծանոթագրությունները
վարդան վարդանյանի

Աշխատասիրության՝ Վ. Հ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻ
ԽՄՐԱԳԻՐ՝ Ա. Ս. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԱՐԳԱՐՅԱՆ Գ. Վ., ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ Ս. Ս.,
ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ Գ. Խ., ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Վ. Ս.,
ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ Ս. Ն.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Վաղ միջնադարից մեզ է հասել ուշագրավ մի «Պատմություն»։ զա Ձե-
նոր Գլակ Ասորու և Հովհան Մամիկոնյանի անուններով հայտնի «Տարոնի
պատմությունն» է։ Հենց թեկուզ այն հանգամանքը, որ այս աշխատությունը
երկու տարբեր անձնավորությունների անուններով է կոչվել, բնականաբար
իբ վրա է բեռել պատմագիտության և բանասիրության ուշադրությունը
վաղուց ի վեր։ Այնուհանդերձ այն համարվել և ներկայումս էլ համարվում
է 7—9-րդ դարերի սահմաններում գրված կամ հավաված-խմբագրված
մի ժողովածու։ Ուստի և այս կապակցությամբ ծագած վեճերն ու տարակար-
ծությունները նույնպես տարաբնույթ են։ Վիճելի կետերը այստեղ վերաբե-
րում են առաջին հերթին գրվածքի՝ իրականում քանի՞ մասերից բաղկացած
լինելուն, և թե դրանցից որի հեղինակն ո՞վ է։ Ապա՝ արդյո՞ւ ամբողջակա՞ն
է այն, թե՞ ոչ։ Ո՞ր դարում է գրվել կամ հավավել-խմբագրվել, վերջապես
պատմա-գաղափարական կամ գրական-գեղարվեստական ի՞նչ արժեք է ներ-
կայացնում այն։ Սրանք հարցեր են, որոնց մասին շեյամ շատ է գրվել ու
խոսվել, սակայն այսօր էլ դեռևս մնում են վերջնական պարզաբանման
կարոտ։ Այս համառոտ նախաբանում վերոհիշյալ բոլոր հարցերի բնու-
թյունը մեր խնդրից դուրս է. ավելորդ շեճ համարում, սակայն մի երկու
խոսքով հայտնել այստեղ նաև մեր կարծիքն այդ մասին։

Արդեն բավիցս նկատվել է, թե այս արժեքավոր գործի առաջին մասի
ստեղծման շարժառիթ են հանդիսացել Հայաստանում (հատկապես Տարո-
նում և նրա մերձակա զավառներում) նորածագ քրիստոնեական կրոնի
թափածան, նրա հաստատման հանգամանքների հետ կապված պատմու-
թյունները. ինչպես նաև ցույց տալու համար նոր կրոնի տարածման և
պրոպագանդման նախապահին հանդիպած խոչընդոտները, հեթանոսական
կապալառության և նրան սպասարկող բռնի դիմ մղված դաժան պատե-
րազմը, քրիստոնյա առաջին նվիրակների կյանքն ու գործը, նրանց ան-
ձերի և աշխատության պանծացումը, սրբացումն ու հավերժացումը։ Սյու-
ժետային-գաղափարական կառուցվածքի իմաստով «Տարոնի պատմությու-
նը» կարծես, իրոք, երկու առանձին մասերից է կազմված։ Դրանցից մե-
կը, որ վերագրվել է ասորի Ձենոր Գլակին, պարունակում է Գրեգոր Լու-

Մամիկոնյան Հովհ.
Հ 851 Տարոնի պատմություն (Աշխատասիրության՝ Վ. Հ.
Վարդանյանի, խմբ.՝ Ա. Ս. Սահակյան). Եր.։ Խորհրդա-
յին գրող, 1989, 176 էջ։— (Հայ մատենագիրներ (Խմբ.
կոլեգիա՝ Արգարյան Գ. Վ. և ուրիշներ)։
Հովհան Մամիկոնյանի անունով հայտնի այս «Պատմությունը» հա-
մարվում է 7—9-րդ դարերի սահմաններում գրված կամ հավաված,
խմբագրված ժողովածու։ Առաջին մասում ներկայացված է Հայաս-
տանում՝ կոնկրետ Տարոնում քրիստոնեական կրոնի տարածման
հանգամանքները։ Երկրորդ մասը՝ քրիստոնեության հաստատումից
հետո, օտար զավթիչների դեմ Տարոնի ժողովրդի դուրս գնական
պայքարի էպիկական-գեղարվեստական պատկերումն է։

4702080101 (2)
U 705(01)89 — 89

ԳՄԴ 63.3 (22) 8427

ISBN 5-550-00198-5

© «Խորհրդային գրող». Քարգմանելու,
ձևավորման և խմբագրման համար, 1989

սավորչի կողմից (կամ նրա քելադրանով) հույն և սառի քառադիներին ուղարկված կամ նրանցից ստացված պատասխան բողբերի (նամակների) պատենները: Այս հատվածի բովանդակությունը դուրս չի գալիս ինչպես Տարոնում Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության, քրիստոնեական կրոնի տարածման շրջանակներից, նույնպես և չորրորդ դարի սահմաններից:

Իսկ «Տարոնի պատմության» երկրորդ՝ Հովհան Մամիկոնյանին վերագրված մասի բովանդակությունը ներկայացնում է Հայաստանում քրիստոնեության հաստատումից շատ հետո՝ շուրջ չորս-հինգ հարյուր (գուցե և ավելի) տարիներ. գլխավորապես Տարոնում՝ Մամիկոնյանների իշխանությանը ենթակա և հարևան գավառներում, դարեր շարունակ տեղի ունեցած դեպքերի ու իրադարձությունների մասին գոյացած ավանդապատում գրույցների մի շարան: Օտար բռնակալների դեմ Տարոնի ժողովրդի մղած դյուցազնական պայքարի էպիկական-գեղարվեստական պատկերումն է այդ: Այս հանգամանքը, քերես իրավազիտներն, ուսումնասիրողներից շատերին է մղել կասկածանք հայտնելու նրա հեղինակի հարազատության և «Պատմության» վերջում գետեղված «Հիշատակարանի» հավաստիության նկատմամբ:

Ձեռք Ասորու և Հովհան Մամիկոնյանի կյանքի ու գործի, նրանց և սույն «Պատմության» հետ առճշող գանազան այլ հարցերի լուսարանմամբ շատերն են զբաղվել: Ձեռքի՝ իբրև չորրորդ դարի կրոնավորի գոյության փաստը, քերես հաստատվում է ոչ միայն «Պատմության» ընթացում շարունակ հանդիպող նիշատակություններով, կամ այն հանգամանակով, որ ինքն իրեն ներկայացնում է ժամանակակից ու գործակից Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Մեծի, այլև այնու, որ նրան իբրև այդպիսին նանաչում են նաև մեր միջնադարի նշանավոր մատենագիրները, ինքը՝ Հովհան Մամիկոնյանը, Ուխտանեսը և Մխիթար Այրիվանեցին: Նրանք այս հարցում միաբան են:

Նոր ժամանակներում Ձեռքի և Հովհան Մամիկոնյանի անձնավորությունների հետ առնչվող հարցերին, ինչպես և նրանց անուններով հայտնի «Պատմության» այլևայլ հանգամանքներին անդրադարձել են պատմագիտության և բանասիրության այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են Մ. Չամչյանը, Հ. Գաբրելյանը, Ղ. Ալիշանը, Մ. Էմինը, Գ. Խալապյանը, Գ. Զարբանալյանը, Անոն, Մ. Արեղյանը և Պատ ուրիշներ, օտարագրիներից՝ Հ. Գեյցերը, Գուտշմիտը, Ա. Կարիերը. Ե. Պաղտիստը, Վ. Լանգլուան: Մեր օրերում այդ հարցերի նկատմամբ հետաքրքրություն են ցուցաբերել պատմաբան, պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, որը 1941 թվականին կազմել և հրատարակել է «Տարոնի պատմության» համեմատական բնագիրը². Ապա նաև ակադ. Լ. Խաչիկյանը, պրոֆ. Մ. Մկրտչյանը, Ղ. Այվազյանը, Բ. Ուլուրաբյանը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը և էլի շատերը:

1 Ուխտանեսն եպիսկոպոս. «Պատմութիւն Հայոց», էջմիածին, 1871, էջ 70 և հետևյալն: Մխիթար Այրիվանեցի «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա 1860, էջ 45:

2 Հովհ. Մամիկոնյան, «Պատմութիւն Տարոնոյ», Ե., 1941: Այսուհետև համապատասխան բոլոր մեջբերումները կատարվում են ըստ սրա, նշվում է միայն էջը:

«Տարոնի պատմությունը» ունեցել է մի քանի հրատարակություններ՝ Պոլսում, Վենետիկում և այլուր: Հայաստանում եղած միակ հրատարակությունը վերը նշվածն է, այսինքն՝ 1941 թվականին, որից էլ հենց կատարել ենք բարգմանությունը, իհարկե համեմատելով վենետիկյան երկու՝ 1832 և 1889 թվականների հրատարակությունների հետ:

«Տարոնի պատմության» աշխարհաբար բարգմանությունը երևանյան վերը նշված հրատարակությունից ենք կատարել հետևյալ նկատառումներով. նախ՝ որովհետև ժամանակագրական առումով այն ամենավերջինն է և նրանում հաշվի են առնված մինչ այդ գոյություն ունեցող բոլոր հրատարակություններն ու խմբագրությունները: Հնարավորին շահով ուղղված կամ բացահայտված են դրանցում տեղ գտած բերություններն ու սխալները:

Երկրորդ՝ սա միակ խմբագրությունն է, որ կատարված է ՀՍՍՀ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում «Տարոնի պատմության» եղած գրքի բոլոր հիմնական ձեռագրերի մանրագրին բնության և համեմատությունների հիման վրա: Հրատարակիչը, ըստ երևույթին, նպատակ է ունեցել ամեն կերպ խուսափել նհարավոր աննշտություններից, քանի որ սույն գործը ձեռագրերում չափազանց աղավաղված ձևով է հասել մեզ: Չնայած, ինչպես արդեն նկատվել է պատմագիտության կողմից¹, կազմող-խմբագրողը Մատենադարանում եղած բոլոր գրչագրերից հիմք չի ընտրել ամենակատարալար (այսինքն 1886 թվահամարով գրչագիրը): Իսկապես, որևէ գործի բնագրի հաշտված լինելու պայմանը, ինչպես նկատում է ակադ. Լ. Խաչիկյանը, «... տարբեր գրչագրերի բաղդատման միջոցով ստացված լավագույն տարբերակներին նիշտ ընտրությունն է հրատարակիչ կողմից և այն բնագրի մեջ մտցնելու կարողությունը»²: Մենք կապելացենք, որ բնագրի այդպիսի հրատարակումը մեծապես կդուրսացներ նաև բարգմանչի գործը և զերծ կպահներ հնարավոր վրիպումներից: Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի համար համեմատական բնագիրը կազմելու հիմք է ծառայել Մատենադարանի № 1328 գրչագիրը, որը նրա գրքում պայմանականորեն նշված է Օ տառով, մյուս գրչագրերի համապատասխան բառերի կամ արտահայտությունների տարբերակները, որպես հավելված, գետեղված են նույն էջի տողատակի տարբերակներում. մի հանգամանք, որը որոշակիորեն հնչուցնում է բարգմանչի կամ ուսումնասիրողի գործը: Ինքը՝ համեմատական բնագիրը կազմողը հայտնում է, որ եղած բոլոր խմբագրություններից հնագույնը հրատարակության հանձնվող ներկա տեխստն է» (էջ XII), ուստի և հիմք է ընդունել այն: Այսպիսով, հիմնականում պետք է ընդունելի համարել ակադ. Լ. Խաչիկյանի դիտողությունները, հատկապես № 1886 գրչագրի նկատմամբ եղածները: Եվ վերջապես, այս՝ 1941 թ. հրատարակությունը, մեր խորին համոզմամբ, եղած բոլոր խմբագրություններից ամենամբողջականն է, ուստի և բարգմանության համար հիմք ենք ընդունել այն:

Մի հանգամանք ևս, սույն գործի մեջ շփոթություններն ու աղավաղումները վերաբերում են գլխավորապես գլխավորաբար, այսինքն՝ «Պատ-

1 Տե՛ս Լ. Խաչիկյանի գրախոսությունը, Հայկ. ՍՍՌ, գիտ. ակ. Տեղեկագիր, 1944 թ., № 1—2:

2 Նույն տեղում, էջ 141:

մայրան» գլխներին և գրանկ կազմող ենթաբաժիններին՝ պատեններին, ապա նաև՝ բազմաժիվ տեղանուններին, անձնանուններին կամ այդ կարգի այլևայլ արտահայտություններին, որոնք սակայն, ոչ թե կազմող-հրատարակչի մեղով են, այլ դարձյալ գրչագրերի խիստ աղավաղված լինելու պատճառով: Մանավանդ, որ այդ վերաբերում է ոչ միայն մեր ձեռքի տակ եղած օրինակին, այլև այն բոլոր խմբագրություններին, որոնք ծանոթ են մեզ: Ինչու ժամանակին Գար. Զարբանալյանն է նկատել, որ «Պատմութիւն Տարօնոյ» գրվածքի մի գլխավոր հատկանիշն էլ այն է, որ տարբեր գրչագրերում պահպանված նյութերը չափազանց շատ տարբերություններ ունեն միմյանցից: Այդ էլ է դժվարացրել խմբագրողների գործը, ինչպես և սխալների տեղիք տվել: Լ. Խաչիկյանը իր հոդվածում ակնարկ է արել նաև նախորդ հրատարակությունների համեմատական բնագրերում եղած աղավաղումների և բերությունների մասին: Նա ճշգրտված ձևով ներկայացրել է աղճատված կամ բովանդակությանը չհամապատասխանող արտահայտություններն իսկ դարձվածքները՝ մյուս գրչագրերի համապատասխան հատվածների համեմատության միջոցով: Քարգմանությանը կատարելիս ի նկատի ենք ունեցել Խաչիկյանի կատարած բնագրական ճշգրտումները՝ գրեթե ամբողջությամբ, դրանց ավելացրած նաև մեր կողմից նկատված աղավաղումներն ու անճշտությունները:

* * *

«Տարօնի պատմությունը» արժանացել է ուսումնասիրողների ուշադրությանը առաջին հերթին հեղինակային պատկանելության առնչակցությամբ: Իրև այդպիսին հանդես են գալիս երկու անձնավորություններ՝ Հովհան Մամիկոնյանը և նրա վկայակոչած Ջենոբ Գլակը: Սակայն լեզվաոճական մտածողության առանձնահատկություններին նայելով, ինչպես արդեն նկատվել է բանասիրության կողմից (Գաբրելյան, Խաչբյան, Աբեղյան և ուրիշներ) սույն աշխատությունը կազմող հատվածները կամ պատեններն ավելի շուտ միևնույն գրչի տակից դուրս եկած կամ միևնույն անձնավորության կողմից հավաքված-խմբագրված են երևում: Այստեղ խոսքը բոլորովին էլ չի վերաբերում Ջենոբի անձին, նրա՝ շուրջը դարում ապրած և Գրիգոր Լուսավորչի գործակից լինելուն, այլ վերաբերում է այն բանին, թե այդ Ջենոբը որևէ բան գրել է, թե՛ ոչ, կամ ի՞նչ առնչություն ունի նա այս իրվածքի հետ:

Ջենոբ Գլակի անձնավորության մասին մենք առաջինը տեղեկանում ենք հենց իրենից: «Պատմության» մեջ քաղված խոսուցում է իր մասին առաջին դեմքով. հանդես է գալիս իբրև Գրիգոր Լուսավորչի գործակից, հիշում է շատ դեպքեր, իրադարձություններ որպես իր աչի առջև կատարված իրողություններ: Այսպես, օր. «Տեառն և սիրելի երջանիկ եպիսկոպոսացի ի Ջենոբայ անարժան ծառայես...» (64), կամ «Իմ աղաչեալ գուրբն Գրիգոր զնալ ի յնանն իմ», կամ «... մինչ մեկ ղպաշտօնն մատուցանեալ», կամ «Ար ևս սկիզբն այսրմ պատմութեանս զձերդ եղից հարցումն» (66), կամ «Եւ մեկ էլեալ անդէն ընդ Կարին և ընդ Հարկ կամեցաք անցանել» (78—

—79), կամ «Իսկ մեկ էլեալ յամրոցն՝ Եկաք ընդ նոյն նանապարհ» (95) և այլն: Այն հանգամանքը, թե ի՞նչը Հայաստան (Տարօն) է եկել Գրիգոր Լուսավորչի խնդրանքով, նրա հետ մասնակցել Գիսանի մենյանը պաշտպանող չեքանոս քրմերի դեմ մղված պատերազմին և հետագայում այս նույն մենյանի տեղում կառուցված սբ. Կարապետի վանքի վանահայր նշանակվել Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, այս բոլորը դարձյալ իրենից ենք իմանում: Նա վկայում է նաև, ինչ որ մյուս իրադարձությունների պատմություններն էլ է ի՞նչը գրել՝ սբ. Գրիգորի պատվերով: Սակայն այստեղ Ջենոբը մի ակամա խոստովանություն է անում, որև, իրավամբ, կասկածի տեղիք է տալիս. «Եւ իբրև ընթերցաւ գրուղոսն սուրբն Գրիգոր,— գրում է նա,— հրամայեաց Ջենոբայ Ասորոյ գրել զառաջին պատերազմն և զերկրորդն ստուգի...» (62), կամ «Իսկ Ջենոբ աղաչէ...» (63) և այլն, որ կարծես թե մի այլ անձնավորության մասին խոսելիս լինի և ոչ թե իր. հակառակ դեպքում կասեր, «ինն հրամայեց», «ես աղաչեցի», ինչպես վարվում է շարադրանքի ընթացքում բազմաթիվ այլ դեպքերում:

Ջենոբի մասին մյուս տեղեկություն տվողը, որ ժամանակով ամենամերձավորն է նրան, սույն «Պատմության» հեղինակ հանդես եկող Հովհան Մամիկոնյանն է: Իրվածքի վերջում գետեղված իր հայտնի «Հիշատակաբանում» նա ներկայացնում է իրեն որպես սբ. Կարապետի վանքի վանահայր-Լախիկոպոս և ավելացնում— «...երեսներող հիւնդերողը ի Ջենոբայ առաջին եպիսկոպոսէն Մամիկոնեից» (288): Իսկ Հովհանից հետո Ջենոբի մասին տեղեկություն հայտնողները նրան ճանաչում են Հովհանի այս «Հիշատակարանից», որի հեղինակի հարազատության խնդիրը ևս դեռ պարզված չէ: Այս հանգամանքը տարակուսանքի առջև է կանգնեցրել պատմագիտությանն ու բանասիրությանը նաև հենց իր՝ Հովհանի անձնավորության և «Պատմության» հետ առնչվող շատ այլ հարցերի վերաբերմամբ:

Վաղուց արդեն նկատվել է, որ ինչպես պատմության ընթացքում, նույնպես և «Հիշատակարանում» Հովհանը բազմաթիվ փաստական անճշտություններ է րոյլ տալիս և անտեղյակություն ցուցաբերում «իրեն ժամանակակից» դեպքերի և անձանց նկատմամբ: Հանգամանք, որը մղում է ուսումնասիրողին կամ ընթերցողին, իրավամբ, կասկածելու նրա ասածի ճշտությանը: Այդ կապակցությամբ մեծանուն հայագետ Մ. Աբեղյանը գրում է, թե Ջենոբի ու Հովհանի անձնավորությունների տակ բաժնված է միևնույն անձը. «ըստ երևույթին,— գրում է նա,— դրանց տակ ծածկված է միևնույն անձը, որ իր գրած «Պատմության» հին մասը վերագրել է Ջենոբ Գլակ անունով մեկին, իսկ վերջին մասը՝ մի Հովհան Մամիկոնյանի (էջ 447), որ ապրել է 8-րդ դարից ոչ վաղ և վկայակոչել է Ջենոբին, որպես իր հաղորդածի նկատմամբ հավատ ներշնչի, և նշված «հիշատակարանն» էլ մի կեղծիք է: Կեղծիք լինելը, գրում է նա, «երևում է գրի «Հիշատակարանից», որի մեջ հեղինակն անում է կեղծած գրքերի համար մի սովորական գլուխի պատմություն: Ապա նա ասում է, թե իր գիրքը գրել է «ի ժամանակս բազաուրութեանն Հերակլեայ (610—641 թթ.) և ի մահուն Խոսրովու (590—628 թթ.), հրամանաւ Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի (կաթողիկոսացած ոչ վաղ քան 641 թ., վախճանված 662 թ.) և յիշխանութեան Մամիկոնեան Վանա-

1 Անդ, էջ 142:

նայ, գոր մայրենո՞վ Կամսարական կոչեն» (էջ 448)¹: Քիչ հետո, սակայն, տեսնում ենք, որ այս վաճառն արդեն մեծած է և նրա որդի Տիրանն է իշխում. «չառաջ/ժամ գգալն Հերակլի ի պարսիկ» և երբ «էլանէ Հերակլ և սպանանէ զԽոսրով» (590—628 թթ): Ուր տարի հետո, ուրեմն 636 թվին սպանվում է նույնիսկ վաճառն որդի Տիրանը... Մի ուրիշ տեղ, սակայն (էջ 56). «Երուսկանութեանն հայոց հարիւր երեսուն» (130+551 = 681 թվին) դեռ իշխում է նույն վաճառն Կամսարականը՝ Ներես կաթողիկոսի հետ, որն այդ ժամանակ մեծած էր» (էջ 448) և այլն: Ինչպես պարզ երևում է, Հովհաննը 7-րդ դարի դեպքերի մասին խիստ շփոթ ու հակասական իմացություն ունի: Գրիգոր Խալաթյանը նույնպես կրկնելով Հովսեփ Գաբրելյանի խոսքը, «Հիշատակարանը» համարել է կեղծիք կամ հետագայում ուրիշների կողմից ավելացված, իսկ բուն պատմությունն էլ՝ «է դարու մի կարկառանք», որ կատարված է Ագաթանգեղոսի, Խորենացու, Սեբեոսի և այլոց ստեղծագործություններից՝ ֆաղվածաբար: Իսկ այդ ուրիշին համարում է ուր կամ իններորդ դարում ապրած Հովհան Մամիկոնյանին:

Հարցի կապակցությամբ շատ հետաքրքրական և ուշագրավ նկատողություն է արել մեր օգտագործած բնագրի կազմող-հրատարակիչ, պատմաբան Ա. Աբրահամյանը: Համեմատության մեջ դնելով Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերն ու նախորդ խմբագրությունները՝ նա հանգում է հետևյալին, թե «Պատմության» բնագիրը երկու մասի բաժանելը և դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին հեղինակների վերագրելը արհեստական է, վեներաբլյան հրատարակիչների կողմից կատարված և չի հաստատվում Մատենադարանի ոչ մի ձեռագրով: Դրանք գրչագրերում «ընդօրինակված են իբրև մի ամբողջություն» (Առաջաբան, էջ XXV):

Ապա, նա դրանք համարում է ոչ թե մեկ կամ երկու հեղինակների գործ, այլ պատմական էյուրեթի ժողովածու, որ պարունակում է գանազան նամակներ, պատմություններ, ժամանակագրություններ, աղոթագրքերից հատվածներ և որ այդ էյուրեթի հավաճող խմբագրողն է Հովհան Մամիկոնյանը. «Հովհանը կեղծարար չէ, — ասում է նա, — ինչպես պնդել են որոշ բանասերներ: Նա իր հիշատակարանում ազնվությամբ հայտնում է... որ ինքը կազմել է ժողովածուն երկու արխիվից՝ 10 «պատենն» վերցնելով վանքի արխիվից, իսկ 28 «պատենն»՝ բարգմանելով Ռուհայի կրոնավոր Մարմառայի մոտ եղած էյուրեթից: Իրեն «Հովհանինն է միայն մի «պատենն»՝ «Տիշատակարանը», որի համար և խնդրում է հիշել իրեն (էջ XXV): «Հիշատակարանում» իսկապես որ կա վկայություն, թե սբ. Կարապետի վանքի վաճառականների համար սովորություն է եղել, որ ամեն մեկն իր ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերը, հատկապես հերոսական գործերը, գրի առնե և «թողեալ գրով ի նայն եկեղեցին» (էջ 287): Իսկ այն, որ Հովհանի «Հիշատակարանում» անհշտություններ են տեղ գտել, դրանք Աբրահամյանը ենթադրում է արտագրողների ձեռով հետագայում կատարված ընդմիջարկություններ. այդ մասին այժմ դժվարանում ենք որոշակի բան ասել: Հետագա ընդմիջարկություններ է համարում Ա. Աբրահամյանը նաև Խալաթյանցի նշած

այն հատվածները, որոնք ենթադրվում են Ագաթանգեղոսից կամ Խորենացուց ֆաղված:

Փոքր ինչ ավելի հավանական պետք է համարել այն ենթադրությունը, ըստ որի Ջենոբի գրչին են պատկանում միայն «Պատասխան ի բրթոյն ասուրաց և պատմութիւն վասն Ինճակնեան տեղեկացն» և «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև» պատենները:

Մեկ այլ հարց է նաև այն, որ Ագաթանգեղոսն ու Փավստոս Բուզանդը Տարանի թեմի առաջին վանահայր են նանաչում Աղբիսնոսին և ոչ թե Ջենոբին, ինչպես պնդում են Մ. Էմինը, Թ. Խալաթյանը և ուրիշներ: Ագաթանգեղոսը կուտեթի կործանումը դնում է Տարանի վանականացման մեջնաչում, որը տարբեր է սբ. Կարապետից և բավականին էլ հեռու նրանից:

«Ուր յաստիճան եպիսկոպոսութեան լինէին արժանի կալոյ, — ասում է Ագաթանգեղոսը, — առեալ ձեռնադրութիւն ի նմանէ (այսինքն սբ. Գրիգորից). որոց առաջնայն՝ Աղբիսնոս Խանուն, որ ապա կողմանցն Եփրատական գետոյն լիներ վերակացու...»: Անմիջապես հետո էլ ավելացնում է. «Եւ զԱղբիսնոս զայր նշմարիտ և աստուածասեր՝ վերակացու բողոյր արհաւական դրան բանակին»²:

«Եվ բազավորը (Խոսրով Կողակը), — գրում է Փավստոսը. — Աղբիսնոս եպիսկոպոսին տվեց հօգուտ եկեղեցու Մանավազանների ավանն ու նրանց նահապետի բուն արձանիստ գյուղը... յուր բոլոր սանձաններով և նրա շուրջը եղած գավառակով՝ Եփրատ գետի կողմերում»³: Ինչպես տեսնում ենք «Ինճակնեան տեղաց» մասին երկուսն էլ ոչ մի ակնարկություն չեն անում: Ըստ Աբրահամյանի՝ ժողովածուի պարունակած ամենահին էյուրեթը Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատի, Կեսարիայի Առեղիոս հայրապետի և ասորի չորս եպիսկոպոսների (Քիկուորի, Անաստասի, Ախյուղասի և Մարկեղոսի) առաջինից նամակներն են, ինչպես նաև Ջենոբի՝ «Պատասխանի բրթոյն ասուրաց եւ պատմութիւն վասն Ինճակնեան տեղեկացն...», և «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև» գլուխները, որոնց պատմականությանն ու իսկատիպությանը նա երբեք չի կասկածում: Դրանք Աբրահամյանի կարծիքով նախապես գրված են եղել ասորերեն, որից էլ հետագայում բարգմանվել են հայերեն: Այստեղ անմիջապես նշենք, որ մեզ ավելի հավանական է թվում, թե այդ նամակները նախապես հունարեն են գրված եղել, քան որ ուղարկվում էին Կապադովկիա (Կեսարիա) և ավելի արևմուտք, որտեղից հենց Հայաստան էր եկել Գրիգոր Լուսավորիչը: Կարելի է ենթադրել նաև, թե Ջենոբը ոչ մի պատենն էլ գրած չլինի, այլ Գրիգոր Լուսավորչի հրամանով ասորերեն բարգմանած լինի վերջ հիշատակված երկու պատենները՝ ասորի ֆարսիչներին ուղարկելու համար: Գր. Լուսավորիչը ոչ ասորական կրթություն ուներ և ըստ ավանդությունների՝ ոչ էլ այդպիսի ծագում: Նա կամ իրո՛ք պարսկներից էր, կամ բուզանդական կողմից (կապադովկացի) եկած հայ: Ե՛վ Գրիգորը, և՛ Ջենոբը այն օրերին, այսինքն 3-րդ դարի վեր-

¹ Արեղյան Մ, Երկեր, հ. 9, Երևան, 1968, էջ 447 և հետևյալները:

¹ Արեղյան Մ., նշված աշխատությունը, հ. Ա, էջ 189 և հ. 9, էջ 447-
² Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 470:
³ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 70:

չերին կամ 4-րդի սկզբներին, հայկական կրթություն ունենալ չին էլ կարող: Այլևս չենք խոսում այն բոլոր տեղանունների, անձնանունների և այլ կարգի անվանումների մասին, որոնք տեղ են գտել գրքի՝ Ձեռնոթին վերագրված քառուսյակում և որոնց արմատը, հիմքը բուն հայկական է, ինչ որ վաղուց ի վեր արդեն ցույց է տրված բանասիրության կողմից¹: Այնուհետև Տարոնում Բրիտանական հավատը հաստատելուց և այնտեղ Ձեռնոթին եպիսկոպոս (վանահայր) կարգելուց հետո Գր. Լուսավորիչը ամենայն հավանականությամբ նրան պատվիրում է քաղաքում գտնվող հայկական և ուղարկել ասորի ֆարգիչներին, որպեսզի նրանք իրենց ձեռքի տակ որոշ «փաստական» նյութեր ունենային՝ իրենց ֆարգույնությունների ընթացքում: Անհավանական չենք համարում նաև, ինչպես Ա. Աբրահամյանն է պնդում, որ այդ նյութերից (նամակներից) մի ֆանիսը, կամ վերևում հիշատակված երկուսը, իսկապես, ասորերեն էլ գրված լինելն հենց իր՝ Ձեռնոթի կողմից և հետագայում Հովհաննի կամ մեկ ուրիշի կողմից հայերեն քարգմանված՝ «ժամանակագրական որոշ կապակցություն ստեղծելու նպատակով»:

Անենվ վերջապես, որ Աբրահամյանն էլ, ի նկատի ունենալով «Հիշատակարանում» տեղ գտած ժամանակագրական որոշ անհշուտություններն ու Հովհաննի՝ Մամիկոնյան եպիսկոպոսների շարքում երեսունհինգերորդը կիշվելու փաստը, նրան համարում է ոչ թե յոթ կամ իններորդ դարերի հեղինակ, այլ ութերորդ դարի:

Իսկապես, «Հիշատակարանում» տեղ գտած մի ֆանի մուր և անորոշ վկայություններից, ինչպես նաև իր ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի նախադրության կամ իմացության հանգամանքից ելնելով պետք է հավանական համարել բանասիրության մեջ գրեթե նշմարտության ուժ ստացած այն ձեռագրությունը, թե այս գործի հեղինակը, կամ հավանադրամբարգողը ապրել է 8-րդ դարից ոչ վաղ (Մ. Աբրեղյան, Մ. Մկրչյան, Մ. Աբրահամյան և ուրիշներ): Հիրավի, հենց իր վկայական ժամանակաշրջանին (7-րդ դարին) վերաբերող փաստական անհշուտություններն ու անախրոնիզմները ավելի առատ են Հովհաննի «Պատմության» մեջ, քան 8-րդ դարին վերաբերողները:

Բանասիրությանն ու պատմագիտությանը ոչ պակաս վեճերի և տարաձայնությունների տեղի է տվել նաև «Տարոնի պատմության» պատմագրագիտական բովանդակության, այսինքն նրա պատմականության, նրա պատմական և գրական արժեքի գնահատության խնդիրը: Բանն այն է, որ մինչև այսօր էլ հրապարակ են հանվում ուսումնասիրություններ, գրվում են գրքեր կամ փոքրածավալ հոդվածներ, որոնք՝ հետևելով դարավոր ավանդույթին կամ բացարձակացնում, գերազնահատում են այս գործի պատմագիտական հիմնականությունն ու արժեքը մեր հին մշակույթի ճանաչողության համար, կամ հանրավիճակի, բարոյական ժխտում, արհամարհում են

այն՝ իբրև պատմական արժեք ներկայացնող գործ և նշում են միայն նրա գրական-բանասիրական, ընդհանուր արժեքը:

Հիմնվելով բուն «Պատմության» տված փաստերին՝ դժվար չէ նկատել, որ իրոք, նրա գաղափարական բովանդակությունը երկու առանձին մասերի բաժանելը և դրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր հեղինակների վերագրելը կամայական է: Մի իրողություն, ինչ որ դեռ մինչև օրս էլ պաշտպաններ ու հետևորդներ է գտնում: Պարզապես 8—9-րդ դարերի սահմաններում աղբյուր է սբ. Կարապետի վանքում գործող մեկը՝ Հովհան Մամիկոնյանը, որ հավանաբար խմբագրել ու կազմել է սույն «Պատմությունը», իր կատարածի նկատմամբ հավատ ներշնչելու, այն ամբողջական և կոտ դարձնելու, հաղորդած անցյալ ու ներկա անցքերի միջև կապակցություն ստեղծելու մտադրությամբ՝ իբրև ակադեմիկոսի գրավոր վկայություն է ներկայացրել Տարոնում Բրիտանական մատի, տարածման ու հաստատման մասին եղած հիշատակությունները: Ռուպես այդպիսին վկայակոչել է Ձեռնոթ Ասորուն, որի գրած, թե՛ քարգմանած, թե՛ ուղղակի պահած-պահպանած զանազան թղթերն ու գրությունները միացրել, հարմարացրել, կցրել է իր մոտ եղածին կամ ուրիշ տեղերից բերվածին և ներկայացրել իբրև մի օրինավոր ամբողջական գործ: Այս բանը երևում է մասամբ նաև նրա թողած «Հիշատակարանից», որի հավաստիությունը, ինչպես վերը նշեցինք, նույնպես կասկածելի է:

Ճեղք վերոհիշյալ հանգամանքներն են պատճառ դարձել, որ կասկածի տակ առնվի այս նետաճրհարական աշխատության պատմական նշմարտացիությունը:

Դեռ իր ժամանակին Գր. Խալաթյանը համեմատելով և ցույց տալով այն աղբյուրները, որոնցից իբր ֆաղվածաբար օգտվել է այս «Պատմության» հավանադրամբարգողը, գալիս է այն համոզման, թե «... Ձեռնոթի գրածը արդարև (Գաբրիելյանի խոսքն է) է դարձել մի հայի կարկատանք համարելու է»: Եվ ֆանի որ այդպես է, ուստի այն պատմական արժեք կարող է ներկայացնել այնքանով, որքանով որ այլոց կողմից է գրվել: Այդ հարցի պարզաբանմանը, սակայն, նա այնքան էլ կարեւորություն չի տալիս:

Հարցն ավելի հանգամանալից ֆնեության է ներարկել Մ. Աբրեղյանը: Գրքի առաջին մասի վերաբերյալ գիտնականը եզրակացնում է, թե «Ձեռնոթ Գրիկի այս գործն առանձին պատմական արժեք չունի, որովհետև՝ 8-րդ դարից ոչ վաղ զանազան աղբյուրներից ֆաղած-աարժած մի պատմություն է: Աղբյուրների մեջ ավելի տեղ պիտի տալ ազգային եկեղեցական հետին ավանդույթուններին (ընդգծումը մերն է. — Վ. Վ.) և, որ զիսավորն է՝ այդ աղբյուրների մեջ պիտի մտցնել նաև ժողովրդական ավանդույթունները: Այդպիսի ավանդույթուններից ենք համարում Գիսանե և Դեմետր աստվածների մասին պատմածները և Տրգատի կոթվր Տարոնում: Կարծում ենք, ժողովրդական ծագում ունի և քմերի պատերազմը, որ անում են Գիսանի»

¹ Տե՛ս այդ մասին՝ Հ. Գ. Մենկիշյան, Մատենախոսական Միհրան Հովհաննիսյանի «Ձեռնոթ Գրիկի հանդիպ արդիական քննադատության», «Հանդես ամսօրեայ» 1912, էջ 485 և հետևյալները: Տե՛ս նաև՝ Բ. Ուլուբաբյան, «Ոսկե շղթա», Երևան, 1979, էջ 46—47:

¹ Տե՛ս՝ Կ. Բ. Айвазян, «История Тарона» и армянская литература IV—VII веков», Ереван, 1976, стр. 3 и другие.

և Գեմետրի ծառայողները՝ մասնակցությամբ Աշտիշատի ֆրմերի»¹: Աղբյուրների նկատմամբ արված դիտողությունը միանգամայն նիշտ է և անտարակուսելի: Քայց ինչ վերաբերում է՝ թե սույն գործը «առանձին պատմական արժեք չունի», պետք է որոշ վերապահումներով ընդունել, մանավանդ, որ ինքը նույնպես վերապահումով է ասում «առանձին արժեք չունի»: Նշանակում է, այնուամենայնիվ, ընդունում է նրա որոշ արժեք ունենալը: Ուրիշ տեղերում էլ Արեղյանը շատ ներամտորեն և խառնությամբ նկատելի և նշել է այդ գործի պատմական արժեքի այս կամ այն կողմը:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ եզրակացության է հանգել պրոֆ. Մ. Մկրյանը²: Ինչպես Հովհան Մամիկոնյանի, նույնպես և 7—9-րդ դարերի մյուս պատմագրական գործերի երևան գալը նա կապում է ժամանակի հայ հասարակական-ֆաղափական և դրա հետ միասին՝ մշակույթի ծաղկման և առաջադիմության համընդհանուր երևույթների հետ: Եվ հենց այս առումով էլ ընդգծում է այդ գործի պատմական և հասարակական արժեքը: Արարների տիրապետության հաստատման և մանկեղական լծի ծանրացման ժամանակաշրջանը համընկնում է 7-րդ դարի վերջերի և 8-րդի սկզբների հետ, այսինքն մատվորապես այն ժամանակաշրջանին, երբ խմբագրվել-կազմվել է «Տարանի պատմությունը»: Ճնշումն ու հայտնաբերվելու էր տառնակապես ֆրիստոնեական գաղափարախոսության, կրոնի և նրա վարդապետության բոլոր հետևողների նկատմամբ: Անհրաժեշտ էր ամբապնդել, հաստատուն դարձնել, հավերժացնել այդ հավատի հիմքերը, նաև նրա օրինակաբանությունն ու իրավունքները: Թերևս ավելի շատ այս նկատառումով է, որ Հովհանը վկայակոչում է 4-րդ դարում՝ Գր. Լուսավորչի օրերում ասված Ձեներ Գլակին, նույն դարաշրջանի ավանդությունները կամ այդ մասին վկայություն տվող հետագա շրջանի մեր մատենագիրներին՝ Ագաթանգեղոս, Մ. Խորենացի և ուրիշներ:

«Տարանի պատմության» գրվելու շարժառիթների և նպատակների վերաբերմամբ պակաս ուշագրավ չեն նաև Գր. Խալաթյանի դիտողությունները: Նա գտնում է, թե դրանով պատմիչը ձգտել է սրբագործել սր. Կարապետի եկեղեցին ու վանքը՝ ոչ միայն իբրև առաջին սրբաբան ներկայացնելով, այլև այդ վանքին «... տասներկու մեծամեծ դաստակերտ առնազեղ ապահովել շահալով» (ընդգծումը մերն է. —Վ. Վ.), (ընդամենը ավելի քան 25 հազար ծովա կամ երդանամար), որպես թե հենց Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հաստատված ու կենված լինեին: Այդպես նույն վարվում էին, ավելացնում է նա. «...վանեպատական կայրածները որևէ ձեռնագրությունից ապահովելու եւ կամ՝ ընդհակառակը, նոցա սահմանները ավելի ընդարձակելու դիտմամբ՝ հնագույն նշանավոր անձնավորությունների — սուրբերի, թագավորների — հեղինակություններին դիմել և նոցա վերագրել վանքերի վավերաթղթերի հաստատումը»³: Այդ մասին վկայություններ

թագմարիվ են Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմության» մեջ՝ հատկապես Ձեներին վերագրված մասում:

Ուշադրության արժանի հանգամանք է, օրինակ՝ երբ Գրիգորը ստիպում է բոլոր ֆրմերին ընդունել ֆրիստոնեությունը և նրանց էլ հենց նույն տեղում հիմնադրված վանքի պաշտոնյաներ է հաստատում, սրանք միաբերան Գրիգորից խնդրում և պահանջում են, որպեսզի նա իրենց համար բաժին հանք վանքի ունեցվածքից չզոհաբերություններից: Սուրբ Մանակի Կանոնագրում նույնպես նշված է հետևյալը. «Կուտֆերի մոլոր ուսմունքից մեր ազգի դարձի ժամանակ, որ եղավ սր. Գրիգորի ձեռնով», նրան մտեցան ֆրմերը (արդեն ֆրիստոնեյա) և իրենց բաժին էին ուզում զոհաբերումից, նույնպես և մնացած եկամուտներից: Հատկանշական է, որ հենց ինքը՝ Գրիգորը, Տրդատի համաձայնությամբ, հատուկ կանոններ է սահմանում ժողովրդից տասանորդ հարկ վերցնել ֆանանների համար, ֆանաններից էլ՝ եպիսկոպոսների համար, նաև երկրի պատվերից ու զոհաբերությունից բաժին՝ ինչպես եկեղեցու, նույնպես և նրա ամբողջ սպասավորության համար: Կամ հետևյալ փաստը, իր առաջին իսկ գրության մեջ դիմելով Կեսարիայի Ղևոնդիոս խոսրապետին, նա նշում, ցույց է տալիս և գովաբանում այն տեղանքը՝ բարեբոխ, առատաբեր և բնակության համար հարմար, որտեղ առաջինը կործանում է հեթանոս ֆրմերին (կուտոները, մեկյանները) և հիմնում ֆրիստոնեական աղոթատեղին: Դրանով ցանկանում է շահագրգռել. որպեսզի չմերժեն և գան: «Եւ եթէ գայցեք, — ասում է, — զամենայն խելիք Յեղեղեաց և Հարխայ ձեզ առաջի առնեմք... ձեր եղիցի և որք զկնի ձեր, որչափ կենդանի էք դուր և մեք»:

Ինչ վերաբերում է Հովհանին պատկանող բաժնին, ապա այնտեղ նույնպես կան թագմարիվ վկայություններ կալվածքների, դաստակերտների, նվիրատվությունների և այսպիսի այլևայլ հանգամանքների վերաբերյալ: Դրանց բոլորի գլխավոր գաղափարն այն էր, որ հաստատվեին ու օրինականացվեին տոնմական, դասային ավատատիրության ունեցվածքային-տնտեսականատիրական իրավունքները: Հովհանի մտա առատ փաստեր կան մասնավորապես սր. Կարապետին պատկանող կալվածքների, երդանամարների և Մամիկոնյան իշխանների կողմից՝ ամեն հաջողակ պատերազմից հետո վանքին ավարամասից բաժին և հարուստ նվերներ հատկացնելու վերաբերյալ, ֆանի որ իբրև թե միշտ սուրբ Կարապետի աներևույթ գործության, նրա երկնային օգնության շնորհիվ են իրենք հաղթում ֆանակով նույնիսկ տասնապատիկ ավելի բշխմաներին: Հովհանը ձգտում է համոզել, թե այդ կարգը, սովորույթը վաղուց ի վեր գոյություն է ունեցել, այսինքն Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակից: «Երբ սուրբ Գրիգորը հիմնադրեց եկեղեցին (սր. Կարապետը), — ասում է նա, — և նշխարները ամփոփեց այնտեղ, Գիսանե կուտֆի գտնված տեղն էլ տեղումնական խաչի նշանը կանգնեցրեց... Եպիփանիս էլ իր ձեռնով բոլոր վանքերի վանահայր կարգեց, բողեց այնտեղ նաև ֆառասուններեք կրոնավորների, տասներկու դաստակերտ ավեց նրանց, որպեսզի տեղի բնակչությանն սպասավորեն, դրանք են

¹ Արեղյան Մ., Երկեր, Կ. Գ., էջ 447:
² Մկրյան Մ., Հայ գրականության պատմություն, 1976 թ., Ե., 267—281 և 317—326 էջերը:
³ Գր. Խալաթյան, Ձեներ Գլակ, Վիեննա, 1893, էջ 61:

¹ «Պատմություն Տարանի», 1941, Ե., էջ 49:

Կուսուր, Մեղտին, Բրիխը, Տումբը, Խորնին, Կեղբը, Բագուն և այլն, որոնք մեծամեծ և բազմամարդ ավաններ էին, ինչպես որ կա գրով հիշատակված Մամիկոնյան իշխանների մատյանում»¹:

Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանն էլ իր հրատարակության առաջաբանում նշել է, որ «Մամիկոնյանի պատմության մեջ կան արժեքավոր տեղեկություններ Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունների մասին, հատկապես Մշու սր. Կարապետի ունեցած կալվածապատկան գյուղերի մասին»²: Այս բերում է այն փաստը, որ պատերազմում հաղթողները «Տվին երկու հարյուր ձի, հաղթության առաջին ավարամար՝ եկեղեցուն»: Չնայած Հովհաննի մոտ երգանամարները, ավաններն ու դրանցում բնակվող ծխերի թվերը բավականին ուռնացված են, սակայն կարևորն այն է, որ դրանք պատմական իրողություններ են, որոնք իրենց հերթին նպաստում են ներկա գործի պատմական արժեքի բարձրացմանը: «Տարոնի պատմությունը» պատմական աղբյուրների արժեք է ներկայացնում նաև քրիստոնեության տարածման համար՝ նրանց և հեթանոսների միջև մղված երկարատև ու համառ պայքարի փաստագրության և բազմաթիվ այլ տեսակետներից:

Այսուամենայնիվ, ինչպես արդեն ցույց են տվել ուսումնասիրողներից շատերը, այս գործի կարևորությունն ու արժեքը մեզ համար ավելի մեծ է ընդհանրապես հայ մշակույթի, նրա զարգացման օրինաչափությունների, դասաշրջանային հատկանիշների բնության և արժեքավորման տեսակետից: Այս իսկ առումով «Տարոնի պատմությունը» առաջին հերթին հանդիսանում է որպես մի անփոխարինելի աղբյուր ժողովրդական բանահյուսության՝ տարբեր ժամանակներում հյուսված ու պատմվող գանազան ավանդությունների, գրույցների, վիպական այլևայլ ստեղծագործությունների ուսումնասիրման և զննման համար: Չիշտ է նկատվել, թե այդ գրույցներն ու ներասական պատմությունները ստեղծված-նոխացած են հատկապես Մամիկոնյան տոհմի և սր. Կարապետի փառքն ավելի բարձրացնելու, նրանց հայրենանվեր բազում գործերը զովերգելու և սերունդներին ավանդելու նպատակով, մանավանդ որ դրանք հավաքողն ու կազմողը նույնպես Մամիկոնյան մի անձնավորություն է: Այդ գրույցներն ու ավանդությունները վաղուց ի վեր մեր ժողովրդի մեջ պատմվող, հավանաբար մի ևսան էլ «պարսից պատերազմի վիպական ցիկլից» մնացած գրույցների պատմա-առնչներն են, երբեմն ամբողջական, երբեմն էլ խեղաբայությամբ, որ հասել են մինչև 8—9-րդ դարերը:

Մյուս կողմից դրանք պատմական իրողությունների՝ Տարոնի, նրա շրջակա գավառների, ընդհանրապես օտար գավառների բռնապետական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական կռիվների և անօրինակ բազմա-գործությունների գեղարվեստական-վիպական արձագանքն են, ուստի և այս տեսակետից էլ մեծ արժեք ունեն և գեղազարդական անուրանալի նետա-բեհություն են ներկայացնում: «Ի՞նչ է Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմությունը», — գրում է այդ մասին Մ. Աբեղյանը: — Շատ պարզ կեր-

պով ժողովրդական գրույցների մի ժողովածու, որ իրական պատմության հետ գործ չունի, և ընդհակառակն՝ ունի ժողովրդական գրույցների ամեն հատկություն: Միամիտ ընթերցողն էլ դժվար թե հավատա այդ պատմվածքների եղելությանը, նույն ինքն հեղինակն այդ զգացել է, որ «Յիշատակա-րանի» մեջ գրում է. «Աղայնմ գմանկունս էկեղեցոյ Աստուածոյ, զի յար-ժամ զշարադրութիւնս այս ընդօրինակէմ, մի ինչ թուեացի ծաղր ումեմ, այլ և զիմ պատենանն նապակաս և լի գրով դրոշմեցիք գնես գրելեացր»:

Պետք է նկատել նաև որ յե՛ Ջենոբին և թե՛ Հովհան Մամիկոնյանին վերագրված բաժիններում պատմական դեպքերի ու երևույթների արձագանքները՝ բեզնդի վերածված, տեղ են գտել գրվածքի մեջ իբրև իրողություններ:

Այդ տեսակի ուշագրավ գրույցներ են՝ օրինակ Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի առաջին անգամ Տարոն գալը, Տրդատի պատերազմը հյուսիսա-կանների (հյուսիսցիներ) դեմ և հաղթությունը, որի տարբերակները գտնում ենք Փավստոս Բուզանդի (այստեղ կոչվել վարդը Փոհր Խոսրովն է) և Մովսես Խորենացու մոտ: Ապա՝ ուշագրության արժանի և բանասիրության մեջ շատ տարակարծությունների առիթ հանդիսացած գրույցների շարքում պետք է հիշատակել Դեմետր և Գիսանե եղբայրների մասին եղածը, այստեղ նրանք ազգությամբ հնդկներ են, ապստամբել են իրենց բազմաթի դեմ և պարտվելով փախել Հայաստան (Տարոն), ուր լավ ընդունելության են արժանացել, փառք ու պատիվ վայելել, իսկ հետագայում իրենց ժառանգ-ների կողմից աստվածների շարքում դասվել ու պաշտվել իբրև կուռքեր: Այս գրույցի մեջ, սակայն, ինչպես նշել ենք նաև ծանոթագրությունները բաժնում, նրանց հայրը կամ Արձան քրմապետն է, կամ իրենք են հայր ու որդի: Դարձյալ Աբեղյանն է նկատել, որ այս գրույցի ճիմում երևում է Մամիկի և Կոնակի մասին եղած հայտնի ավանդության մի «մթնացած հի-շողություն հետին դարերի»: Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի և Մերեսոսի մոտ եղբայրները, որոնցից իբր սերվեց ու առաջ եկավ Մամիկոն-յան տոհմը, ծագումով չինացիներ են և ոչ հնդկներ:

Արդյո՞ք համանման մի գրույցի կամ միևնույն ակունքից առաջ եկած մի պատումի հեռավոր արձագանքները չե՞ն աստվածաշնչյան Աղբյուրի և Սանասար եղբայրների, կամ թե մեր մեծ վեպի՝ «Սասնա ծռերի» նախ-նիներ Սանասարի ու Բաղդասարի՝ Բաղդադից փախստական գալու և Սասնում հիմնավորվելու մասին գայություն ունեցող ավանդությունները:

Ջենոբին վերագրված մասում տեղ է գտել մի շափազանց հետաքրք-րական և անկասկա պատմություն ևս՝ Արժուռնյաց Վարդապետիկ լիլյանի Մարիամ տիկնոջ և սր. Կարապետի միարբանների միջև տեղի ունեցած մի-շաղկապի մասին: Եվ վերջապես Տարոնում՝ հաճուն քրիստոնեական ուսմանը և ընդդեմ հեթանոսության մղված պայքարի մասին, հրաշապատում զեպ-սեբով լիցուն ավանդությունները, որ առատորեն սփռված են «Պատմու-յան» մեջ:

Ինչ վերաբերում է Հովհաննի վերագրված բաժնին, ապա պետք է տեսել,

¹ Տե՛ս՝ Թարգմանության մեջ, էջ 48:

² Վերը նշված աշխատությունը, առաջաբան, էջ 11:

¹ Աբեղյան Մ., նշվ. աշխատ., 5. Ա, էջ 188:

կամենում լի է Հովհաննի պատմվածքը: Բանն այն է, ինչպես նկատել են ուսումնասիրողներինք մտանք, որ Հովհաննի ստեղծած գեղարվեստական կերպարները այլևս ազատախոս են, զերծ քրիստոնեական մտային՝ շարին բարոյքամբ պատասխանելու դժգոհակի փարոզի և մտածողության կաշկանդումներից: Նրանք շփազանց համարձակ են, անխնայ՝ երկրի ամեն մի բշտամու նկատմամբ, նույնիսկ շեն խուսափում բշտամուն նարգիլոյքամբ, խորամանկոյքամբ, ամեն միշտցով նաղթելու ննարավորոյքունեցի: Խորամանկոյքունեն այստեղ արդեն դիտվում է իբրև խելացիոյքուն, իմաստորնոյքուն, ննարամտոյքուն: Մմբատր անմարդկային դաժանոյքամբ է վերաբերվում գերի մնացած բոլոր բշտամիներին նկատմամբ՝ անկախ տարիքից և սեռից: Եւ շատ նեղու է Փավստոսի ներկայացրած Մուշեղի աւղեսական մեծանոցոյքունեցի ու խղմտանեցից:

Ժողովուրդը Հովհաննի մտա միշտ մասնակից, գործակից կամ ակնաւաես է իր ներսներին գործողոյքուններին, նա ակտիվ մասնակցոյքուն ունի թե՛ իր աշակցոյքամբ, թե՛ ոգևորելով ու ոգեշնչելով, թե՛ իր առողջ, լավատեսական, պայծառ երգիծանեով, որոնք բոլորն էլ ճատուկ են մեր ճանճարեղ էպոսին: Այդ է թերես պատճառը, որ Հովհաննի «Պատմոյքունը» լեզվի և ոճի առանճնճատկոյքուններին տեսակետից էլ շատ է մտաննում ժողովրդական պատմելաճին, նրա ոճին, կարծես թե նույնանում է նրա նետ: Ինչ որ է, ընդունելով և գնանատելով նաղդերճ այս գործի գրական-գեղարվեստական անուրանայի մեծ արժեքը, ժողովրդական բանանյաւոյքուն նետ ունեցած նրա անխզելի կապը, այնուամենայնիվ, այն մեզ համար մնում է իբրև պատմոյքուն սիզրենաղբոյքունային նշանակոյքուն ունեցող, պատմական ու նետարական փաստերի առատոյքամբ աշխի ընկնող մի երկ: Հենց այդ գիտակցոյքամբ էլ ճնանարկել ենք սույն բարգմանոյքունը:

**ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ
ԹԱՐԳՄԱՆԵԼ Է ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ
ՉԵՆՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ՛**

**ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹԸ,²
ՈՐ ԳՐԵՑ ԵՎ ՈՒՂԱՐԿԵՑ ԿԵՍԱՐԻԱ**

— Աստվածային սիրով պատվված և բոլոր մարդկանցից փառաբանված, երիցս երանելի տեր Ղևոնդ հոգելից և սուրբ հայրապետին, մեծ ու հոյակապ Կեսարիա՝ քաղաքի քահանայապետին. Չեր սուրբ ձեռնադրութլունից ի վեր՝ մեր փառաբանմանցոյքունայն այս առաջին թուղթը, ահա, ողջուններով ու սրբութլամբ թող հասնի ձերդ փառավորութլանը և ապա՝ տիեզերքին համայն:

Հույժ գոհ ենք աստծուց, որ իր հայրախնամ ողորմութլամբ խղճաց մարդկային ցեղին՝ իր միածին որդու աշխարհ գալով, որը առաքելական քարոզչութլամբ աշխարհի բոլոր ազգերին երկնային քաղաք հրավիրեց, որով և այս աշխարհի մեծագույն մասը փառքի հասավ: Քանզի այստեղ եկած [Քրիստոսի] երկու լծակիցները՝ սուրբ հոգու շնորհիվ այդպիսի վիճակ ընդունեցին, որ թեև դրանով իսկ հեռացան ճշմարտութլունից, սակայն աստծու ողորմած կամքը գթաց [մեզ] մեր նվաստութլան համար: [Ըստ այդմ էլ] կամեցավ և սքանչելիքներ գործեց մեր ժամանակներում, որը դուք հենց մեզանից լսեցիք: Մանավանդ ձեզանով կրկին գոհութլուն ենք մատուցում աստծուն, նույնպես և ձեզ՝ օրհնութլուն, որովհետև հայոց աշխարհին շնորհեցիք կենաց գանճը՝ սուրբ

Հովհաննես Մկրտչին, [ընծայելով] իբրև միջնորդ աստժոռ
և մարդկանց. նրա գալստյամբ շափազանց ուրախացավ մեր
հայրաց երկիրը, ինչպես այնտեղ Հորդանանը՝ Քրիստոսի գա-
լստյամբ:

Եվ այս ամենը, ահա, ծանուցում ենք ձեզ, որպեսզի իմա-
նաք, թե ինչպես [այնտեղ] Քրիստոսի ջուրն իջնելով մահը
կործանվեց, նույնպես և այստեղ սրա գալստյամբ դժոխքի
դռները խորտակվեցին: Որովհետև հենց այստեղ է գտնվում
Չորրորդ Հայք անվանված երկիրը,⁵ ուր և ավարտվում է Երկ-
րորդ Հայքի սահմանը՝ Տավրոս կոչված լեռան [ստորոտում],
որ կտրում անցնում է մինչև պահլավական Պարսկաստանի
դռները: [Հենց] սրա շուրջն է ընկած Մամիկոնյաններին
պատկանող երկիրը. և հենց այստեղ էլ երկու տեղ մահն էր
բույն դրել: Դրանցից մեկում, հատկապես, այնքան էր որ-
ջացել, որ սուրբ հոգին հայտնի դարձրեց, թե հենց դա է դժոխ-
քի դուռ կոչվածը, որին հնդիկներն ու պարսիկները իննակըն-
յան են անվանում, և որի Գիսանե կուռքով ու նրա որդի Դե-
մետրով պարծենում են տեղի բնակիչները:

Ուստի ձեռնարկեցի շտապ կարգով կործանել սատանայի
այդ պատկերները. և նույն այդ մատուռի տեղում հաստատեցի
սբ. Կարապետի և Աթանազիոսի վկայի նշխարները: Դրա
հետևանքով էլ տապալվեց ու կործանվեց մահն իր զորու-
թյամբ, և այժմ նույն իննակնյան վայրում Աստծուն են պատ-
վում երկրպագելով: Ապա նաև նույն տեղում թողեցի Քրիստո-
սի երկու կենդանի վկաներին՝ Անտոնին և Կրոնիդեսին, որոնց
դու ինքդ՝ քո սիրո և բարեպաշտության շնորհիվ մեր հայոց
աշխարհին ընծայեցիր:

Նրանց որպես կես⁶, [սահման] հավիտենություն նշա-
նակեցինք ընդմիշտ Քրիստոսի հետ խաչվելու, սակայն կեն-
դանի են մարմնով՝ հանուն ուրիշների (մարդկային ցեղի)
բարերարության. որոնց և համարում եմ՝ ինձ շնորհված
աննյութեղեն գանձ: Այլև աղաչում եմ, որպեսզի մեր հանդեպ
ունեցած քո սիրո և մտերմության համաձայն մյուս ընծա-
ներն էլ շնորհ անես ինձ: Քանզի «...Հունձք բազում հասեալ
են ի Քրիստոս եւ սակաւք մշակք»^{*}: Ահա, աղաչում եմ

^{*} (Քրիստոսի [սերմանած] առատ հունձքը հասել է, բայց մշակները
սակավ են): Այստեղ գործածված է իբրև թևավոր խոսք:

քեզ, որպեսզի դուրս բերես մշակներին տիրոջ հունձն անելու
Նրանցից մեկը, որ խնդրում ենք քեզանից, Եղիազարոսն է,
խսկ մյուսը՝ հայոց եպիսկոպոս Սիրուսը, Զենոբ Ասորու եղ-
բայրը. նա, որին ինձ հետ առնելով բերեցի և ձեռնադրեցի
Մամիկոնյան տան եպիսկոպոս: Մանավանդ աղոթեցի նրան
Տիմոթեոս եպիսկոպոսին ենք խնդրում ուղարկես, որի մեծ
հատությունը դպրության ասպարեզում ինքդ էիր գովաբա-
նում: Այդպիսի մեկը շատ օգտակար է մեր երկրում և նրա
օգնությունը ստացած կլինենք քո աղոթքներով: Ուստի և
հարատև ճգնությունը շատերին օրինակ հանդիսանալով և
տիրոջ տված շնորհներով ուսուցանելով՝ ողջ եղեք, տիրոջ
անունով բազում մարդկանց օգնելու և մեզ համար էլ բարե-
խոս լինելու, ամեն...

ՊԱՏՃԵՆ ԵՐԿՐՈՐԳ, ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՒՂԱՐԿԱՍ ԹՂԹԻ
ՊԱՏԱՍԵԱՆԸ, ՈՐ ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԻՆ ԳՐԵՑ
ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍԸ

Աստվածամերձ ու երջանիկ եղբայրդ Քրիստոսի, ուրախա-
րար նամակդ հասավ մեզ և կատարյալ խնդությամբ լցրեց
իմ բազմավիշտ անձը: Ու թեպետ հարատև արտմության
պատճառով խորին անձկության մեջ էի, սակայն Ձեր երախ-
տագիտական նամակը շարժեց մեր դանդաղկոտությունը: Եվ
կարողալով այն՝ գրածիդ համաձայն գոհություն մատուցեցինք
մեր տիրոջը. որովհետև անտես շարիր նաև հյուսիսային ազ-
գերին՝ ճշմարիտ հավատից երիցս զրկվածներին, որոնք մինչև
օրս էլ դեռ իրենց մոլորեցնողներին աստված են համարում:
Քանզի այդ բանը ճշմարտության հակառակորդը՝ սատանան
ինքը սովորեցրեց նրանց, որպեսզի շարունակ խավարում
խարխափելով, ընդմիշտ զրկված մնային աստվածաճանաչու-
թյունից: Սակայն հանկարծահաս եղավ նրանց մարգարեի
խոսքը, թե՛ ժողովուրդներ, որ խավարում եք բնակվում,
ահա՛, տեսն՞ք աստվածի մացության մեծ լույսը: Քանզի թեև
արեգակն արդարության շատ վաղ ծագեց արարածների վրա,
բայց քո ժողովուրդները օրը ցերեկով որմերի մեջ էին դեգե-
րում, ինչպես խավարամած գիշերում:

Ուստի այս անգամ ևս աստված խղճաց նրանց և իջավ փրկելու անամարմին փարավոնի ձեռքից: Որովհետև գերադաս համարելով առանցվել, որպես Մովսեսը, որ ազատելով նրանց դուրս բերեց Մինայի անապատը,⁸ ուր գազանների ոտքն անգամ չէր դիպել, որտեղից էլ իսպառ հալածվեցին ցամփն ու տանջանքը: Ահա, քանի որ քո շնորհիվ դրանց համար ծագեց արեգակն արդարության՝ Քրիստոսը, և դու ընտրվեցիր սուրբ առաքյալներ Ռարդուղիմեոսի ու Թադեոսի փոխարեն, ուստի և միտքդ բեր նրանց նահատակությունը և երբեք մի խոտորվիր նրանց բաց արած շավղից, մանավանդ որ դրա համար որևէ պատճառ էլ չկա. և հիշի՛ր, որ տեղը նրանց շինելու համար կոչեց և ոչ թե քանդելու: Եվ քանի որ Կարապետն էլ դեռ նոր է ոտք դրնլ ձեր հայոց աշխարհը, ուստի և իմ անունն էլ գրիր մատչանումդ, որով և օրհնության մասը ստացած կլինեմ քեզանից հետո եկողներից:

Այլև բարյաց խրատն եմ տալիս քեզ. այդ Իննական տեղանքը, որի մասին շատերն են ասում, թե բարեբուխ է, հատկացրու այն որպես բնակության տեղ կրոնավորաց դասի համար: Հաստատիր դրանք այն նույն կանոններով, որ տեսար այստեղ մեր կրոնավորների մոտ: Իսկ ճգնակեցության կարգն էլ պետք է ուսանես սուրբ Անտոնից, որի մոտ ոչինչ պակաս չկա ավագ Անտոնից:⁹

Քեզ զորավիգ լինելու նպատակով սբ. Անտոնի աշակերտ Եպիփանին էլ համոզեցի գալ այդ Իննական վայրերը, իր հետ բերելով բառասուն հոգի՝ խարազանազգեստ և ճգնակյաց, աշխարհիկ կյանքից հրաժարված և պարկեշտ վարքով ապրողներ: Բայց Եպիփանին կկարգես դրանց ու մեր մյուս եղբայրների վերակացու:¹⁰ Եվ դրոշմիր հավիտենական հուշարձան, որպեսզի գյուղաբնակների կամ դաստակերտների բնակիչներից ոչ մեկը ալեքսանդրացիների օրինակով չգործի՝ ամենուրեք տերունական տաճար կառուցելով, առանձին բնակվի: Հավաքիր նույն տեղում մի հարյուրի շափ մարդ, հատկացրու նրանց համար մեծամեծ ու հարուստ գյուղեր և ավաններ, որպեսզի վանքերի կարիքները նրանք բավարարեն և իրենք էլ միայն ճգնություն մը աղոթքով պարապեն: Խրատիր նաև այդտեղի իշխանավորներիդ, որպեսզի եկեղեցու զարդ լինեն՝ աղբատասեր, կրոնավորասեր ու երկյուղած: Բայց մա-

տուների շինությունները չդարձնես կրոնավորության համար բնակության վայր, այլ դրանց մեջ քահանաներ ու քորեպիսկոպոսներ կկարգես, նրանց համար դաստակերտներ կհատկացնես և աղբատանոցներ շինել կտաս, որպեսզի այնտեղ բժշկվելու եկողները չտրտնջան, ինչպես որ նախկինում ուխտի եկածներին խորանի դռանն էին քնեցնում:

Այս ամենն, ահա, այդ ձևով անել տուր: Իսկ ինչ վերաբերում է Տիմոթեոս և Եղիազարոս եպիսկոպոսներին, որ ինձանից թախանձանոք խնդրում ես, նրանք դեռ այն ժամանակ գնացին, երբ դուք բազիլիսներն էիք կործանում. և մեզ էլ հարցման պատասխանն էիք ուղարկել: Եղիազարն իր քաղաքից փախստական գնաց, որովհետև նրա վրա հարձակվեցին հերետիկոսները և հալածեցին դեպի Հոռոմի կողմերը: Իսկ Տիմոթեոսը, ինչպես լսեցի, գնաց Երուսաղեմի կողմերը, որպեսզի այնտեղ Ավետարանը հելլենական լեզվով թարգմանի: Ես էլ իսկն մահվան ցավին եմ հասել, և չգիտեմ, թե ինչքան է մնում ինձ ապրելու, որի պատճառով էլ ծուլանում եմ նրանց նամակ գրել: Ինքներդ գրեցեք և հայտնեք նրանց ձեր միտքը, [պատմեցեք] նաև այդ տեղերի գեղեցկության մասին: Եվ առավել ճշգրտությամբ նկարագրեք նրանց, թե ի՞նչ ահարկու էր ձեր և քուրմերի միջև [տեղի ունեցած] պատերազմը, երբ մեր մոտից գնացիք: Ապա գաղտնի նամակով ցույց տվեք նրանց նշխարների տեղը, որպեսզի լսողների մոտ ոչ մի կասկած չմնա, թե [դրանք] չեն բերվել:

Իսկ եթե մեր որպիսությունն ես կամենում իմանալ, ապա կասեմ, որ կյանքս ավարտված է արդեն և մահին եմ աչքս հառած: Սակայն հիշի՛ր, որ թեև մեր մեջ արտաքին մարդը աղճատվում [ապականվում] է, բայց ներքին՝ [հոգևոր] կենաց նորոգումն է սկսվում: Եվ մեր կյանքն էլ թող տեր Աստվածը ձեզ պարգևի, որ անձամբ առաջնորդելով հոտդ՝ կարողանաս բանավոր փարախը դեպի վերին Սիոնը փոխադրել. գրանով, նաև [սուրբ] աղոթքներովդ Քրիստոսը գուցե մեր հոտին էլ բարի աչքով նայի, քանզի հովվապետի երեվալով մենք ևս մեր մշակների հանդեպ վարձատրված կլինենք: Ողջ եղեք ի տեր Հիսուս Քրիստոս:

Իսկ երբ որ պատմագավորները վերադարձան սբ. Գրիգորի մոտ, նրանց Տարոնում չգտան, ուստի անցան գնացին Հաշ-սենքի կողմերը՝ Արարատյան գավառի Վաղարշապատ քաղաքը: Եվ հանելով նամակը բազմության առջև նրան հանձնեցին. այն կարդալով՝ թագավորի հետ միասին, շափազանց տրամեցին, առավելապես Եղիազարի հալածանքների և հայրենի երկրից [նրանց] հեռանալու պատճառով: Ապա ինքը՝ թագավորը,¹¹ շորս գահերեց իշխանների հետ միասին, նյուստրացիների Եղիազար եպիսկոպոսին և ակղենացիների* Տիմոթեոս եպիսկոպոսին [խնդրանքի գիր], հղեցին և այս է պատճենը գրության.^{**}

— Տիրոջը ցանկալի եղբայրներիդ և հալածական մշակներիդ, Տրդատ [մեծ] թագավորի և բոլոր իշխանների մասնակցությամբ՝ հանուն կենաց խոսքի, հղում ենք ողջո՛ւյն ի տեր...

Ամեն ոք, ով հանձն է առնում աստծո կամքին ծառայելը, պարտավոր է հալածական լինել, որովհետև նրա քարոզչությունը ոչ բոլորի համար է ընդունելի: Ինչպես որ այժմ ձեր մասին իսկ լսեցինք, թե հալածական եք ձեր բնակության վայրերից. հանձն եք առել լինել օտարական հարազատ երկրի ու բարեկամների համար, առ ոչինչ համարելով պանդխտության վիճակը, այլև թափառական գնացիք և չգիտեք էլ, թե ո՞ւմ մոտ և [ո՞ւր] հանգրվանեցիք: Ահա, երանի ենք տալիս ձեզ աստանդական կյանքի համար, բայց ձեր իմաստությանը՝ ո՛չ, Մանավանդ գիտեիք, որ թագավորն մեր լի է քրիստոնեական հավատով և մեր աշխարհն էլ՝ աստվածապաշտությամբ, հապա էլ ինչո՞ւ եղաք փախստական դեպի այդ հեռավոր և օտար երկիրը: Գիտեիք նաև, որ մեր բոլոր գավառներին եպիսկոպոս ու քահանաներ են հարկավոր. իսկ սրանք, որ զանազան կողմերից եկել-հավաքվել են, ի՞նչ են [սրանք], հայոց վեց հարյուր քսան գավառների համար. ամեն մի գա-

* Բուն տեքստում երբեմն գործածված է ակղենացի (փոխ. աղղենացի) ձևով:

** Գլխակարգության և պատճենների վերաբերյալ տե՛ս ներքևում՝ Մ2 բացատրությունը:

վառի մեկ կամ ամենաշատը երկու քահանա հազիվ թե հասնի: Ռոմվհետև այստեղ մանուկները գեռ դպրանոցի են և ոչ մեկը նրանցից հասուն չէ քահանայության: Մինչդեռ դուք [բա.գում] կրոնավորների առած դեպի օտար ու հեռավոր կողմերը գնացիք:

Ուստի, եթե չե՞ք ուզում այլևս ձեր երկիրը դառնալ, աղաչում ենք՝ մեզանից մի՛ հրաժարվեք, այլ ամենայն վստահությամբ, այն մարդկանց հետ, որոնց ձեզ մոտ ենք ուղարկում, Կուժացե՞ք գալ: Եվ եթե գաք, Հարթի և Եկեղյաց գավառները բովանդակ ձեր առջև կրնանք. ուր կամենաք բնակվել, ձերը թող լինի ու ձեր հետնորդներին՝ որքան ժամանակ, որ կենդանի ենք մենք և դուք: Իսկ Մամիկոնյան աշխարհը, թե հաճո է քեզ, ինչպես որ ինքդ էիր ասում, թե Իննակնյան կողմերն ինձ բաշխիր, այնտեղ հենց քո եղբորը ինքս ձեռնադրեցի եպիսկոպոս: Եվ նրա շափազանց թախանձանքների համար այդտեղի անունն էլ փոխեցինք ու նրա [ավելի] անունը Գլա-կա վանք դրինք¹²: Այնքան շեղմեռանդ է սպասավորությունը սբ. Կարապետում, որ մինչև անգամ ամբողջ վանքը քար ու կրով կառուցեցինք: Եվ ինձ թվում է, թե մինչև մահ ոչ մեկին չի կամենա տալ, իսկ մեզ էլ վայել չէ վերցնել իրենից, որովհետև առանց ուրիշների օգնության մեծ ջանք է թափում. եկեղեցին էլ արդեն ինքը կառուցեց, որի միմիայն հիմքը ես դրի: Բայց եթե ինքը կամենա տալ, մենք ուրախ կլինենք և դեռ, ի հավելումն, դաստակերտն էլ ես կտամ: Իսկ թե այդ էլ չեղավ, ապա երկիրն ամբողջ ձեր առջևն է, որտեղ որ վայելուչ եք գտնում, թող ձերը լինի, որպեսզի ձեր ցանկացածնե-րից ոչինչ թերի չգտնեք մեզանում:

Ողջ լինե՛ք ի տեր...

Ապա այն առաքյալները, որոնք Կեսարիա էին եկել, նամակը առան, տարան մինչև Ուռհա, այստեղից Կեսարիա վերադարձան, բայց այնտեղ էլ [նրանց] չգտան: Այնտեղից ելնելով Երուսաղեմ գնացին, դարձյալ նրանց չհանդիպեցին, բայց այստեղ իմացան, որ երկուսն էլ Հոռոմ են գնացել: Եվ երբ Հոռոմ գնացին, լսեցին, որ Եղիազարը տասներկու մարգարեներին թարգմանելու նպատակով ասորական Միջագետք էր գնացել: Իսկ Եգիպտոսի եպիսկոպոսներ Բեկտորը, Անաստասն ու Գայոսը, երբ տեսան թուղթը, շատ ուրախացան ու

խնդացին, քանի որ իրենք էլ հալածական շրջում էին Եղիազարի ետևից: Եվ շտապ կարգով նույն բաները մեկ այլ նամակում գրեցին և ուղարկեցին Կորնթոս՝ Տիմոթեոսին ու Անքիկոս սարկավագին, որը բազմաթիվ լեզուների քաջատեղյակ էր, կանչեցին նրա մոտ, իսկ իրենք վերադառնալով Միջագետք Եղիազարին այնտեղ չգտան, ուստի վերադարձան Երուսաղեմ:

Մյուս պատճառն էլ [նրանց գնալու] դրա համար էր¹³ մեկն էլ Մենանդրի աղանդի քննության պատճառն էր, որովհետև այն ժամանակ դեռ շատերն էին պահում այդ պղծությունը:

Երբ գնացին Երուսաղեմ և այնտեղ էլ Եղիազարին չգտան, հենց նույն օրը վախճանվեց Երուսաղեմի հայրապետը, որ կարծես [այդ բանը] հաճելի էր երուսաղեմցիներին,¹⁴ քանզի Գայոսին բերեցին ձեռնադրեցին Երուսաղեմի հայրապետ: Իսկ Բեկտորն ու Անաստասը վերադարձան Կեսարիա:

Եղիազարը գալիս ճանապարհին հանդիպեց Գրիգորին ու Տրդատին. չափազանց ուրախացավ և նրանց հետ գնաց հասավ Հռոմ քաղաքը: Բազում օրեր այնտեղ մնաց, ապա խընդրեց որևէ մաս սուրբ առաքյալների նշխարներից՝ ձախ ձեռքը Անդրե առաքյալի և մի փոքր մասունք Ղուկաս ավետարանիչից, որոնք վերցնելով իրենց հետ, մեծավ խնդովյամբ վերադարձան Հայոց աշխարհը: Տրդատը անցավ գնաց իր երկիրը, [ոստանը]՝ Արարատյան գավառի Վաղարշապատ քաղաքը. իսկ Գրիգոր սուրբը որոշ ժամանակ մնաց Տարոնում՝ իր մոտ ունենալով սուրբ առաքյալների նշխարները: Քսանհինգ օր հանգիստ առավ Գիսանե կուռքերի տեղում գտնվող Լինակնյան [Գլակա] վանքում, ուր հանգչում էին սուրբ Կարապետի նշխարները:

Եվ առաքեց Մամիկոնյան տան իշխաններին՝ գտնելու մի լեռնաբնակ ու վայելուչ տեղ. սրանք գնալով բազում օրեր հետազոտեցին, բայց ոչ մի գավառում հարմարավետ տեղ չգտնելով վերադարձան [ձեռնունայն].¹⁵

Այնժամ սուրբ Գրիգորը եկեղեցու սպասավորներին կարգադրեց երեքօրյա աղաթք անել. իսկ ինքը եկեղեցի մտնելով տարածեց ձեռները սուրբ առաքյալների նշխարների և սուրբ Կարապետի տապանի առջև ու աղաթքի հետևյալ խոսքերով դիմեց գեպի երկինք.

— Տեր բազմադուրթ և ողորմած Աստված, որ քննիչ ես իրավանց և ողորմածություն պարգևող, դու որ ներողամտությամբ հիշեցիր քո բարեգթությունը մոռացած մարդկային ցեղը, բոլորովին շքարկացար և առհավետ շանտեսեցիր, այլ կարգեցիր մեզ վերակացու այս քահանայական դասին, տուր մեզ իրավունք և [ժամանակ] հատուցանելու մեր առաջին հայրերի պարտքը, որոնք սուրբ ավետարանի քարոզչությանը դիմադարձ հանդիսացան, որոնց մեղքերի պատճառով ամենուրեք մահը տիրեց և կորուստն ապականություն, և մահվան կապանքը անձքով շղթայեց բոլորին՝ արժանացնելով նրանց դժոխսոց կայանին*, որոնց շարը համոզեց մնալու ունայնության [խավարում], որպես թե ճշմարտության [լույսի] մեջ մնալիս լինեին: Բայց մեզ շնորհեցիր ճանաչել քո սուրբ անունը և ժառանգորդ լինել երկնային արքայությանդ՝ սուրբ առաքյալների հետ մեկտեղ [հավասարապես]. ապա հեռավորների ու մերձավորների միջև խաղաղություն հաստատեցիր՝ քո միածին որդու գալստյամբ և սուրբ առաքյալների քարոզչությամբ, որոնք ավետարանական շրջագայությամբ ամբողջ աշխարհը բժշկեցին¹⁶:

Առավելագույնս է և այն, ինչ որ քո բարձրակամ ողորմածությամբ [մեր] աշխարհում գործեցիր այս սուրբ Կարապետի ձեռքով, որն իր մարմնով բուժեց աշխարհն ամենայն Մանավանդ, որ բարեգթությանդ առավել հաճելի եղավ բնակվել այս տաճարում, որի հիմքը՝ քո իսկ ականարկությամբ, թե՛ շնորհվեց զնել հենց նույն տեղում, որում մեր հավատի հիմնը խարսխված պիտի մնա անզրդվելի՝ մինչև վերջին դատատանի օրը, հորժամ գաս և կրկին նորոգես նրան անապական մաքրությամբ: Նրան, որ խավարի ու ճշմարտության միջնորդ եղավ,¹⁷ և հետո էլ վերստին դառնալով բազմելու է միածնիդ աջ կողմը՝ անասելի փառքով պսակված:

Դու, տեր զորությանց, մտիկ տուր քո երկնային անձեռակերտ բարձունքից և մատնացույց արա պատշաճ հանգստարան, որպես [վկայարան] քո սուրբ առաքյալների նշխարների համար այս երկրում, հանուն քո անվան մեծության և ի պա-

* Հավանաբար՝ Գեհենի մասին է խոսքը:

տիւմ ամենասուրբ երրորդութեանդ այժմ և միշտ և հավիտ-
յանս հավիտենից:

Երբ ավարտեց աղոթքը, այնժամ հայտնվեց նրան տիրոջ
հրեշտակն ու ասաց.— Վեր կաց, գնա դեպի Տավրոս լեռան
ստորոտը և ես ցույց կտամ այն տեղը, որ տիրոջը հաճելի
թվաց սրբերիդ բնակվելու: Իսկ նա մեծավ խնդութեամբ դուրս
եկավ, առավ սբ. առաքյալների նշխարներն ու գնաց հենց
նույն տեղը, որ ցույց ավեց նրան տիրոջ հրեշտակը:

Նախ օրհնեց տեղանքը, ապա պատվիրեց հայթայթել
սուրբ վկայարանի կառուցման համար շինանյութ: Դրեց այն-
տեղ սուրբ առաքյալների մասունքը և կարգեց եկեղեցու
պաշտոնյաներ՝ տասներկու հոգի (թժ-ան) ու այն հանձնեց
Նղիազարին. և վանքն էլ անվանեց Նղիազարի վանք: Ապա
մեծ տոն կատարեց այնտեղ սրբոց նշխարների բնակեցնելու
օրը՝ ժողովրդի բազմութեամբ հանդերձ, ուր շատ-շատերը
բժշկվեցին:¹³

Ապա այնտեղից ինքը՝ առնելով իր հետ Նղիազարին, տա-
րավ նրան թագավորանակ Վաղարշապատ քաղաքը, որտեղ
[նույնպես] ցնծութեան մեծ տոն կատարեցին: Իսկ [Տրդատ] ի
թագավորը հրամայեց այդ առթիվ հավերժացնել սուրբ առաք-
յալների հիշատակը զվարթ տոնախմբություններով և պատա-
րագ մատուցելով: Այդ նույն օրը եղավ նաև բոլոր պարտա-
տերերի ու հանցապարտների ազատագրման օր. իսկ նրանց
էլ, որ բանտերում էին և շղթայակապ, հրամայեց ազատել
երկաթյա կապանքներից:

Այդ նույն ժամանակներում Բեկտորն ու Անաստասը Բյու-
զանդիայում հանդիպելով այն մարդկանց, որոնք Տարոնի
Աշտիշատից էին գնացել, լսում են նրանցից առաջին պատե-
րազմի մասին, թե ինչպես իրենց դեմ ելան Գիսանե կատան
քուրմերը, մինչև սուրբ Գրիգորի Տարոն գալը: Լսում են նաև
երկրորդ պատերազմի մասին, որը տեղի ունեցավ Տրդատի
ու հյուսիսիցիների իշխանի միջև, և թե հույները ինչպես զար-
մացած— [հիացած] էին, լսելով Տրդատի քաջագործություն-
ների մասին: Այս ամենը, երբ լսեցին Բեկտորը, Անաստասը,
Թեոփնասը, Աքյուղասն ու Մարկեղիոսը, զարմացան այնտեղ
կատարվածի վրա և փութով հետևյալ նամակը գրեցին սուրբ
Գրիգորին.

Աստվածային և փառավորյալ սրբազան մեծ Հայրապե-
տիդ Հայոց՝

Ողջու՛յն ի Տեր¹⁹.

— Սուրբ հայրապետիդ աշով գրված, անաղարտ սիրով ու
հոգեպարար մտերմութեամբ լի պատվական գիրն ընթերցեցինք
Հոռոմ քաղաքում և շահագանց խնդութեամբ գոհութիւն հայտ-
նեցինք Աստծուն: Ցանկանում էինք գալ քո հրավերով, սա-
կայն մեր շգալու պատճառը Նղիազարը եղավ, որը Միջա-
գետքում էր դեգերում, և Հոռոմից գալով՝ այնտեղ էլ չգտանք
նրան: Ուստի հարկ եղավ նրան գտնելու, նույնպես և սրբա-
զան վայրերը տեսնելու համար Երուսաղեմ գնալ՝ սուրբ Սի-
մաքոսի մոտ, որի վախճանվելուց հետո նրա փոխարեն աստ-
վածային նախատեսութեամբ Գայոսին Երուսաղեմի հայրապետ
ձեռնադրեցին: Իսկ մենք, ահա, Բյուզանդիայում ենք, որով-
հետև ակղենացիների եպիսկոպոսը Եգիպտոս էր գնացել և
ջանում է նրանց հաշտության համոզել, որոնք մեզ հալածեցին:
Քանզի գրել էր մեզ, թե ակղենացիք քաղաքը ինձ են [հանձ-
նում], բայց նյուստրացիք դեմ են. ուստի լավ է, որ դուք
մնաք Բյուզանդիայում, մինչև ես մյուս քաղաքները գնամ:
Դրա համար էլ, ահա, մենք ուշանում ենք գալ, որովհետև
ձեր երկիրը հեռու է, իսկ մենք անկարող՝ թափառական և սուղ
էյանքի պատճառով. Բեկտորը տառապում է ջերմախտով,
յսկ սուրբ Մարկեղիոսը՝ տեսողության պակասից:

Ուստի, աղաչում ենք քեզ, երջանիկ մշակդ Աստծո, որ
հրամայես սպասավորներիցդ մեկնումեկին մեզ գրով տեղե-
կացնելու ձեր ճանապարհորդության պատմությունը, Հայոց
աշխարհը գալն ու այնտեղի քրմերի դեմ մղած առաջին պա-
տերազմը. ապա Հոռոմից ձեր երկրորդ գալն ու հյուսիսցիների
դեմ մղած պատերազմը: Թող տեղեկացնի նաև նշխարների
մասին, որոնք հետո տարար՝ որտե՞ղ ես դրել կամ ո՞ւմ ես
թողել դրանց սպասավորելու. անվանի՞ք են, ինչպես ոմանք
են պնդում, թե՛ ոչ: Կամ Կրոնիդեսին ու Անտոնին, որոնց սրբ-
բութեամբ համայն եկեղեցիներն են պարծենում, որտե՞ղ թո-
ղեցիր. հապա՛ թե ի՞նչ եղավ նրա աշակերտ Եպիփանը կամ
ո՞ւր են Նղիազարն ու Զենոբը: Այս ամենը ստուգապես գրիր
մեզ, աղաչում ենք, որպեսզի Տիմոթեոս եպիսկոպոսի մոտ

գնալիս կարողանանք նամակով տեղեկութիւն տալ նրանց մասին: Այս բոլորը մեզ կարի անհրաժեշտ է և դուք մի հաստատելու կատարել: Եվ թող սուրբ հոգու շնորհները մնան հավասարակշիռի վրա: Ողջ լինե՛ք ի Տեր:

Երբ ընթերցեցին նամակը, սուրբ Գրիգորը Զենոբ Ասորուն հրամայեց ճշտութեամբ գրել թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ պատերազմի մասին, նաև նշխարների մասին, թե ուր տեղադրեց, և Անտոնի ու Կրոնիգեսի մասին, թե ինչպես են ապրում, [գործում] կամ ո՛ւր են: Իսկ լեռների ու բլուրների նշանները, ասում է, հակահեռանակները, նաև այն մարդկանց մասին, ովքեր պատերազմն հրահրեցին և թույլ չէին տալիս կուսութիւն կործանել:

Այս ամբողջ պատմութիւնը ճշտութեամբ կգրես և կուղարկես, ասաց: Սակայն Զենոբն աղաչեց սկզբում գրել նախ Խոսրովի մահի պատմութիւնը, ապա շարադրել ամբողջ եղելութիւնը,²⁰ բայց գրան սուրբ Գրիգորը հավանութիւն չափեց և բավական համարեց վերահիշուել միայն գրել: Փանդի օրինավոր չէ, ասում է, ասորիներին այդ ամբողջ պատմութիւնը նամակով շարադրել²¹, այլ միայն այն, ինչ իրենք խնդրեցին՝ կգրես և կուղարկես: Սրան համաձայնեց Զենոբը և վերջից ու ասորի եպիսկոպոսներին գրեց այն [բաների] մասին միայն, ինչ որ իրենց երկրի սահմաններում կատարվեց: Եվ այս է պատճենը գրութեան:

Տիրոջը սիրելի և երջանիկ եպիսկոպոսներքո՛ւ,

Զենոբ անարժան ծառայիցս և [բոլոր] հայաստանցիներից

Ձերդ սրբութեանը հույժ սիրով ողջս՛ւյն ի Տեր

— Երբ ձեր պատմական աշով գրված առաջին թուղթը հասավ մեր սուրբ Գրիգոր հայրապետին, անթիքի ուրախութեամբ գոհացանք հայր Աստուծուց, քանզի հասկացանք, որ գաղարկեցին հալածանքներն այդ կազմերից: Հրամայեց իր կայն և եթ ձեր նամակի պատասխանը գրելու[ն] ձեռնարկել, որչափով որ ձեր հարցափութութեանն էր գոհացում պահանջում. և շնայած անանք քանկացան արգելել ձեզ ուղարկվելիք պատասխանը, սակայն նա այդպիսի բան մտքովն իսկ չանցկացրեց, այլ անհախաճ սրտով ձեր ուղածը գրով հիշատակել յրամայեց:

Դուք նույնպես ոչնչով մի աղափարեք այս համառոտ պատմութիւնը՝ պատճառ բերելով, թե Ագաթանգեղոսն այդ բաները չի հիշատակում. քանզի ես նրանից ավելի առաջ գրեցի:²² Իսկ թագավորների ժամանակագրութիւնը շարադրեցի, որովհետև սուրբ Գրիգորը հրամայեց ոչինչ ավելի գրել, քան ձեր ուղածն է. մանավանդ որ պատշաճ համարեց Արշակունի և մյուս քաջ ու [հզոր] թագավորների պատմութիւնը Հայոց երկրում թողնել, և ձեզ ձեր գրածի պատասխանն ուղարկել, որ հենց ինքը՝ սուրբ Գրիգորն այս գրվածքը համարեց ասորոց պատմութիւնը: Ուստի և ես այս պատմութեան ըսկիզբը ձեր հարցումն եմ դնում:

ԶԵՆՈՒ ԱՍՈՐՈՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԹՂԹԻՆ,
ՆԱԵՎ ԻՆՆԱԿՆՅԱՆ ՎԱՅՐԵՐԻ ԵՎ ԱՐՁԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ
ՈՒՆԵՑԱՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Վաղարշի որդի Խոսրովը²³ իր թագավորութեան օրերում ցանկանում էր լուծել իր եղբայր Արտեանի* մահվան վրեժը [պարսիկներից]. և [ահա] որոտածայն միմյանց վրա են հարձակվում երկու թագավորներ՝ հայոց և պարսից: Ապա հույժ սաստկացավ պատերազմը պարսիկների վրա, իսկ հայոց արքան հզորացավ ու սկսեց ավերել պարսից երկիրը՝ տասը տարի շարունակ, և սպանելով ու գերեզմարութեամբ ջանում էր հիմնահատակ կործանել: Նրանց միջև միջնորդ եղավ ճեմաց թագավորը,²⁴ բայց չկարողացավ հաշտեցնել նրանց սրտերը: Սակայն Ֆուլն Արշակունյաց ազգից մի [մարդ], որի անունը Անակ էր, խորհրդակցեց պարսից արքայի հետ՝ գալ սպանել Խոսրովին և իբրև վարձ ստանալ Պարտավի Պահլավ [քաղաքը]: Սրան սիրով համաձայնվում է պարսից արքան, որովհետև Պարթևը ոչինչ չէր խնայում Խոսրովի սպանութեան համար: Այնժամ [Անակը] վեր է կենում, առնում իր եղբորը, կնոջն ու որդիներին և [իբրև թե սիրու պատճառով] փախստական գալիս է Խոսրովի մոտ: Երկրորդ տարին լրանալուց հետո՝ զարնանը, մինչ Խոս-

* Արտեանայ — իմա՝ Արտավանի:

Բնովը նախապատրաստվում էր պարսից վրա հարձակվել, մի անգամ որսի ժամանակ Անակը բարեկամական զրույցի պատրվակով մեկուսացնում է Խոսրովին, հանկարծակի բերելով, իր եղբոր հետ միասին, սրերը բարձրացնելով հարձակվում են և թագավորի մարմինը գետին գլորում, իսկ իրենք բոլորը յուրայիններով ջրասույզ արվեցին ու կործանվեցին, շհասցրին ժամանել [Պարթևի մոտ]: Պարսից արքան սակայն Խոսրովի մահվան օրը տոն կարգեց, իսկ Պարտավ քաղաքը Անակի սերնդից կենդանի մնացածներին նվիրեց:

Այն ժամանակ, երբ Անակը Պարսկաստանից դուրս գալով՝ եկավ հասավ Արտազ գավառը՝ Թագեոս սբ. առաքյալի հանգրստարանը, նույն ժամանակ են ասում և նույն վայրում է տեղի ունեցել սրբոյն Գրիգորին հղ[ի]անալը, նա, որ տիրոջը ծառայելու կարգը հաստատեց [մեզանում]:

Արդ, դեռևս Խոսրովի կենդանության օրերում Բուրտար անունով մի մարդ պարսկական մի անվանի և [նշանավոր], տոհմից, Անակի հետ գալով մինչև Արտազ գավառը՝ այնտեղից ելավ գնաց պանդխտելու Գամիրքի կողմերը: Գալով Կեսարիա՝ նա իրեն կին է առնում մեծատուն և հավատացյալ մարգիանցից մեկի՝ Եվթաղեի քրոջը՝ Սոփիին և մեկ տարի ապրում են Կեսարիայում:

Ապա առավ իր կնոջը և նորից գնաց Պարսկաստան. նրանց ետևից Եվթաղեն հասնում է Արարատյան գավառ ու կանգ առնում Վաղարշապատ քաղաքում, որտեղ էլ Սոփին դառնում է ծծմայր, [կուրծք է տալիս] մանուկ Գրիգորին և ինչպես դայակ համարձակորեն սնուցանում էր մեր Լուսավորչին:

Ահա, երբ Անակը սպանեց Խոսրովին, որը մինչդեռ կենդանի էր, հրաման տվեց [թագավորը] Անակի ամբողջ ազատահամ սրի քաշել: Հրաման արձակեց նաև [հենց] իրենց Արշակունի (իմա՝ պարթևական) ամբողջ ազգը ոչնչացնել, նաև Անակի կնոջն ու որդիներին: Ուստի և ում գտնում էին Արշակունի տոհմից, բոլորին անխտիր սպանում էին: Իսկ Բուրտարը, երբ թագավորից լսեց այս հրամանը, շտապեց մտնել Անակի կնոջ՝ Ուզուհիի մոտ,՝ վերցրեց նրա գրկից Գրիգոր մանկանը և տվեց իր կին Սոփիին: Իսկ նրա մյուս եղբորը,

որի անունը Սուրեն էր, մանկաբարձները փախցրին պարսից դուռը. այնտեղ սնվեց, [պահվեց] իր հորաքրոջ մոտ, որը հեփթաղների Ջիվանշիր թագավորի կինն էր: Սա երբ մեծացավ, Խոսրովուհու մահից հետո, գնաց [անցավ] ճենաց երկիրը, մնաց այնտեղ տասը տարի և ճենաց երկրի վրա թագավորեց տասնինը տարի:²⁵ Այդ մասին ոմանք պատմում են, թե Գրիգորի եղբորը Զգոն էին կոչում, որ է Հակոբ:²⁶ սակայն ստույգ չգիտեն, որովհետև այդ Հակոբը սբ. Գրիգորի հորաքրոջ որդին էր և նրա մոր անունն էլ Խոսրովուհի էր: Իսկ երբ նրա մայրը մահացավ, նրա հայր Տիրանից էլ թագավորությունը խլեցին ու [վերացրին], որովհետև լինաց Ռեգես արքան սպանեց նրան պատերազմում: Այնուհետև Հակոբը յուր քույր Սակդենիի հետ մնաց այնտեղ: Մի առ ժամանակ հետո նրա քրոջ որդին անցավ գնաց գթաց (գոթերի) աշխարհը և թագավորեց այնտեղ:²⁷ սրան հետագայում մեծն Տրդատը, երբ դեռ հունաց թագավորի մոտ էր գտնվում, բռնեց [ձերբակալեց]: Քանզի հենց սա էր, որ պատերազմով եկավ հունաց Գիոկղետիանոս կայսեր դեմ պատերազմի, ինչպես որ այս բաները պատմում է Ագաթանգեղոսը:

— Ով երանելիդ Բեկտոր, [եթե ճշմարիտն ես ուզում իմանալ այդ բաները, ապա] հելլենական գրերով ընթերցի՛ր հեփթաղիների կամ ճենաց թագավորությունների մասին, որը կգտնես Բարդա անունով պատմագրի մոտ՝ Ուոհա քաղաքում:²⁸

Ապա Բուրդարը վերցնելով յուր կնոջն ու մանուկ Գրիգորին, իր աներորդի²⁹ Եվթաղեի ետևից գնաց կապաղովկացիների աշխարհը: Այստեղ նրան (Գրիգորին) մկրտում է, տալիս ուսման, սովորեցնում է նրան ասորի և հելլեն դպրությունն ու լեզուները, վարժեցնում աստվածաբանության մեջ: Երբ դարձավ տասներկու տարեկան, ապա Գավիթ անունով մի աստվածապաշտ մարդ ամուսնացնում է նրան իր Մարիամ անունով դստեր հետ: Իսկ երբ ծնվեցին նրա երկու որդիները, որոնցից [անդրանիկի] անունը Վրթանես դրին և կրտսերին Ռատակես (Արիստակես), նրանց մայրը կուսանոց մտավ (կանանց վանք): Կրտսեր որդին փնաց Նիկոմաքոս անունով մի ճգնավոր մարդու հետ, իսկ ավագը մնաց յուր դայակների մոտ և հետագայում ամուսնացավ:

* Կոչվել է նաև Ուզուհի (Մ. Թ.):

Իսկ նրանց հայրը ելավ գնաց Տրդատի մոտ իր հոր [դավաճանութեան] պարտքը հատուցելու և մնաց նրա մոտ այնքան ժամանակ, մինչև որ [Տրդատը] իր հոր փոխարեն թագավոր դարձավ: Տրդատը նրան շատ օրեր գանակոծեց և մեծամեծ տանջանքների ենթարկեց՝ կուռքերին զոհ շմատուցելու համար: Բայց երբ Գրիգորի աներաքրոջից իմացավ, թե սա իր հորը՝ Խոսրովին սպանող Անակի որդին է, նրան նետեց Խոր Վիրապը, ուր մնաց տասնհինգ տարի³⁰, Դրանից հետո ամբողջ հայոց երկիրը դիվային հիվանդութեամբ բռնեց: Երբ նույնպես ինքը՝ թագավորը, վարազների հետ [շամբուտների մեջ] էր բնակվում:

Մինչև նախարարները, հրամանովն Աստծո, եկան և հանեցին նրան (Գրիգորին) Վիրապից: Դուրս գալով՝ նա բոլորին հավաքեց իր մոտ, որոնք վեց օր շարունակ նրա առջև կեցած՝ ոչինչ չուտելով և չբնակելով, լսում են նրա վարդապետութեան քարոզչությունը: Սա եղավ առաջին ծոմապահությունը, սբ. Գրիգորի ժամանակ, որին Հռոմում Սեղբեստրոսը շատ հավանեց, ուստի ինքը, նաև Կոստանդինոս թագավորը, նույնպես և եգիպտացիների ամբողջ քաղաքը պահք մտան, որոնց և առաջնեկ (նախակարապետ) ենք համարում:

Երբ լրացավ նրանց պահք օրերը, թափվեց նրանց վրայից վայրենական մորթին և նրանց դիվարենակ մարմինները բժշկություն ստացան: Ապա ձեռնարկեց նրանց սովորեցնել տերունահան տներ (եկեղեցիներ) կառուցելը և հրամայում է քահանաներ կարգել, որպեսզի հովվեն նրանց: Եվ տիրոջ հրեշտակի խոսքով [նրանք] ցանկանում են հենց իրեն կարգել հովիվ, որը և հանձն է առնում. ապա նրան է տալիս իշխաններից ոմանց՝ բազում զորքով և առաքում է [նրան] կապաղովկացիների երկիրը՝ Կեսարիա քաղաքը, Ղևոնդ մեծ հայրապետի կողմից ձեռնադրվելու: Այդ ժամանակ [նրանք] դուրս գալով Վաղարշապատ քաղաքից գնում անցնում են Բասենի գավառը, գալիս հասնում են Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանը՝ այնտեղ որ կուռքերի մեհյաններն էին, որոնց հենց ինքը կործանել տվեց. և այնտեղից էլ անցնում են Կեսարիա: Այստեղ [Ղևոնդը], մեծաշուք պատիվների արժանացնելով, տալիս է նրան Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիոս վկայի սուրբ նշխարները: Իսկ եթե ցանկանում եք

իմանալ, թե Կարապետ սուրբի նշխարները ո՞վ բերեց Կեսարիա, [կասե՛մ]՝ Հովհաննես Ավետարանիչը: Երբ նա դուրս եկավ Պատմոս կղզուց, եկավ Եփեսոս և այնտեղից էլ՝ Երուսաղեմ, աստվածային հրամանով երևացած տեսիլքի համաձայն, գտավ նրա գերեզմանը, նույն գիշերը վերցնելով Հովհաննես Կարապետի սուրբ մարմինը տվեց Պողիկարպոս եպիսկոպոսին, որ իր աշակերտն էր և հրամայեց տանել Եփեսոսի եկեղեցին, որ ինքը կառուցեց և անվանեց այն սուրբ Աստվածածին:

Ավետարանիչի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, Կարապետի սուրբ նշխարքը մնաց Եփեսոս մինչև Դեկոս (Դիոկղետիանոս) թագավորի ժամանակները:

Սրա ժամանակ Եփեսոսում նստում էր Ակղեմոսի աշակերտ Փարմեղոսը, որ հետո այնտեղից հալածվելով գալիս է Կեսարիա, յուր հետ ունենալով սուրբ Կարապետի բոլոր նշխարները՝ գլխից բացի: Եվ դնելով դրանք սբ. Սերբդոնում՝ ոչ թե գաղտնի, այլ բացահայտ, մնաց այնտեղ մինչև Դիոկղետիանոսի թագավորելը: Երբ. սբ. Գրիգորը ձեռնադրվելու համար Կեսարիայի Ղևոնդ հայրապետի մոտ էր եկել, թեպետ բազում անգամ խնդրեց [Գրիգորը] սբ. Կարապետի նշխարները, սակայն նա չցանկացավ տալ, մինչև վերջին գիշերը հասավ տիրոջ հրամանը՝ բաժանել և կեսը նրան տալ: Իսկ վաղ առավոտյան շատ կոիվներ ծագեցին, մինչև նախարարները կըռնեցին տասներկու հազար դահեկան քաղաքապետի համար. և այսպես բռնութեամբ (ստիպողաբար) դուրս եկան քաղաքից: Սակայն Անկեղ (Անգեղ) տան իշխանը խորհուրդ [տվեց] գիշերով հարձակվել քաղաքի վրա. բայց այդ բանը իմանալով՝ հայրապետը համոզեց նրանց և խաղաղեցրեց: Ապա երկու հազար դահեկանի փոխարեն նրանց հանձնեց Աթանազիոս վկայի նշխարները և այդպիսով հազիվ կարողացավ սիրով ու հաշտությամբ նրանց ճանապարհ դնել: Նա սբ. Գրիգորին տվեց նաև երկու լուսափայլ ափներ*, որոնք Հռոմի հայրապետն էր տվել իրեն: Պատվիրակները Կեսարիայից մեկնում են Սեբաստիա և որոշ ժամանակ այնտեղ մնում: Այստեղ [Գրիգորը] ժողովում է կրոնավորների դասը, մի

* Այդ մասին տե՛ս Ժանաթագրություն № 38:

քանի վարդապետներ ու հրաշագործ պաշտոնյաներ է հրավիրում Ալեքսանդրիայից. սրանցից մեկը Դիմառիոսն էր, որին Դովնադաշտի* եպիսկոպոս կարգեց: Եվ ասորիներից շատերին էլ բերեց: Այնպես, որ ինձ նույնիսկ թույլ չտվեց Նյուստորիա վերադառնալ՝ [գոնե] իմ եղբայր Եղիազարին հրածեշտ տալու³¹:

Ապա այստեղից դուրս գալով անցանք մինչև Քորդան, ուր սպասավոր կարգեցինք Սուրտինոս Եփեսացի վարդապետին՝ բոլոր գավառների համար: Այնտեղից էլ դուրս եկանք և ուզում էինք անցնել Կարին ու Հարք գավառները: Բայց իշխաններից ոմանք սուրբ Գրիգորին հասկացրին, թե Տարոնի գավառում դեռևս կանգուն են երկու բազիլիկներ, որոնք դեկրի են պաշտոն մատուցում: Եվ նա էլ դիմեց եկավ, որպեսզի սրանք ևս կործանի: Եկավ Պալունյաց երկրի Կուառս գյուղաքաղաքը՝ Գիսանն ավանը: Բայց այնտեղ գտնվող քրմերից ոմանք անդես մարդկանցից լսեցին, թե վաղն առավոտյան կործանելու է մեծն Աստված Գիսանեն ու Դեմետրը. ուստի գիշերով դուրս եկան կուատներից, բոլոր գանձերը լցրին գետնափոր տներում ու իրենք լուր ուղարկեցին Աշտիշատի քրմերին, թե՛ շուտափութ հավաքեցեք պատերազմելու ընդունակ բոլոր մարդկանց և շտապեցեք առավոտ վաղ հասնել մեզ մոտ, որովհետև մեծն Գիսանեն կովի է դուրս գալիս ուրացող իշխանների դեմ: Կուառսի զորքերը նույնպես դարանամուտ եղան այգիների ցանկապատերի մոտ, ոմանք էլ անտառներում դարանեցին: Իսկ նա, որ գլխավոր քրմն էր՝ անունը Արձան և իր Դեմետր որդին՝ վերցնելով Կուառսի քրմական տանից շորս հարյուր հոգի, բարձրացան Կուառսի հանդիպակաց լեռան վրա ու այնտեղ սպասեցին, մինչև մյուս տեղերից օգնական զորքերի ժամանելը: Իսկ հայոց զորքերը³² վաղ առավոտյան դուրս եկան և անցան լեռան ստորոտը, ինչպես որ սովոր էին՝ միշտ ասպատակել**:

Իսկ սբ. Գրիգորը իր հետ առնելով Արժրունյաց, Անձևացյաց և Անգեղ տան իշխաններին, փոքրաթիվ զորքով, ընդա-

մենը երեք հարյուր մարդ, երկրորդ [բրորդ] ժամին բարձրացան նույն բլուրն ի վեր, որտեղ որ Արձանն էր թաքնված: Գալիս էին անհոգ և ոչինչ կասկած չունեին:

Եվ երբ մոտ էին բարձունքի ելման տեղին, [հանկարծակի] առաջ անցան Արձանն ու Դեմետրը, հնչեցրին պատերազմի փողերը և խիզախորեն հարձակվեցին նրանց վրա: Այս բանը տեսնելով իշխանները առաջ նետվեցին. երիվարները սկսեցին վրնջալ, և պատերազմը բորբոքվեց:

Այստեղ Անգեղ տան իշխանը ձայն տվեց.

— Առաջ անցիր, Սյունյաց իշխան և տես, գուցե հյուսիս-ցիների իշխանի զորքերն են: Իսկ նա առաջ գնաց, բայց չկարողացավ հասկանալ, թե ովքեր են: Ետ դարձավ և ասաց.

— Գրիգորին իր ընկերների հետ փախցրու տար մի անվտանգ տեղ, չլինի թե [թշնամիները] բռնեն նրանց, և մենք թագավորի առջև ամոթահար մնանք: Իսկ դու մեկնումեկին ուղարկիր մեր զորքին իմաց տալու, որ ետ դառնան, քանզի մեր դեմը մեծ բանակ է և շատ զորոշներ են փողփողում: Անգեղ տան իշխանը սբ. Գրիգորին հանձնեց Մոկաց իշխանին ու ասաց, թե շտապ հասցրու Ողական անառիկ ամրոցը, մինչև տեսնենք, թե ի՞նչ կլինի: Իսկ ինքը երեք մարդ ուղարկեց զորքին իմաց տալու:

Մոկաց իշխանը առնելով սբ. Գրիգորին՝ զառիվայր լեռներով ետ դարձավ և ցանկանում էր իջնել Կուառս: Բայց տեղացիները ուզեցին նրա ճանապարհը փակել. այդ բանը տեսնելով սբ. Գրիգորը հասկացավ, որ իրենց լուրջ վտանգ է սպառնում: Նշխարները վայր իջեցրեց գյուղի դիմացը մի աղբյուրի մոտ՝ ձորի այն կողմը, դրեց և հաստատեց [նշանագրեց] այնտեղ: Եվ տերը թաքցրեց այդ տեղն, ու ոչ ոք չկարողացավ տեսնել, մինչև [հետագայում] սբ. Գրիգորը նորից վերադարձավ այնտեղ:

Ապա այդ գյուղի բնակիչները հետապնդեցին մեզ, իսկ մենք հեծնելով ձիերը՝ բոլորս փախստական գնացինք մինչև ամուրն Ողական և նրանցից առաջ մտանք ամրոցը, որովհետև ամրոցաբնակները մեզ ընգառաջ ելան և ներս տարան: Բայց գյուղի բնակիչները եկան անցան մյուս կողմն ու պաշարեցին ամրոցը: Մենք ճարահատյալ գիշերը գաղտնի սուրհանդակ ուղարկեցինք Անգեղտան իշխանի մոտ և բացատ-

* Ամենայն հավանականությամբ՝ Դովնա (Դվինի) դաշտի, ինչպես ունեն ՍվՊ օրինակները:

** Գործածված է շրջելու, ուսումնասիրելու իմաստով:

րեցինք մեր վիճակը և գրով տեղեկացրինք նրան իրերի դրու-
թյունը: Նա ընտիր սուսերավորներից չորս հազար զինվոր
ուղարկեց Ապահունիքի իշխանի գլխավորությամբ, որոնք
շուտափույթ եկան, անցան գետի մյուս կողմը և երեք օրվա
ընթացքում գրավեցին քաղաքներն ու շինությունները, ավե-
րեցին, պարիսպները հիմնահատակ կործանեցին: Եվ մարդ-
կանց էլ* բերին այնտեղ անցկացրին [իրենց մոտ]: Ապա
իշխանները բարձրացան բլուրը և տեսան, որ Արձանը ընդա-
մենը չորս հարյուր մարդ ուներ. [սակայն նրանք] հանկար-
ծակի հարձակվեցին քաջարի իշխանների վրա ու նրանց զոր-
քերին փախուստի մատնեցին: Բայց հայոց մնացած զոր-
քերը, երբ լսեցին կովի բոթը, աճապարեցին բոլորը բլրի գա-
գաթը հասնել: Այնժամ Արձանն առաջ գալով սկսեց անարգել
հայոց իշխաններին և ասաց.

— Առաջ եկե՛ք, ով դավանակործան մարդիկ, հայրենի
աստվածներին ուրացողներ և թշնամիներ բարեփառ Գիսանեի:
Մի՞թե չգիտեք, որ այսօր ձեր դեմ մեծն Գիսանեն է կովի
ելել և մատնելու է ձեզ մեր ձեռքը. կորուսյա՞մք ու մահվամբ
է կործանելու ձեզ: Բայց իշխանն Արծրունյաց առաջ գալով
պատասխանեց.

— Դու, որ խրոխտանում ես մեր դեմ, եթե հանուն շաստ-
վածների ես մարտնչում՝ սուտ ես, եթե հանուն հայոց երկրի՝
րնավ իսկ անմիտ եք, որովհետև սրանք են, ահա իշխանն
Անգեղ տան, և իշխանը Սյունյաց տան և ուրիշները պատվա-
կան ա՛րերից, որոնց ինքներդ էլ լավ եք ճանաչում³³: Իսկ
Դեմետրը՝ որդին Արձանի, ասաց.

— Լսեցե՛ք մեզ, հայոց իշխաններ, այս քառասուն տա-
րի է, ինչ ծառայում ենք մեր մեծ աստվածներին և քաջ գի-
տենք զորությունը նրանց: Գիտենք, որ իրենց սպասավորնե-
րի, [պաշտողների] թշնամիների դեմ իրենք են մարտնչում:
Այժմ մենք շնք կարող պատերազմով ձեզ ընդդիմանալ, որով-
հետև սա տունն է հայոց թագավորի, և դուք էլ արքայի իշ-
խաններն եք: Բայց ահա, այս թող հայտնի լինի, որ թեև ձեզ
հաղթել չենք կարող, սակայն գերադասում ենք մեռնել մեծ
աստվածների զահարանի վրա, քան թե նրանց ձեռք ձեռքով

կործանված ու ապականված տեսնել: Դրանով էլ իսկ կյանքը
ասեցինք և մահը նախընտրեցինք: Բայց դու, որ իշխանն ես
Անգեղ տան, առաջ արի՛, մենամարտենք ես և դու:

Այնժամ մեջտեղ եկան Արձանն ու Անգեղ տան իշխանը և
միմյանց վրա հարձակվեցին: Արձանը հասցրեց տեղով հար-
վածել նրա ազդրին և քիչ էր մնում գետին գլորել: Բայց իշ-
խանը նրա կողմը դառնալով գոչեց. «Իմացի՛ր, Արձան, որ
այսօր դու պետք է հենց այստեղ արձանանաս»: Ապա սուրբ
վեր բարձրացնելով թափով հարվածեց նրա աչ ուսին և գլու-
խը պարանոցից անջատեց: Եվ [Արձանը] գլխատված գետին
տապալվեց. ապա նրա վրա արձան կիտեցին. այժմ էլ նույն
տեղում թաղված է, ուստի և լեռը մինչև օրս էլ Արձան են կո-
չում: Եվ մինչ այս բոլորը տեղի ունեցան, Վիշապ քաղաքից
փութանակի եկան հասան քուրմերի զորքերը, և շատ-շատե-
րը Պարեխից ու Մեղտիից՝ բոլորն առհասարակ եկան հասան
նրանց օգնության: Ոմանք էլ Հաշտենքից գալով այնտեղ հա-
սան. ընդամենը ինչպես հետո հենց իրենցից իմացանք, հինգ
հազար չորս հարյուր հիսուն հոգի*: Իսկ երբ հասան լեռան
կատարին, երկու զորքերի միախառնվելու բոթը մեզ հասավ.
ապա քրմաց խմբերը իրար միանալով հարձակվեցին հայոց
զորքի վրա, փախուստի մատնեցին նրանց և գյուղի դիմացի
զառիվայրով [նրանց] ներքև վունդեցին: Իսկ գյուղացիք էլ
մեր փախչող զորքի դիմաց դարանամուտ սպասում էին. և եր-
կու կողմերից հայոց զորքին մեջտեղ առնելով սկսեցին կո-
տորել: Սակայն Անգեղ տան իշխանը ճեղքելով քուրմերի պատ-
նեշը, անցավ նրանց [թիկունքը]. նա բլրի զառիվայր կող-
մում տեսավ հետիոտն մարդկանց, որոնք հսկա վեճերով երի-
վարներին շատ մեծ վնասներ էին հասցնում: Իսկ Դեմետրը,
երբ տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանը դեպի բլուրն է բարձ-
բանում, թողեց մնացած զորքին և նրա ետևից գնաց³⁴, մյուս
զորքից շատերը նույնպես քառատրոփ այնտեղ հասան: Եվ
երբ բարձրացան բլուրը, միմյանց դեմ դարձալ ճակատ կազ-
մեցին: Բայց մեր իշխանները կանգնած սպասում էին իրենց
չորքերին, որովհետև դեռևս ոչ բոլորն էին հավաքվել:

Շորս հազարը Մեղախում դեռ գերիններին էին հսկում, երբ

* Հավանաբար գերեզմարած մարդկանց (Ս. Ք.):

* Բնագրում՝ հինգ հազար և չորս ճ և ժ այր (Ս. Ք.):

հազարը անցել էին Բասեն ու Հարթ, իսկ մնացածներն էլ
գաղափարորում սիրոված դեռևս ասպատակում էին³⁵։

Եվ երբ միմյանց դեմ ճակատ կազմեցին և կամենում էին
արդեն հարձակվել, երեկոն իջավ։ Ուստի հենց նույն տեղում
էլ բանակ դրին և սպասեցին լույսը բացվելուն։ Երբ լուսա-
ցավ, եկան հասան հայոց զորքերը, իսկ Տիրակատար քա-
ղաքից էլ մի խումբ՝ յոթ հարյուր հոգի*, եկան քուրմերին
օգնություն։ Ահա, երբ եկան և երկու կողմն էլ զուպար կազ-
մեցին, քրմական զորքը վեց հազար ինը հարյուր քառասուն-
չեց հոգի եղավ, իսկ հայոց իշխաններինը՝ յոթ հազար ութա-
նասուն հոգի։ Այնժամ հնչեցին պատերազմի փողերը և բոլոր
կողմերից միմյանց վրա հարձակվեցին։ Սկզբում հայոց զորքը
հաղթում էր քրմերին։ Բայց Հաշտենքի իշխանը, որ հայոց
իշխանների հետ էր, իր յոթ հարյուր զինվորներով անջատ-
վեց ու անցավ քուրմերի կողմը և սկսեց կռվել հայ իշխան-
ների դեմ։ Այդ բանը տեսնելով հայոց զորքերը հուսալքվե-
ցին, որովհետև նա այնքան ուժեղ, կորովի և քաջ պատերազ-
մող էր, որ բոլոր հայ իշխանները դողում էին նրանից։ Եվ
անխնա սկսեց կոտորել ու արյուն հեղել, մինչև որ ամբողջ
զորքը թախանձագին աղաղակներով Սյունյաց իշխանին դի-
մեց։ Իսկ սա (Սյունյաց իշխանը) ձայն տալով գոչեց.

— Այ գայլակորյուն, հորդ բարձրը [ղարձայլ] հիշե-
ցիր և նույն շաղախակերությունը վերադարձար։ Իսկ նա պա-
տասխանեց.

— Այ արծվաձագ, դու որ թևերիդ [զորություն] ես հպար-
տանում, երբ ակնատիս լարերի մեջ կընկնես, ես իմ զորու-
թյունը այն ժամանակ ցույց կտամ քեզ։ Բայց Սյունյաց իշ-
խանը չերերաց թշնամու հանդեպ, այլ հարձակվելով նրա վրա՝
մուրճով հարվածեց նրա սաղավարտին, ապա զորքից ան-
ջատելով փախցրեց նրան դեպի արևելյան կողմի լեռը, այս-
տեղից էլ բռնեց [նրան] դեպի Իննակնյան վայրը, հասնելով՝
ցած գլորեց երկվարից, իջավ կտրեց գլուխը և մարմինը գա-
հավեժ անելով գոչեց. — Թող տեսնեն անգղները մարմինդ և
իմանան, որ արժեքն է հոշոտել այդ նստապատակին. ու ինքը

* Բնագրի տողատակում նշված է. Ն. գրչագիր՝ «արք Եճ Եկին յազն
քրմին Դեմետրեայ յորդույն Արձանայ» (էջ 89)։

ևս վերադարձավ։ Ուստի և այդ տեղն էլ մինչև այսօր Արծ-
վիք է կոչում։

Իսկ Արծրունյաց իշխանը կռվի նետվելով՝ անջատեց [յու-
բայիններից] Աշտիշատի Մեստակես անունով քրմապետին,
հետապնդեց մինչև անտառի ծայրին գտնվող բացատը։ Երբ
հասավ նրան, Մեստակեսը կարողացավ խոցել նրա ազդրը.
ավելի բորբոքվեց իշխանը, եռաց նրա մեջ արյունը. վրա հա-
սավ, կտրեց քրմապետի գլուխը և պարանոցի հետ միասին
վայր նետեց, իսկ դիակը ձորից ցած գլորեց, որի համար էլ
այդ տեղը Մեստակող են կոչում։ Իսկ Արջուց իշխանը փախ-
չելով թաքնվեց նույն վայրում։ Արծրունյաց իշխանը տեսավ
նրան, լայց շտեմնելու տվեց. ապա գնաց մոտեցավ ու հան-
կարծակի հարձակվեց նրա վրա։ Սա ուզեց փախչել դեպի
անտառը, բայց վայր ընկավ և ջարդված մի փայտի կտոր
մտավ սիրտն ու աչքտեղ էլ մեռավ։ [Արծրունյաց] իշխանն
էլ երկու նժույգները առնելով ետ դարձավ. այդ տեղն էլ Ար-
ջուց ձոր աչքանվեց։ Եվ երբ ետ դարձավ կռվի վայրը, տե-
սավ, որ Անգեղ տան իշխանն ու Դեմետրը մենամարտում են
միմյանց դեմ։ [Դեմետրի] վրա հարձակվելով պատռեց նրա
աջ ուսն ու նրան վայր գցեց, ապա կտրեց նրա գլուխն ու գցեց
իր մաղախը։ Այնուհետև ընկան զորքի մեջ ու անխնա սկսե-
ցին կոտորել՝ հազար երեսուն մարդ անշունչ փոեցին։ Բայց
նույն կռվում Դեմետրը սպանել էր Մոկաց իշխանի որդուն,
և այդ բանը մեծ վիշտ պատճառեց իշխաններին։

Արդ, երբ պատերազմում Դեմետրը ընկավ, Սյունյաց իշ-
խանը հնչեցրեց խաղաղության փողը և երկու կողմերից դա-
դարեցրին կոտորածը։ Այստեղի բնակիչները, երբ տեսան, որ
սպանվածները քուրմերն էին, խնդրեցին իրենց իշխաններից
դադարեցնել պատերազմը, որպեսզի թաղեն իրենց մնուկնե-
րին։ Եվ նրանք թույլ տվեցին։ Ապա երկու կողմերից սկսե-
ցին հավաքել իրենց մահացածներին. դրանք այնքան շատ
էին, որ գերեզմանի տեղ չմնաց, ուստի լցրին բոլորին մի փո-
սի մեջ, հուշարձան կանգնեցրին նրանց վրա ու գրեցին հե-
տևյալը.

— Տեղի ունեցավ առաջին պատերազմը. այստեղ է հանգ-
չում հույժ փաշամարտիկ Արձան փրմապետը, նրա հետ նաև

հազար երեսուցուց հոգի, որոնք կովեցին հանուն Գիսանն կուռեբի և հանուն Քրիստոսի*:

Այս բոլորը, ահա, գրեցին ասորերեն և հելլենական գրերով, հունական և արաբական (իսմայելացի) նշաններով (իմա՝ թվանշաններով)³⁷:

Իսկ իրենք իշան գիշերելու Իննականյան կոչված վայրում: Եվ շուտափույթ սուրհանդակ ուղարկեցին սբ. Գրիգորին տեղեկացնելու [կատարվածը], իրենք էլ մնացին այնտեղ, ոմանք դիտանոցում, զորքի մյուս մասն էլ՝ անտառի մոտ եղած աղբյուրի [դիմացի] մարգագետնում:

Իսկ մենք ամբողջից դուրս գալով վերադարձանք այն նույն ճանապարհով, որով փախել էինք: Երբ հասանք գյուղի մոտերքը, մոլորվեցինք, որովհետև խիստ մութ գիշեր էր, սակայն այգեստանների կողքով հեռ խարխափում էինք: Հանկարծակի սբ. Գրիգորի պահած նշխարներից մեզ համար պայծառ լույս ծագեց՝ առավել քան արեգակի ճառագայթները: Եվ այնքան ժամանակ մնաց, մինչև բոլոր բնակիչները՝ կին թե տղամարդ, մանուկ թե ծեր դուրս թափվեցին դիտելու տեսիլքը: Եվ սարսափահար սկսեցին ապաշխարել. և հենց նույն ժամանակ նշխարներն առած ման էին տալիս ամբողջ գյուղում ու ցնծության տոն էին կատարում մինչև առավոտ:

Ապա առավոտ վաղ բարձրացանք-ելանք Արձան լեռը և կարդացինք գրածը: Երկար ժամանակ սբ. Գրիգորը սգում էր զուր տեղը նահատակվածների համար, այնուհետև վերցրեց սբ. Կարապետ Մկրտչի աշ[ը], կնքեց և մի այսպիսի շրջաբերական գրեց ամբողջ գավառին.— «Թող Տիրոջ աչքը այս երկրի վրա լինի և պաշտպանի թշնամիներից: Եվ եթե [ներանք] տիրոջից խիստ տանջանքներ կրեն իրենց մեղքերի պատճառով, բայց իրենց թշնամիները ոչ թե զորանան-հարատևեն, այլ շարով կործանվեն: Եվ հերձվածողները, [մոլորյալները] թող բնակություն չգտնեն այս հողի վրա: Թող սուրբ Կարապետի աչքը կնիք և պահպան լինի և տունն այս հավիտյանս կանգուն մնա՝ սերնդից-սերունդ»: Մենք միաբերան

* Առաջին պատերազմն եղե, որ յոթ պատերազմող Արձան քր՝ պետն, որ կայ այսր ի թագման և ընդ նմա արս Ռ[Ը]. և զայս պատերազմ արարաք վասն Գիսանն կուռեբի և վասն Քրիստոսի»:

«ամեն» ձայնեցինք, և արձագանքը հասավ մեր ականջին: Իսկ երբ իշանք եկանք Իննականյան վայրը, հայոց իշխանները ընդառաջ եկան մեզ՝ ավետելով Դեմետրի կործանվելը: Երբ հասանք այնտեղ, տեսանք կոատունը քարուքանդ արված և տասնհինգ կանգուն բարձրություն ունեցող արձանը շորս մասի բաժանված: Այնժամ [կոատան] պաշտոնյաները այնպիսի վայնասուն աղաղակ բարձրացրին, որ դեներն անգամ մարդկային ձայնով ողբում էին՝ ասելով.— «Վայ մեզ, քանզի մնույալների ոսկորները հալածելու են մեզ երկրի երեսից». և այդ նույն պահին մարդկային դեմք ունեցող թևավորների կերպարանքով թռան գնացին Աշտիշատի կողմերը: Բայց դեբրից ոմանք, ինչպես մոծակների անհամար բազմութունը, կամ ինչպես թանձրամած տեղատարափ հարձակվեցին ամբոխի վրա. սակայն քուրմերին առհասարակ տանջելով-խոշտանգելով մահվան դուռը հասցրին[ք]: Այստեղ սուրբ Գրիգորը մոտ գնալով բժշկեց նրանց, ապա հրամայեց կործանել Գիսանն կուռքին, որովհետև պղնձից էր և ուներ տասներկու կանգուն երկարություն և երկու կանգուն ու մեկ թիզ լայնություն: Բայց երբ կործանողները ներս մտան, տեղի սպասավորները ողբաձայն աղաղակներով նրանց վրա հարձակվեցին՝ զոչելով.— Նայս մենք կմեռնենք, ապա նոր միայն մեր այս մեծ աստվածը:

Իսկ զորքերն իրենց մեջ առնելով սպանեցին նրանցից վեց մարդ, ապա նոր կարողացան խորտակել այդ կորստյան բույնը: Բայց դեբրը գոչում էին.— Թեպետ և դուք մեզ հալածում եք այստեղից, սակայն ով որ հանդգնի ապրել այստեղ, նա երբեք հանգիստ չի գտնի, որովհետև ինչպես որ քաղաքի դրոներից մեծաքանակ զորք կարող է ներս մտնել, նույնպես և այստեղ դեբրի մուտքն է: Եվ մանավանդ անշափ շատ են Գիսանեի կոատան դեբրը, որքան որ սանդարամետի անդրնդոց: Սակայն անհավատալի ու անմիտ է նրանց սպառնալիքը:

Երբ զորքերն ավարտեցին կուռքերի կործանումը, սբ. Գրիգորը ձեռնամուխ եղավ եկեղեցու հիմնադրմանը: Բայց որովհետև պատրաստի շինանյութ չկար, վերցնում էին անտաշ ու տձև քարերը և կուռքերի բնակավայրում կիր գտնելով՝ եկե-

* Իմա՝ բարձրություն (Մ. Ք.):

դեցու հիմքը դրեցին հենց այնտեղ, որտեղ Դեմետրի կուտունն էր [հիմնված] եղել:

Տասներկու օր շարունակ այնտեղ շանք թափեց, կառուցեց և ցանկանում էր սբ. Կարապետի բոլոր նշխարները այնտեղ հաստատել, սակայն տերն ինքը այդ բանը [ներան] թույլ չտվեց. ուստի ավելի հասարակները վերցրեց և կավաշեն տապանը դրեց, քանզի հողեղեն էր և ո՛չ ոսկեղեն: Դրա համար էլ սովորութուն չէ մեռած մարդկանց ոսկորները ոսկով պատել: Եվ այդ նույն տապանը տեղավորելով նույնատիպ մի պղնձյա տապանում՝ այնտեղ դրեց նաև մի թանկագին լուսափայլ ակ[ն], որը Կեսարիայից էր բերել... և անունը Դիզոն էր³⁸, Իսկ այդ բոլորը նա կատարեց ոչ թե ուրիշների ներկայությամբ, այլ գաղտնաբար: Ես և Աղբիանոս եպիսկոպոսը վերցրինք բրիչը, ծածուկ երկու մարդահասակ փոս փորեցինք, այնտեղ տեղավորեցինք սբ. Կարապետի նշխարները և փոսը խճաքարերով լցրինք: Իսկ ինչ որ այնտեղ դրինք հետևյալն էր. ուսագլուխը մինչև արմունկը, ձախ թևը թիկունքի հետ միասին, աջակողմյան ազդրի ոսկորը և մարմնի այլ և այլ մասերի մանր ոսկորները: Նաև Աթանագինեսին՝ գլուխն ու աջ ձեռքը մինչև գոտին, կտրելով ամփոփեցինք այնտեղ. և կա նույնությամբ կավաշեն տապանում ամփոփված: Այդ մասին, եթե ուզում եք ստույգն իմանալ, հարցրեք Իսիդոն՝ ասորի թարգմանչից, և նա ձեզ կասի:

Այն, որ Կարապետինն է՝ Արշակունիների³⁹ դռան անկյունում է՝ նրանից մեկ թղաշափ հեռու, և գետնից էլ կես թիզ բարձրությամբ կտեսնեք նշանացույցը: Նույնպես և գրեց սբ. Գրիգորը պղնձյա տախտակի վրա և դրեց այնտեղ բեմի վրա, ին որևէ կին արարած չպիտի համարձակվի այս եկեղեցու շենից ներս մտնել^{**}, որպեսզի չլինի թե տրորի պատվական նշխարները: Տիրոջ անհաշտ թշնամությունը թող լինի նրանց հանդեպ, ովքեր այնտեղ մտնեն կամ նույնիսկ նրա վրա նայեն: Տախտակի վրա այս գրածը Պիսիդոնն էլ նույնիսկ կարդացել է: Իսկ Աթանագինե[ս]ինը սեմի հենց ձախակողմում

* Պետք է լինի Պիսիդոն, ինչպես ունեն վենետիկյան հրատարակությունները (Մ. Թ.):

** Այդ մասին տե՛ս № 53 բացատրությունը:

է. և այդպես աներևույթ կան պահված: Բայց եթե որևէ մեկը կամենա գտնել՝ չի կարող, թեկուզ քառասուն կանգուն էլ փորի, որովհետև այդպես եղավ իրերի պատճառը, [ինչպես որ ասացինք]: Երբ նշխարներն իրենց տեղը հաստատեցինք ու ծածկեցինք, այդ ժամանակ սբ. Գրիգորը, մեզ հետ միասին, երեք անգամ ծունր դնելով՝ իր ձեռքերը դեպի արևելք տարածեց և այսպես խոսեց.

— Աստված աստվածոց և տեր տերանց, որ կատարում ես քո անունով երկյուղածների կամքը և անտես չես առնում նրանց աղաչանքը, որոնք քեզ են դիմում: Դու, տե՛ր, որ խնամքով պահեցիր այս և մինչև այստեղ բերիր ու հանգչել տվիր, հովանի արա աջդ այս տապանների վրա և սրանց ոսկորները կեքիր քո անխաթար զորությամբ, որպեսզի ոչ մեկը չհամարձակվի սրանք հանել այստեղից, մինչև հավուր դատաստանի և սրանց ու բոլոր սրբերի հարության օրը: Իսկ եթե սուրբ այրերից որևէ մեկը կշանա աղոթքներով ու չեմբեռանդությամբ հանել դրանք, աղաչում եմ՝ մի՛ լսիր և հայտնի մի՛ անիր: Այլև նրանք, որ հույսով ու հավատով կզան եկեղեցու դուռը բժշկվելու, սուրբ Կարապետի օգնությամբ բժշկվիր նրանց: Իսկ եթե կցանկանան ոմանք իրենց ցավն իրենք կրել, այդպիսիները տանջվելով մարմնով՝ հոգով կապրեն հանդերձյալների մեջ: Ապա՝ սրան ծառայող սպասավորաց դասը պահպանի՛ր, որ զգուշավորությամբ ծառայեն քեզ, քանզի դու զորավոր ես ամենայնի և քեզ փառք հավիտյանս:

Այս ամենը երբ խոսում էր, այնժամ լսվեց ձայն երկրնքից, որն ասում էր.

— Թող լինի այնպես, ինչպես դու ես ցանկանում, և ոչ ոք թող չիմանա դրանց դուրս բերելու զաղտնիքը. և ովքեր ծառայեն ինձ այս նույն տեղում սուրբ և առաքինի վարքով, թող այդպիսիները մասնակից լինեն այդ [ասածդ] բարիքներին: Եվ գետինը շարժվելով տեղը լցվեց [ծածկվեց]:

Իսկ հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան Սյունյաց իշխանի մոտ բերին քուրմերից մեկին և նրան աղաչում էին՝ ցույց տալ [թաքցրած] գանձերի տեղը, ինչպես նաև գետնափոր բնակարանի դռները: Բայց շատաց և [գերադասեց] նույն կախաղանի վրա մեռնել: Եվ ոչ մի կերպ հնար չեղավ գտնել [թաքցրածը]. թեպետ կարծում էին, թե եկեղեցու հիմքի տա-

կը լինի, ուր Գեմետրի մեհյանն էր [եղել]: Քանզի եկեղեցու հիմքը դրված է ճիշտ նույն տեղում, նույն շափով՝ լայնությամբ և երկարությամբ. միայն այն տարբերություններ, որ նրանց աղոթարանը (երկրպագելու կողմը) դեպի արևմուտք էր: Գիսաննի տաճարը, որ հորդաբուխ աղբյուրի արևելյան կողմում էր [գտնվում], երկու քայլաչափ հեռավորությամբ միայն, նույնպես քարուքանդ արին, ստուգեցին, բայց դարձյալ չգտան:

Արդ, երբ լրացավ նրանց՝ այստեղ գտնվելու իններորդ օրը, Սյունյաց իշխանը գնաց հասավ Կուառս ավանը և գյուղում եղած զորքին համոզեց գալ մկրտվելու, և նրանք էլ հունձն առան գալ նրա հետ: Այդ ժամանակ սբ. Գրիգորը առնելով նրանց իջեցրեց Այծսանա ձորը և մկրտեց. այդ տեղը [գտնվում է] Կարճկոնքի դիմացը՝ Աստղունք բերդի արևելյան կողմում, որտեղ որ քրիստոսագարդ օծմամբ Գրիգորը մկրտեց նրանց և սուրբ Երրորդությունը հավատացողներ դարձրեց: Այդ նույն ժամանակ տեղը հրեղեն սյան տեսքով մեծ լույս իջեցրեց մկրտվածների վրա, որը ամբողջ երեք ժամ կանգնած մնաց այդ սխարալի քահանայագործության ընթացքում, ապա աներևույթ եղավ և ծածկվեց տեսողությունից:

Այնտեղ մկրտվածների թիվը շուրջ հինգ հազար էր: Այնուհետև դուրս բերելով նրանց տեղավորեց տերունական տաճարի կալվածքում: Եվ սբ. Կարապետի տունը կարգադրեց կատարել միշտ նավասարդ ամսի 1-ին: Ապա տալով նրանց քահանաների ձեռքը՝ հրամայեց տանել գյուղը, իսկ նշխարների թաղված տեղում հրամայեց խաչ կանգնեցնել և կանանց այնտեղ մկրտել: Երբ այս բոլորը ավարտեցին, սբ. Գրիգորը հավաքել տվեց քուրմերի և կուստան պաշտոնյաների բոլոր մանուկներին և ազաչում էր դառնալ գեպի աստվածային հավատքը: Սակայն նրանք հանձն չառան կատարել, այլ դիմելով իշխաններին ասացին.

— Լավ իմացե՛ք և [լավ հիշեցե՛ք], որ եթե կենդանի մնանք՝ փոխարենը կհատուցենք ձեզ, իսկ եթե մեռնենք՝ ապա աստվածները մեր փոխարեն կհատուցեն:

Այս խոսքերը լսելով Անգեղ տան իշխանը հրամայեց խուզել նրանց մազերը և տանել Փայտակարան քաղաքի բանտատունը՝ շորս հարյուր երեսունութ մարդ: Բայց ամենազար-

մանալին նրանց կեքպարանքն էր, քանզի բոլորն էլ սևամաշկ էին, գիսախոնիվ և զազրատեսիլ, որովհետև ծագումով հնդկներ էին⁴⁰: Դրա պատճառն այն էր, որ այստեղ գտնված կուռքերն էլ՝ Գեմետրը և Գիսանն, հնդկ իշխաններ էին, հարազատ եղբայրներ: Սրանք փախչելով հնդկաց թագավորից՝ հալածական եկան մեր աշխարհը: Երբ եկան հայոց Վաղարշակ թագավորի մոտ, սա Տարոնի երկիրը հանձնեց նրանց տիրապետելու. քաղաքն էլ նրանք կառուցեցին և անունը դրին Վիշապ. հենց նրանք էլ գալով Աշտիշատ՝ հիմնադրեցին կանգնեցրին այն նույն բազինները, որ Հնդկաստանում էին պաշտում: Ապա՝ տասնհինգ տարի անց թագավորը սպանեց երկուսին էլ և երկիրը հանձնեց նրանց որդիներին՝ Կուառի, Մեղտեսի և Հոռիի իշխանություններ: Այնուհետև Կուառը կառուցեց իր ավանը և անվանեց այն Կուառս. Մեղտեսը այնտեղի դաշտավայրում կառուցեց մի ավան և կոչեց Մեղտի: Իսկ կրտսերը անցավ գնաց Պալունյաց գավառը. սա էլ այնտեղ կառուցեց իր ավանը և կոչեց այն Հոռեանք: Մի ժամանակ անց երեք եղբայրները խորհրդակցեցին և բարձրացան Քարքե լեռան վրա, տեսան որ ընդարձակածավալ որսատեղ էր, զովասուե, ուներ խոտի և փայտի առատ պաշարներ: Այն դարձրին իրենց համար դաստակերտ և կանգնեցրին այնտեղ երկու կուռքերին. դրանցից մեկին անվանեցին Գիսան, իսկ մյուսին՝ Գեմետր և նրանց համար սպասավորության գրին իրենց տոհմը՝ սերնդից-սերունդ:

Եվ քանզի Գիսանն գիսավոր էր, ուստի նրա պաշտոնյաներն էլ գես ունեին [ծամ էին պահում], որը և [Գրիգորը] հրամայեց կտրել: Եվ քանի որ նրանց սերունդն էլ, երբ քրիստոնյա դարձան, կատարյալ չէին իրենց հավատի մեջ, բայց չէին համարձակվում իրենց հայրերի կրոնը բացահայտ պաշտել [և իրենց կուսպաշտ լինելը ի հայտ բերել], ուստի խաբուսությամբ այդ բանը հնարեցին՝ ծամ էին պահում մարդկանց գլխներին, որպեսզի այդ տեսնելով հիշեն իրենց նախնի պիղծ գործերը: Դրա համար ես ազաչում եմ ձեզ՝ զգույշ

⁴⁰ Այս մասին մանրամասները տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկիր, հ. Ա, Երվան, 1906, էջ 298 և հետևյալները:

կացն՝ք, չլինի թե նույն բաները ձեր երկրում էլ արմատ գցեն ու [բույն դնեն]:

Բայց մենք դառնանք նորից նախկին դեպքերին:

Երբ սուրբ Գրիգորը հիմնադրեց եկեղեցին և նշխարները ամփոփեց այնտեղ, Գիսանե կուռքի գտնված տեղն էլ Տերու-նական խաչի նշանը կանգնեցրեց, ապա Անտոնին և Կրոնի-դեսին թողեց այնտեղ իբրև եկեղեցու սպասավորներ: Իսկ Ծպիփանին իր ձեռքով բոլոր վանքերի վանահայր կարգեց և թողեց այնտեղ քառասուններեք կրոնավորների, որպեսզի տեղի քնակչությանը սպասավորեն: Տասներկու դաստակերտ էլ հատկացրեց նրանց. դրանք են Կուառսը, Մեղտին, Բրեխը, Տումբը, Խորնին, Կեղքը, Բազուն և այլն, որոնք մեծամեծ և բազմամարդ ավաններ էին, ինչպես որ կա գրով հիշատակ-ված Մամիկոնյան իշխանների մատյանում: Կուառսն ունի երեք հազար և տասներկու երդահամար*, հազար երեսուն հեծյալ և երկու հազար երկու հարյուր հետևակ: Մեղտին ունի երկու հազար յոթ հարյուր ծուխ, ութ հարյուր հեծյալ և հա-զար երեսուն հետևակ: Տումբը՝ ինն հարյուր ծուխ և չորս հարյուր հեծյալ: Խորնին ունի հազար ինը հարյուր վեց ծուխ, յոթ հարյուր հեծյալ և հազար յոթ հետևակ: Իսկ Բրեխն ունի երեք հազար երկու հարյուր ծուխ, երկու հազար քառասուն հեծյալ, ութ հարյուր քառասուն աղեղնավոր հետևակ, հազար ութանասուն տեղավոր և երկու հարյուր ութանասուն պար-սավոր:

Ահա այս ավանագյուղերն էին, որ ի սկզբանե կուռքերին ծառայելու համար էին տրված, և իշխանները դարձյալ հատ-կացրին եկեղեցու տնօրինությանը՝ երեսուն տարով: Այս այս-պես հաստատված է սբ. Գրիգորի կողմից:

Ապա, տասներկու օրից հետո գնացինք իջանք Մեղտի գյուղաքաղաքը և գիշերեցինք այնտեղ: Հանկարծ կես գիշերին մի մարդ եկավ և պատմեց, թե հյուսիսային կողմից մարդիկ են գալիս մեզ վրա, իսկ մենք վեր կացանք և ցանկանում էինք անցնել գետի մյուս կողմում գտնվող Հովանս (Հովեանս) ամ-

* Երդահամար կամ ծուխ ասելով այստեղ պետք է հասկանալ ամե-նայն հավանականությամբ անձ, շուն, որ նույնպես շատ մեծ շափազան-ցություն է, և որը սովորական մի բան է մեր այս հեղինակի համար (Ս. Թ.):

րոցը: Սակայն իշխանները գնացին մինչև քաղաքի դարպասը և տեղեկացան, որ ոչինչ էլ չկա: Ապա ետ եկան մեզ ընդա-ռաչ և Արածանի գետի ափից մեզ ետ դարձրին: Նրանցից ոմանք առաջ գնալով մտան քաղաքը, իսկ ոմանք էլ մեզ հետ մնացին: Երբ երկու-երեք ասպարեզ հեռացանք գետից ու մո-տեցանք մի փոքրիկ ձորակի և ցանկանում էինք անցնել գնալ մեհյանի տեղը, որովհետև որոշված էր այնտեղ ամփոփել [հաստատել] նշխարները, կառքերին լծված ջորիները չկա-րողացան անցնել գետի այն կողմը: Այդ տիրոջ հրեշտակը արգելեց սբ. Գրիգորին՝ ասելով.

— Տիրոջ համար հաճելի եղավ սուրբերիդ բնակությունն այստեղ հաստատել, որպեսզի այն հեռագուն տեղերին ապա-ցուցեք աստվածային հրաշագործության զորությունը: Ուստի հենց այստեղ էլ ձեռնարկեցինք եկեղեցու շինարարությանը: Նույն ձևով էլ կարգավորեցինք նշխարների հանգստարանը, դրեցինք մի մարդահասակ քարե տապանում. իսկ երկու վկա-ներինք դրեցինք եկեղեցու աջակողմյան դռան մոտ: Բայց մյուս լուսեղեն ակը [սբ. Գրիգորը] դրեց նույն տապանի վրա, որպեսզի միշտ լուսավորեր նրան՝ իրենից ճառագող լույսով:

Ահա սրանք էր, որ ամփոփեցինք այնտեղ. Աթանագինեսի-նը՝ ամբողջությամբ, Կարապետինը՝ ձախակողմյան երկու ազդրերը, երկու սրունքներն ու ողնաշարի ոսկորների մի մա-սը: Մնացած մասերը՝ երկու ոտները, ահյակ բուլբը և աջ ձեռքը մինչև արմունկը Կեսարիայումն էին վերցրել՝ որպես իրենց բաժինը:

Արդ, երբ նշխարները դրեցինք-ամփոփեցինք տապանի ներսում՝ նույնչափ խորությամբ, որքան Իննականյանն էր, նույն ձևով մեզ հետ միասին ծունկի գալով սբ. Գրիգորը նույն աղոթքը ուղղեց առ աստված, թե ոչ մեկը չհանդգնի հանել դրանք: Այստեղ էլ երկնքից նույն ձայնը լսվեց, որ ասում էր.— Ինչ որ խնդրում ես՝ կլինի, և ոչ ոք չի լինի, որ կարողանա հանել դրանք, եթե նույնիսկ գտնի էլ դրանց տեղը:— Այս-պես խոսեց, և իսկույն [մի հանգստավետ] խաղաղություն պատեց մեզ բոլորիս, ինքն էլ աներևույթ եղավ բեռների [զամբրի] նշաններով հանդերձ և անտեսանելի՝ բոլոր տես-նել փափագողներին¹¹: Այս է, ահա, Արձանում տեղի ունե-

ցած առաջին պատերազմի պատմությունը: Իսկ դրանից հետո ինչ բաներ որ տեղի ունեցան, թողնում ենք ուրիշ պատմագիրներին, քանզի նրանք ժամանակագիրներ են թագավորաց⁴²: Մինչդեռ մեր պատմությունը դառնում է նորից դեպի Տարոնում [կատարվածները], որոնց մասին ոչ մի տեղ գրված չկա:

ԱՐՁԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ⁴³

Հենց այդ ժամանակ էր⁴⁴, որ Տրդատ թագավորին լուր հասավ, թե Կոստանդիանոս կայսրը քրիստոնյա մկրտվեց, դադարեցրեց հայածանքը եկեղեցիների նկատմամբ՝ իմաստությունը կառավարելով իր երկիրը: Ուստի և իրար մեջ խորհուրդ արին [Տրդատն ու Գրիգորը]՝ խաղաղության ու բարեկամության դաշինք կնքելու նպատակով կայսեր դուռը գնալ:

Արդ, մինչ Տրդատն ու սբ. Գրիգորը պատրաստվում էին անցնել գնալ Կոստանդիանոս թագավորի մոտ, եկան հասան Ապահունյաց գավառի Մանձկերտ (Մանազկերտ) քաղաքագլուղը: [Այդ ժամանակ] հյուսիսցիների արքան զորք հավաքեց, եկավ վրաց իշխանի վրա. նրան փախստական արեցին, բերին մինչև Կարին քաղաքը և ամբողջ երկիրը ավերելով՝ քառասուն և ութ հազար հոգի գերի տարան: Ուստի երբ վրաց իշխանի պատգամաբերը հասավ Տրդատ թագավորի մոտ և օգնական զորք խնդրեց, թագավորը երեսուն հազար զինվոր տվեց Ապահունյաց իշխանի ձեռքը և ուղարկեց վրաց իշխանին օգնելու: Սրանք [մոտ] մեկ ամիս՝ գնացին, ապա նոր հասան, ուստի և գերլալներից միայն մի փոքր մասը կարողացան ետ դարձնել: Երեք իշխանների ձեռքակալեցին և այնտեղ սահմանապահներ (ուղեկալներ) թողնելով իրենք վերադարձան թագավորի մոտ:

Բայց ես աղաչեցի սբ. Գրիգորին՝ թույլատրել գնալու իմ վանքը, որ սբ. Կարապետի անվամբ հիմնադրվեց, որին թագավորն իսկ անձամբ ցանկացավ գնալ տեսության, թե ինչ-

* Բնագրում՝ «...Ամսաբեայ ժամանակս յամեցին» (Ս. Թ.):

պիսի տեղում է կառուցված: Եվ դուրս գալով զոհատեղերից, ուղղվեց դեպի լեռնակողմն ու եկավ բանակ դրեց Արձանի գլուխը, քանզի ընդարձակածավալ վայր էր: Իսկ երբ թագավորի հետ միասին եկանք Իննակնյան կողմերը, ցանկացանք տեսնել սուրբ Անտոնին և Կրոնիդեսին: Բայց պաշտոնյաներն ասացին, թե արդեն մեկ տարի է, ինչ նրանց շենք տեսել: Խիստ տրտմեց թագավորը, որովհետև վաղուց էր փափագում տեսնել նրանց: Այնժամ սբ. Գրիգորը Աղբիանոս եպիսկոպոսին երկու սարկավազների հետ միասին խնդրակ (նվիրակ, հետախույզ) ուղարկեց նրանց փնտրելու: Պատվեր տվեց նաև շատ զգույշ լինել, քանի որ վաղ առավոտյան նրանք (փախածները, թաքնվածները) դուրս են գալու անտառից՝ որևէ տեղ բլրի վրա: Դուք այնտեղ շատ զգուշությամբ թաքնվեք, որպեսզի չլինի թե ձեզ տեսնելով փախչեն: Սակայն չորս օր մնացին և շկարողացան գտնել, իսկ հինգերորդ օրվա լուսաբացին, ահա, լսեցին նրանց սաղմոսերգության ձայնը, որ գալիս էր անտառի արևմտյան կողմից՝ քաղցրահամ ու [բարեբուխ] աղբյուրներից: Եկան բարձրացան անտառի կողմի [արևահայաց] բլուրը, որտեղ Դեմետրի զոհարանն էր (արարոցը), որին այժմ էլ Արևի բլուր են կոչում, որովհետև հենց այնտեղ էին նրանց դարանափոր խուցերը: Բարձրանալով բլրի գագաթը սկսեցին սաղմոսերգել այսպես.

— Լսելի արա, Տե՛ր, առավոտից ողորմության ձայնը թու: Իսկ Աղբիանոսը դիմեց նրան (Անտոնին) ու ասաց.

— Թող թո բարի հոգին առաջնորդ լինի ինձ դեպի արդարության երկիրը: Այստեղ Անտոնը աղոթելով դարձավ Աղբիանոսին.

— Բարով եկար, ճանապարհորդ խաղաղության: Եվ նա ասաց.— Բարությունը գտա ձեզ, օթևաններ սուրբ հոգու և ճրագներ հուսո: Այլև ավետիս տամ ձեզ, որ սբ. Գրիգորն ու Տրդատ թագավորը ձեր կացարանն են եկել և ձեզ տեսնել են փափագում: Իսկ նրանք պատասխանեցին.

— Եվ ձեզ ավետի՛ս, չար [սատանան] կործանվեց և Աստված այսօր դարձյալ խնդությամբ լցրեց բոլոր արարածների սրտերը՝ սուրբ հոգու գալստյամբ այստեղ: Ուստի և այդ բլուրն էլ կոչվեց Ավետյաց բլուր: Ապա Աղբիանոսը երկու սարկավազների ավետաբեր ուղարկեց. և մենք ևս այդ լսելով

շատ ուրախացանք: Գարձյալ նույն սարկավազներին իբրև ավետաբեր ուղարկեցինք Արձանի ստորոտը [Տրդատին և մյուսներին] ավետիս տալու. սրանք նույնպես՝ մեծամեծ իշխանների հետ միասին, անհուն խնդությամբ լցված, եկան հասան վանքը: Իսկ այն տեղը, ուր ավետիսը տվեցին, հրամայեց վեմեր հավաքել [կուտակել], ուստի և կոչվում է Ավետյաց խաչ: Դրանից հետո սբ. Գրիգորը առավ իր հետ սպասավորների դասը և Տերունական խաչի նշանը՝ քահանաներով ու անուշաբույր խնկարկությամբ և առաջ շարժվեց. պաշտոնյաների ուրախաձայն աղաղակները անտառն էին թնդացնում: Իսկ երբ մոտեցանք այդ բլրին, նրանք ընդառաջ ելան մեզ, միասին բարձրացանք բլրի գագաթն ու սկսեցինք աղոթել: Ապա [նրանց] ողջունելուց հետո սբ. Գրիգորը այսպես ասաց.— Բարով գտանք ձեզ, թող խաղաղության այգաբաց լինի: Իսկ նրանք պատասխանեցին.— Բարով եկար, արուսյակդ (լուստ աստղ) արդարության, որ ամբողջ տիեզերքն ես լուսավորում, անապական մշակ [անգիրղջ], երկնից բարձր աշտարակ: Եվ նրանց հետ երկար ողջագուրվելուց հետո, բարձրացանք դեպի եկեղեցին, քանի որ բլուրն այգտեղից այնքան էլ հեռու չէր, այլ փոքր-ինչ դեպի հյուսիս ընկած բացատում էր, որը նայում է դեպի արևելք՝ մի զովասուն, բարձրադիր և գեղահայաց տեղ: Իսկ երբ ներկայացրինք նրանց թագավորին, երկար ժամանակ արտասվում էր թագավորը և նրանցից ապաշխարություն հայցում (օրհնություն խնդրում): Եվ մոտենալով համբուրեց նրանց ու նստեց վկայարանի առջև. իսկ նրանք բազմալեզու վարդապետությամբ խոսում էին և ուսուցանում իրենց [պաշտած] կրոնի սրբությունները: Թագավորը տասնևհինգ օր այնտեղ մնաց. այնուհետև այն նույն տեղում, ուր առաջ Գիսանեի տաճարն էր՝ բուժիչ ջուր [ունեցող] աղբյուրի առջև, կանգնեցրին Տերունական խաչի քարակոփ ու մեծադիր նշանը: Եվ բազմամբոխ ժողովրդով ցնծության մեծ տոն կատարեցին, որոնք տարբեր կողմերից գալով-հավաքվելով՝ բոլորը հարյուր հազար շորս հարյուր հիսուն հոգի եղան, չհաշված թագավորի հետ եղած զորքն ու սբ. Գրիգորի ծառաներին. թագավորը հրամայեց համբել բոլորին և խաչի հենց տակը գրել ու թողնել հիշատակ անցնող և գալիք սերունդներին:

Իսկ երբ օրվա բոլոր արարողություններն ավարտվեցին, եկան թագավորին ներկայացան Վրաստանում եղած զորքերը: Երեք իշխաններին և շորս հարյուր հոգի էլ [գերված] ընտիր մարդկանց բերին ներկայացրին թագավորին, որը տեսնելով՝ թագավորը շափազանց ուրախացավ և իր գոհությունը հայտնեց Աստծուն, որ թշնամիներին իր ձեռքը մատնեց, ապա առավ նրանց և ուղարկեց Ողական ամրոցը: Իսկ իրենք առաջ շարժվելով՝ բազում օրեր գնացին, մինչև որ հասան Հոռմ քաղաքը և բավական երկար այնտեղ մնալուց հետո մեծաշուք պատվով ետ վերադարձան: Ցնծագին ուրախությամբ եկան անցան Եկեղյաց գավառը, այստեղից էլ երեք օր հետո դուրս եկան և եկան հասան Պալունյաց աշխարհը: Երբ հասան Կուռուս գյուղը, որովհետև խիստ հոգնաբեկ էին, մեկ օր հանգիստ առան:

Արդ, երբ իշխանները Վրաստան գնացին և գերիներին ետ դարձրին, Աղձնիքի իշխանին, որին Դրով էին ասում⁴⁵, այնտեղ սահմանապահ թողեցին: Իսկ սա վաթսուն հազար դահեկան* կաշառք վերցնելով հյուսիսցիների իշխանից, սահմանը [անպաշտպան] թողեց և գնաց իր աշխարհը: Եվ դավաճանական այս ամբողջ գործը թագավորին բռնելու [ձեռքակալելու] համար էր անում. այն էլ այնպես հմուտությամբ և զգուշավոր կերպով [եկավ հյուսիսցիների իշխանը], որ թագավորին նույնիսկ թակարդը գցեց: Թագավորի ձեռքի տակ այդ ժամանակ ընդամենը երեսուն հազար (10) զինվոր էր մնացել, մնացած բոլորը անցել գնացել էին Մուշ ավանը: Եվ ահա, գիշերվա կեսին մենք [այն] սուրբ հաշի առջև, որը սբ. Գրիգորի կարգադրությամբ Սյունյաց իշխանը կանգնեցրեց, սովորական ապաշխարությամբ [աղոթքով] էինք զբաղված: Որովհետև երբ Տրդատը Իննակնյան խաչը կանգնեցրեց, իսկ Անգեղ տան իշխանը՝ Հոռենից խաչը, նույն ժամանակ Սյունյաց իշխանն էլ Կուռուսինը կանգնեցրեց. և սբ. Գրիգորն էլ այնտեղ գալով խաչերը օրհնեց, ապա երկու եկեղեցիները հիմնադրել տվեց: Ահա, հենց նույն ավուր գիշերվա պաշտամունքի ժամին, մինչև մենք Երեք մանկանց օրհ-

* Ամենայն հավանականությամբ պետք է հասկանալ 600 (48—փոխանակ 40-ի) դահեկան, կամ մեր հեղինակին հասուկ շափազանցություններից է:

ներգութիւնն էինք անում և թագավորն էլ՝ գալով մեզ մոտ իշխանների հետ միասին, նույն աղոթքն էին անում: և ոչնչից կասկած չունեինք, հակարծակի մեզ վրա եկան հասան, ինչպես ամպերի ասեղաձայն որոտը, որ [երկիրն է] դղըրդացնում: քանզի գյուղի առաջակողմը հետիոտներն էին շըրջափակել, հետնախողմն էլ հեծյալներն էին պաշարել: Ապա սկսեցին պատերազմական փողերը հնչեցնել. շուրջ բոլորը սաստիկ որոտում էր, և [ամեն կողմից] ձիերի վընջումն էլ լսվում:

Այնժամ մեր իշխանները նույնպես պատրուստվեցին պատերազմի [դուրս գալ] նրանց դեմ, որովհետև լուսինը երկնակամարի մեջտեղում էր: Թագավորը, սսկայն, արգելեց պատերազմի դուրս գալ ասելով՝ հիմա գիշեր է, և մենք թըշնամիների քանակը չգիտենք: Իսկ եթե իմաստութեամբ եք ուզում գործել, ապա վեց հազար (ՁՌ) հոգի թող բարձրանան Արձանի գլուխն ու այդեստաններում թաքնվեն մինչև առավոտ, իսկ շորս հազար (ԴՌ) էլ թող Հաշտենից կողմը պահեն, շորս հազարն (ԴՌ) էլ նրանց մեջտեղը անցնելով, այդեստաններով թող գնան մինչև բարձրագիւր տեղերը և ուշադրութիւնը մեր կողմը պահեն: Բայց շատ զգուշ եղեք, որ շիւնի թե ձեզ նկատեն և խորամանկութեամբ փախչելով հանկարծակի ետ դառնան՝ շրջապատվեք ու խիստ ծանր վտանգի մեջ ընկնեք: Այդպես բաժանելով զորքերին ուղարկեց, ինչպես որ նախատեսել էր: Իսկ ինքը՝ թագավորն ու Գրիգորը մեզ հետ միասին այնտեղի փոքրիկ ամրոցը մտնելով աղոթել սկսեցինք:

[Այդ ժամանակ] սյունեցի զինվորներից մեկը հյուսիս-ցիւնների զինվորներից մի պատանու ձերբակալելով բերեց թագավորի մոտ: Եվ երբ տեղեկացավ [թագավորը], թե այդ բոլորը իր իշխանների կողմից է եղել, (այսինքն դավաճանութեամբ), և հյուսիսականների թագավորն էլ Գեղոհհոնն է ու հենց իրեն ձերբակալելու համար է եկել հիսունութ հազար (Մ և ԸՌ) զորքով, հրաման տվեց իր զորքին կենաց ու մահվան պատերազմի նախապատրաստվել:

Իսկ երբ լույսը բացվեց, զորքերը թագավորի հրամանին կազմ ու պատրաստ կանգնեցին⁴⁶, որպեսզի Արձան [լեռը] բարձրանան: Բայց հյուսիսի թագավորը իր զորքին հրամա-

յեց նրանց առաջն առնել: Վեց հազար (ՁՌ) սպառազեն մարդկանցով [նա] ցանկանում էր արգելք հանդիսանալ թագավորին. և նրանք շարողացան առաջանալ մինչև Արձանի գլուխը ու շատ ժամեր այդպես կաշկանդված մնացին:

Այս բանը տեսնելով սուրբ Գրիգորը արտասուք հեղելով ասաց.— Հովհաննես Մկրտիչ Կարապետ Քրիստոսի, մի՞թե շես տեսնում դրանց արածը: Օղնութեան հասի՛ր և նշանավոր արա այս օրը մեր ազգի համար: Ապա վերցնելով սուրբ առաքյալների նշխարները կնքեց [դրանք] իր մատանիով: Եվ մի փոքր անց [գերբնական] ուժ ստանալով՝ Տրդատը դյուցազնաբար ձայն տվեց և օգնութեան կանչելով սուրբ Կարապետին, ճեղքեց առաջապահ զորագունդը և անցավ բլրի գագաթը: Իսկ նրանք, որ գիշերը թաքնվել էին, հարձակվեցին և նրանց զորքերին մեջտեղ առնելով կոտորեցին ու փախցնելով՝ մինչև անտառի հարավային կողմը [հալածեցին]: Ինչպես թակարդի մեջ բռնելով՝ անխնա կոտորեցին, ուստի այդ տեղն էլ անվանվեց Թակարթներ:

Իսկ հյուսիսցիների զորքերը հարմար միջոց գտնելով հարձակվեցին գյուղի վրա և մեզ ամրոցից էին ուզում վտարել: Այս բանը նկատելով այն շորս հազար (ԴՌ) հոգին, որ գլուղի վրա էին գնացել, հարվածեցին ու փախցրին նրանց զորքին դեպի գյուղամեջ, որտեղ նրանցից շատերի երիվարների գլուխները այգեգործները գլաջարդ (քարաջարդ) արին, հեծյալներից շատերն էլ վիմասպան եղան: Ապա մեր զորքերը նրանց ցրեցին այգիների մեջ և սկսեցին կոտորել. քերը միայն ազատվեցին: Հազար և վեց (Ռ և Ձ) մարդ այնտեղ սպանվեցին: Իսկ Թակարթներում հազար յոթ հարյուր (ՌէՃ) մարդ ընկավ, որոնցից ութ հարյուր վեցը (ԸՃ և Ձ) պարսավորները կոտորեցին. բոլորը միասին շորս հազար երկու հարյուր հիսուներկու (ԴՌ և Մ և ՄԲ) մարդ սպանվեցին:

Եվ ապա ետ դարձավ թագավորը այդ փոքրիկ կոտորածից. հնչեցրեց ազդարար փողերը և սպասեց մինչև զորքերը բոլոր հավաքվեցին մի տեղ: Երբ եկան հասան նշանակված վայրը, սուրբ Գրիգորին իջեցրին անտառում*, և երեք հազար մարդ շրջապատած՝ նրան էին պաշտպանում: Իսկ

* Պետք է լինի անտառից, որտեղ պատսպարված էր նա (էջ 133...), ինչպես որ կա ձեռագրերի մեծ մասում (Վ. Վ.):

Հյուսիսցիները արքան առնելով իր զորքը գնաց Հաշտենքի տափարակ կողմերը: Այնտեղից թուղթ ուղարկեց Տրդատին թե.— Եկ վաղը պատերազմենք (պետք է լինի՝ մենամարտենք) միմյանց դեմ. և դա թող լինի երկուսիս համար հավիտյանս անմոռաց օր (տեքստում՝ այսօր մեր մեջ թող լինի հավիտենական օր, էջ 133): Քանզի կամ ետկտաս իմ բոլոր իշխաններին և նաև տասնհինգ տարվա հարկ կամ եթե ոչ, ապա քարուքանդ կանեմ երկիրդ ամբողջ սրով ու գերությամբ, որպեսզի ճանաչես, [հիշես] քո խոզային կերպարանքը, ինչպես որ եղար քո զորքերի առջև: Ահա, կարգա և ըստ այդմ էլ պատասխան տուր: [Տրդատը] կարդաց թուղթը, սակայն ոչինչ չպատասխանեց, այլ երեսուն հազար զորքով արշավեց գնաց նրա դեմ պատերազմի. գնաց բանակ դրեց նրանց դեմ հանդիման՝ Հաշտենքի Մուշեղամարզ [գյուղում]: Իսկ վաղ առավոտյան սկսեցին ճակատ կազմել ու ռազմի փողերը հնչեցնել: Պատերազմական երկու թևերի պահպան կարգեց Բագրատունյաց իշխանին: Զորքերի աջ թևը հանձնեց Սյունյաց իշխանին, իսկ աջակը՝ Անգեղտան իշխանին, գահերեց իշխանին էլ իրեն թիկնապահ նշանակեց: Եվ այսպես երկուստեք ճակատ կազմեցին ու պատրաստվեցին մարտի: Իսկ երբ զորքերը բոլոր դեմ-դիմաց անցան [կանգնեցին], Հյուսիսի իշխանը հոխորտանքով խոսել սկսեց և ասաց.

— Արքադ Հայոց, դե առաջ ե՛կ... Եվ միմյանց հասնելով սկսեցին ինչպես մուրճավոր քարհատներ, կամ ինչպես դարբնոցի կոանահարներ [մեկմեկու հարվածել]. մեկը վեր էր բարձրացնում, մյուսը վար իջեցնում: Որովհետև Հյուսիսի արքան էլ զորավոր և ահարկու էր, ինչպես Տրդատը, ուստի երկար ժամանակ կռիվեցին միմյանց և ոչինչ դուրս չեկավ: Արքան Հյուսիսի, սակայն, սկսեց թուլանալ և հասկացավ, որ խիստ վտանգ է սպառնում իրեն: Եվ որովհետև ճուրղանավոր էր, աճապարեց, նետեց պարանը և անցկացրեց Տրդատի պարանոցով ու աջակողմի թիկունքով, ապա արագորեն շուռ եկավ և ոլորեց պարանը, այնպես պիրկ ձգեց, որ Տրդատը չկարողացավ նույնիսկ իր ձեռքերը շարժել: Բայց Տրդատը մտրակեց իր երիվարին և այնքան մոտիկից հետապնդեց Գեղոեհոնին, որ մինչև իսկ տասը քայլ իրենից առաջ չթողեց նրան: Եվ երբ հասավ, ձայն տվեց նրան ու ասաց.

— Կատաղի շուն, խառանվեցի՛ր քո ջղերից: Եվ այն կողմից աչ ձեռքը վեր բարձրացնելով՝ մեծ թափով սուրը իջեցրեց նրա ձախ ուսն ի վար, կտրեց անցավ մինչև գոտին, ու երիվարի ողնաշարն էլ՝ գլխի հետ միասին, երկու կես անելով երկիր տապալեց: Եվ խիստ զարմանալին էլ այն էր, որ գլուխը [Գեղոեհոնի], աչ ձեռքն ու աչ ոտքը, նույնպես և ձիու ողնաշարը մեջտեղից կիսվելով միասին գետնին թավալվեցին: Այս բանը տեսնելով Անգեղ տան իշխանը ձախ թևով շրջանցեց և վրա գալով ձայն տվեց.

— Իշխանդ Սյունյաց, այժամներիդ գունդը առաջ շարժիր, քանզի կործանվեցավ հոնը: Իսկ նա մեջտեղից վրա գալով հարեց [կիսեց] նրանց երկու մասի և անցնելով Հյուսիսականների աչ թևագլուխը կանչեց.— Աստեղահաչ, առաջ քնցիր, մենամարտենք: Բայց Հյուսիսայինը հարձակվելով կտրեց Սյունյաց իշխանի ձիու գլուխը: Սա վտանգն զգալով փութապես խփեց սրով և կտրեց Հյուսիսցիների իշխանի երիվարի ոտքը: Եվ երկուսն էլ գետին ընկնելով՝ բուռն թափով միմյանց վրա հարձակվեցին:

Այնժամ Սյունյաց իշխանի թիկնապահներից մեկը զինվորներից մեկին հրեց գցեց նժույզի վրայից և մատուցելով այն իր տիրոջը ասաց.— Հեծի՛ր, տեր: Սա անմիջապես թռավ ձիու մեջքին և ետ դառնալով կտրեց [Հյուսիսցիների իշխանի] գլուխն ու գցեց իր մաղախը: Իսկ Անգեղ տան իշխանը, երբ տեսավ [ամբողջ] կատարվածը և [թշնամու] զորքերի փախուստը, շտապ ձեռնարկեց նրանց հետապնդելու, և ուժգին կերպով բախվեցին միմյանց: Որոնց և թագավորը նույնպես հետամուտ լինելով, մինչև արևամուտ, ում որ դիմադարձ գտան, բոլորին անխնա կոտորեցին: Ապա, որպես հանգստամետ վայր՝ օթևան գտան Հաշտենից գավառի միջով անցնող գետի ափին: Եվ երկուստեք բանակ դրեցին՝ նըրանք այ՛չ կողմից, սրանք էլ այս կողմից: Իսկ վաղ առավոտյան, երբ այգաբաց եղավ, Հյուսիսցիները համախմբեցին իրենց մնացյալ զորքերին, հարձակվեցին հայոց զորքի վրա և սկսեցին կոտորել: Յույնիսկ այնքան հանդգնեցին [խրոխտացան], որ մինչև անգամ Մոփաց իշխանին իրենց մեջ առնելով՝ բազում մարդկանցով շրջապատեցին: Եվ մինչդեռ խիստ նեղն ընկած աղաղակում էր. «Որտե՞ղ ես, իշխանդ Սյուն-

յաց, հասիր ինձ օգնութեան», նա ական թոթափել հասավ [այնտեղ] ու հալածեց նրան շրջապատած զորքերին: Բայց տեսավ, որ շարաշար խոցոտել էին նրա մարմինը, վերցրին տարան իր բանակը, և այնտեղ էլ մեռավ:

Սակայն Գեղեհնոնի զորապետը դարձյալ Տրդատ թագավորի դեմ եկավ, և բազում մեքենայութուններով ու խորամանկորեն գործելով կարողացավ [Տրդատի] զորքի աջ թևը խիստ վնասել: Սա էլ դայրացած՝ ինչպես կատաղի և գազազած առյուծ, հարձակվեց նրա վրա և մեջտեղից երկու կես արեց: Ապա առաջ անցնելով փախուստի մատնեց նրանց և հալածեց մինչև Հարքի կողմերը: Նրանցից շատերին էլ հետապնդեցին մինչև Կարին քաղաքը: Իսկ երբ թագավորն ու իշխանները ետ դարձան դեպի Արձանը և իջան սուրբ Գրիգորի մոտ՝ սբ. Կարապետի գտնված տեղը, մեծապես գոհութուն էին հայտնում Աստծուն, պատարագ էին մատուցում, անհամար սպիտակ անասուններ, նոխազներ ու զառներ [ողջակեց] մատաղ էին անում և աղքատներին բազում ողորմություն էին տալիս:

Երբ զորքերը բոլոր եկան հավաքվեցին, համբարեց և տեսավ, որ մեզանից սպանվել է հազար ութսուն մարդ, իսկ թշնամիներից՝ տասնհինգ հազար ինը հարյուր քառասունեկու մարդ:

Բայց թշնամիներից նրանք, որ փախստական գնացին մինչև Հարք, Հարքի իշխանը վեց տեղից հարձակվելով կոտորեց նրանցից ութ հազար հիսունվեց մարդ: Եվ վրաստան էլ մտնելով՝ նրանք շատ տեղերում շարդ կրեցին⁴⁷. այնպես որ ովքեր իրենց գավառը (իմա՝ աշխարհը—Վ. Վ.) հասան՝ ընդամենը վեց հազար էին, մինչդեռ երբ Տարոն մտան՝ հիսունուրթ հազար էին: Այս բոլորը տեղի ունեցան [Տրդատի և մյուսների] Հոռմից գալուց հետո, բայց գործվեցին Աղձնյաց նենգավոր իշխանի ձեռքով:

Ապա Իննականյան սուրբ վայրերում երեք օր մնալուց հետո ելան բոլորը միաբան շարժվեցին գնացին դեպի Ապահունյաց գավառը, իրենց հետ տանելով նաև Ողական ամբո-

ցում գտնվող [գերի] իշխաններին: Եվ շորս հարյուր հոգին էլ արքունի դիվանում բանտարկել տվեց [Տրդատը]:

Երբ եկանք հասանք առաջապահ զորքերին, որոնց նախօրոք էր ուղարկել, հրամայեց նրանց՝ բռնել Աղձնյաջ իշխանին, բերել և ծայրատել (անդամահատել), որը սակայն սուրբ Գրիգորը թույլ չտվեց՝ պատուհասների պատճառով, որպեսզի տարածամ աղետներ տեղի չունենան: Բայց կարգադրեց զրուկել իշխանական պատվից և արտաքսել Հայոց երկրից: Իսկ սրանց հաջորդող դեպքերի մասին, եթե որևէ մեկը իմանալ է ցանկանում, թող այլ սլատգամագիրներին դիմի⁴⁸:

Պրդ, այս ամենը, [որ պատմեցինք] մեզանից որպես [ձեր հարցումին] պատասխան կրավարարի ձեզ, իսկ եթե դուք կամիք գալ այս երկրում բնակվելու, իմացե՛ք. երկիրն այս բարեբեր է, օդն անուշաբույր, ջրերը առատահոս, դաշտավայրը՝ ընդարձակ և շուրջ բոլորը լեռներով պարսպված, ամրոցներ բազում, երկիր՝ հոտավետ և մայրաբուխ: Ինչպես որ մանանան, որին մենք գազպա ենք կոչում, երկնքից էր [եղիլի] վրա իջնում, այստեղ էլ անտառների վրա է իջնում: Քանզի ձեր երկիրը խորշակահար է ու հացապակաս, իսկ սա ամենայն բարությամբ լցված, առողջարար. իշխանները կրոնասեր են և սուրբ՝ շարիքների հանդեպ, աղքատասեր են և որբերի խնամակալ: Եվ աղոթքներով Ձեր թող տերը պահպանի ձեր հավատը, և ձեզ մշտնջ. նավոր խաղաղություն՝ շնորհովն Հիսուս Քրիստոսի: Ողջ կենա՛ք ի տեր այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

ԹԵ ՈՎՔԵՐ ԵՂԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԳՆԵՐ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ,
ՈՐԸ ՆԱԵՎ ԳԼԱԿԱ ՎԱՆՔ Է ԿՈՉՎՈՒՄ⁴⁹

Ձեռնորը Գլակա վանքի վանահայր մնաց քսան տարի: Նրան հաջորդեց Եպիփանը՝ Անտոնի աշակերտը, երեսուն տարի: Սրա ժամանակ էր, որ սուրբ Գրիգորը եկավ Գլակա վանքը. զարձրացավ [եկավ] Ավետյաց կոչված բլուրը՝ Անտոնի և Կրոնիդեսի մոտ և շորս ամիս մնաց այնտեղ: Այնուհետև անցավ գնաց Մանյա կոչվող անապատը, որտեղ յոթ ամիս⁵⁰ մնալուց հետո վախճանվեց ի կենաց՝ ի փառս Աստծու:

⁴⁷ Այսինքն՝ կենդանի մնացածները (Մ. Ք.):

Ապա եկավ նրա աշակերտը՝ Ստեփաննոսը՝ տասնհինգ տարի: Սրա շորտորդ տարում վախճանվեց սուրբ Անտոնը. իսկ ուղիղ երկու ամիս հետո՝ նաև սուրբ Կրոնիգեսը, Իննականյան վայրում մնալով քառասուն տարի⁵¹: Եվ թաղված է եկեղեցուց փոքր-ինչ հեռու, հարավային կողմում: Սա կառուցել տվեց եկեղեցի այնտեղ, ուր սուրբ Գրիգորը ամփոփեց նշխարները՝ Կուռուսից այն կողմ, հորդաբուխ աղբյուրի կողքին, հաստատեց այնտեղ նաև վաթսուն կրոնավորների: Ապա գալիս են.

Եփրեմը՝ քսանութ տարի,

Հովհաննեսը՝ տասը տարի,

Մակարը՝ տասնութ տարի, որ սուրբ Սահակի ժամանակակիցն էր,

Կյուրեղը՝ քսաներկու տարի⁵¹,

Գրիգորը՝ վեց տարի,

Անդրեսսը՝ տասնմեկ տարի,

Ներսեսը՝ յոթը տարի,

Հովհաննեսը՝ երկու տարի,

Բարդուղիմեոսը՝ երեք տարի:

Սահակը՝ յոթ տարի: Սա ժամանակակիցն էր հայոց Մովսես կաթողիկոսի, որ թվականությունը կարգեց, որովհետև բոլոր ազգերի տոմարներին քաջատեղյակ էր: Ապա Կոմիտասը՝ տասը տարի: Մյուս Բարդուղիմեոսը՝ ութը տարի: Սա մանուկ հասակից առաքինի արքունեցավ և սրբության պատճառով շատ սիրելի եղավ Մամիկոնյան Մուշեղ իշխանին: Նա բազում կրոնավորներ կարգեց Գլակա վանքում. և իրենով [միասին] եղան երեք հարյուր իննսունութ մարդ⁵²: Սրա ժամանակ հունաց կողմից եկան շորս հոգի՝ սրբակրոն, ճգնակյաց և խոտաճարակ մարդիկ ու երկու տարի անապատում բնակվեցին: Եկան ևս երկու սուրբ այրեր և բնակություն հաստատեցին այնտեղ՝ ոմանք Իննականյան վանքում, ոմանք էլ քարայրում, որը նաչի թաքցրած տեղի հարավ-արևելյան կողմում է: Եվ այնտեղ մնացին երեսուն տարի:

Արդ, Մամիկոնյան տան իշխան Մուշեղի կենաց և Թողիկի հայրապետության օրերին Գլակա վանքում, սուրբ Կարապետի դռանը մի հրաշագործություն տեղի ունեցավ: Արծրունյաց

Վարդպատրիկ անունով իշխանը, որը բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցեց, ուներ Մարիամ անունով մի բարեպաշտ կին: Եվ քանի որ ինքը Կեսարիա պիտի մեկնեիր, առավ կնոջը, տարավ իր հորենական տանը թողեց և ինքը գնաց: Իսկ նրա կինը, քանզի խիստ փափագ ուներ այն սրբերին տեսնելու, որոնք սբ. Կարապետի վանքում էին, օրերից մի օր վերցրեց փոքրիկ, ծծկեր մանկանը, որ յուր առաջնեկն էր, մեծագույն սիրով ու ջերմեռանդությամբ եկավ սուրբ Կարապետի դուռը, բազում աղաչանքներով խնդրում էր սպասավորներին, որպեսզի թույլ տան մտնի եկեղեցին⁵³: Սպասավորները, սակայն, արգելում էին նրան իր այդ փափագը կատարելու: Բայց վերցնում են մանկանը տիկնոջ գրկից և տանում են եկեղեցի. տիրոջ սուրբ սեղանի առջև երկրպագեցնում են նրան, ապա բերում տալիս են տիկնոջը: Իսկ նա առնելով մանկանը՝ սկսեց արտասովել և իր գլուխը կոծելով ասել.— «Վա՛յ ինձ, մեղավորիս, որ զրկված եմ աստվածային բարուց: Ողբացե՛ք ինձ, ամենայն կանայք, մասնակից եղե՛ք իմ արցունքներին ամենայն ձայնարկներ: Թող լեռներն ինձ ծածկեն և թող բլուրներն ինձ վրա ողորմյա ասեն. զազանները թող ավաղեն ինձ և թռչունները թող վըշտակցեն ու խղճան ինձ: Թող հրեշտակները ապաշավեն իմ անձը և ինձ վրա թող դեերը հարձակվեն: Ողորմացե՛ք ինձ, սպասավորներդ սուրբ Կարապետի և թույլ տվեք ինձ տաճարի ներսը տանել»: Ապա դառնալով մանկանը՝ ասում էր. «... Որդյակ, ինչո՞ւ բաժանվեցիր իմ գրկից, ինչպե՞ս շխրեճացիր հարազատ մորդ: Մի՞թե ես չծնեցի ու սնեցի քեզ. իսկ դու ինձ մենակ թողեցիր»:

Այս բոլորն ասելով՝ տիկինը բազմաթիվ անուշահոտ յուղեր էր հանում տալիս սպասավորներին և ասում.— «Վերցրեք սրանք և թույլ տվեք ինձ ներս մտնել»:

Պատգամ էր հղում նաև տեղի Թողիկին և խնդրում, որ վերցնի ուղարկած իրերն ու իրեն եկեղեցի ներս թողնի: Բայց նա պատասխանում է.— «Այսպիսի կարգադրություն չենք ստացել առաջիններից (նախորդներից) և ոչ էլ մենք կարող ենք այդ բանն անել: Արդ, եթե հանուն հավատի ես անում [այդ բոլորը], ապա այդչափ ջանք թափելը էլ ընդունելի է: Ուստի

⁵¹ Ավելի հավանական է կարծել «ե» ամիս (Ս. Թ.):

չափից ավելին պահանջելով՝ մի ձանձրացրու մեզ և գնա խաղաղությամբ»:

Եվ նա ասում էր.

— Ո՛ր, այդպես չէ: Եթե ձեր իշխանության համար եք ասում, ես ձեզանից չեմ վախենում, իսկ եթե Կարապետի՝ մեր հանդեպ ունեցած թշնամանքի համար է, մի՞թե ինքն էլ հենց կնոջից շօնվեց: Մի՞թե տերն՝ ինքը կնոջից շօնվեց. և մարդարեններն ու առաքյալները նույնպես կնոջից շօնվեցին: Ահա, ես մտնում եմ, ով տե՛ր, և իբրև բարեխոս ինձ հետ քո մայրդ ունեմ: Մի՛ ուղղիր ինձ քո բարկության ցասումը և թող շի՛նեմ այս աշխարհից անարգվածների թվում: Քանի որ ինքդ էլ կնոջ կաթով սնվեցիր, գոնե ինձ էլ տաճարդ մտնելու արժանի արա...

Եվ այս ասելով ներս մտավ՝ տաճարի որմերը համբուրելով. ապա գնաց սուրբ սեղանի առջև ծունր դրեց և ասաց.

— Նայի՛ր, տե՛ր, խորտակված սրտին իմ և ողորմությունդ արա ինձ՝ բազում վիրավորյալիս, քանզի ողորմությամբ հիշաչար շես լինի: Ուրեմն, թող հավիտյանս օրհնյալ լինի անունը քո...

Իսկ երբ դուրս եկավ եկեղեցուց, այնժամ զայրացան, բորբոքվեցին, տրտմեցին եկեղեցու սպասավորները կատարվածի համար, տիկնոջ համար կերակուր նույնիսկ չպատրաստեցին: Ինքը, սակայն, իր սպասավորներին կարգադրեց կրոնավորների համար ճաշ պատրաստել: Երեք հարյուր իննսուն և հինգ հոգի տիկնոջ պատրաստած սեղանին մասնակից եղան: Երբ ճաշը վերջացրին, տիկինը դառնալով նրանց ասաց.

— Ո՛վ սրբասեր եղբայրներ ու աստվածային պատվիրանները զործադրողներ, այսօր ցնծացե՛ք ինձ հետ միասին, քանզի տերն մեր ներեց ինձ և իմ սրտի փափազը կատարեց: Արդ, օրհնեցե՛ք ինձ և ճանապարհ դրեք խաղաղությամբ... Այնժամ եկեղեցապանն ու կրոնավորներից մին սեղանից վեր կացան, գնացին սուրբ Կարապետի դուռը և ծունր իջեցնելով ասացին.

— Ո՛վ տեր, դու կներե՞ս այն կնոջը, որ այդ բանն արեց, և բոլոր կանանցից միայն նա համարձակվեց քո տունը մուտք գործել: Ահա, ցույց տուր զորությանդ նշանը նրան, որպես ապացույց բոլոր ազգերին և խրատ բազմաց ամենայն:

Իսկ երբ կնոջը ճանապարհ դրին և իրենք ետ դարձան, տիկինը մոտեցավ մի փոքրիկ զանգվայրի, որը Սաղակի բարձունքին է, և ելավ բարձրացավ այնտեղ, նայեց դեպի փոքր ամրոցը և զարմանալի տեսիլք երևաց նրա աչքին. նետեց մանկանը դայակների մոտ ու գռչեց.

— Տեսնում եմ, ահա՛, այր մի գիսավոր եկեղեցուց դուրս եկավ և ամպերի մեջ որոտալով դեպի ինձ է գալիս: Տեսնում եմ նրա մոտ զենք [սուրսայր], արյամբ ներկված ու խնամքով թաքցրած: Բայց խոսքը դեռ բերանումն էր, հարվածեց [տեսիլքը] նրան և այնտեղ հոգին ավանդեց: Այս բանը տեսնելով՝ ծառաները փութացին հայտնել եկեղեցու սպասավորներին, իսկ վանահայրը, երբ եկավ տեսավ, սաստիկ զայրացավ եկեղեցականի վրա և շատ տրտմեց ու շատ ժամեր արտասվում էր: Ապա սպասավորների հետ միասին վերցրին [տիկնոջ մարմինը], տարան՝ ուր իրենք էին, նրա համար գերեզման պատրաստեցին և դրին մեջը: Այնուհետև քարե խաչ կանգնեցրին նրա վրա և գրեցին այսպես.

— Ով մարտնչել հանդգնի

Եկեղեցու դեմ Աստծո,

Սուրն այս խոցի թող նրան՝...

Եվ այսպես դրված մինչև օրս էլ անջնջելի կա նույն տեղում: Իսկ մանկանը [վանահայրը] վերցրեց հանձնեց գայակներին, որ պահեցին մինչև արբունքի հասավ: Ապա վանքն առնելով՝ ուսուցանեց և իր մահվանից առաջ նրան կարգեց նույն եկեղեցում վանահայր:

Բայց նրա հայրը՝ Արծրունյաց իշխանը, երբ Կեսարիայից եկավ և լսեց կնոջ մահը, շատ վշտացավ, սակայն [վանա] հայրը մխիթարեց նրան: Մտածեց [իշխանը] մի եկեղեցի կառուցել, ուստի գնաց մարտիրոսաց վկայարանը, վանքի մատակարարի մոտ շինանյութ ձեռք բերելու համար: Եվ հենց այնտեղ էլ շինել տվեց մի հոյակապ ու վայելուչ եկեղեցի՝ իր կնոջ հիշատակի համար և անվանեց այն Աստվածածին: Չարդարել տվեց այն հրաշալի ապարանքներով և սուրբ Կարապետի Գլակա վանքը նույնպես զարդարեց: Սա նաև Կուռառն

* Որ ոք յանդեհեսցի մարտնչել
հնդ եկեղեցի Աստուծոյ
Այս սուր եղիցի ընդ մեա...

ու Պարեխը ետ վերադարձրեց սուրբ Կարապետին, որովհետև ասորոս իշխաններից մեկը վերցրել էր երկուսն էլ ու նվիրել սբ գուսանի: Կյուրեղ վանահայրը, սակայն, նզովեց նրան: Օվ ահա, կարճ ժամանակ անց իշխանը որսի է դուրս գալիս և ձիուց ընկնելով հոգին ավանդում է: Նրա որդին թեպետ ետ էր վերադարձրել ավանները, սակայն [նրանք] ետ շտան, մինչև որ ինքը՝ իշխանը տվեց: Ահա այս իշխանն էր, որ կըշտաց քսաներկու հազար դահեկան⁵⁴, տարավ տվեց մյուս իշխանին, գնեց երկու ավաններն էլ և անխախտ վճռով նվիրեց սբ. Կարապետին: Նա սուրբ Կարապետին նվիրեց նաև երկու ավաններ իր տիրապետությունից՝ Արտամետը և Գոմսը:

Այս նույն ժամանակներում սպանեցին պարսից Որմիզդ արքային, իսկ նրա որդի Զամբը հոսրովը փախստական գնաց Հոռոմների Մորիկ կայսեր մոտ: Այնտեղ մկրտվելով քաղկեզոնական հավատով, մեծ զորքով վերադարձավ պարսից ապստամբների վրա և երկիրն էլ գրավեց:

Արդ, մինչև Հունաստանից հոսրովը կգար, այս նույն իշխանը Տարոնի, Մշո, Խուֆա և Սասնո տեր Մուշեղին առավ տարավ Դվին և հաստատեց հայոց մարզպան: Ապա տալով նրան հայոց զորքից երեսուն հազար հոգի, յոթանասուն հազար էլ ինքը առավ հունաց զորքից, գնացին դեպի Բախաստան⁵⁵, սակայն հպարտացան, գոռոզացան, շցանկացան հայոց զորքի հետ մեկտեղ բանակ դնել, այլ անցան գնացին մեկ օրվա ճանապարհ հեռու՝ դեպի դաստակերտը և այնտեղ իջեցնեցին:

Իսկ Նիհորձենն՝ (Նիխորձեսը) Որմիզդին սպանողը, գումարելով պարսկական ութսուն հազարանոց մի բանակ, եկավ Մուշեղի վրա: Մուշեղը հայոց զորքերին քաջալերելով՝ հազիվ կարողացավ համոզել պատերազմի մեջ մտնելու: Զորքին հորդորեց միաբերան սուրբ Կարապետին իրենց օգնության կանչել: Եվ միահամուռ կերպով [այդպես կանչելով] հարձակվեցին պարսիկների վրա: Տերը թշնամիներին նրանց ձեռքը մատնեց: Երբ Մուշեղը տեսավ [Նիխորձեսին] ու հասկացավ, որ նա է թագավորը, դուրս եկավ նրա դեմ մենամարտելու և սկսեցին միմյանց վրա հարձակվել, որից Մուշեղը շատ հոգնեց: Ապա վեր բարձրացնելով մուրճը՝ ահեղ թափով իջեցրեց նրա դագաթին, և նրա ուղեղը ցրվելով քթա-

ծակերից դուրս թափվեց: Նրա գլուխը կտրեց [Մուշեղը], դրեց իր մաղախի մեջ և դարձավ հորդորեց զինվորներին պատերազմելու: Եվ հզորանալով՝ նրանց փախուստի մատնեցին, իսկ քառասուն և ութ իշխանների կենդանի-կենդանի գերի վերցրին: Բայց սպանվածներին թիվ ու համարնք չկար, այնքան որ շատ էին: Իշխանների հետ հազար մարդ էլ գերի բռնելով՝ մեծավ հաղթությամբ վերադարձան պատերազմից:

Պարսից Խոսրով արքան, երբ լսեց այս բանը, շափազանց ուրախացավ: Իսկ հունաց զորքերը՝ ամոթհար մնալով, խիստ տրտմեցին: Ուստի, երբ թագավորը՝ կանչեց Մուշեղին և կարգադրեց ամբողջ զորքին պարզ և տալ, հունաց Մորիկ արքան, որովհետև թագավորի փոխանորդ էին նրան կարգել, գաղտնի մարդ ուղարկեց Խոսրովի մոտ՝ թե դու գիտե՞ս, որ Մուշեղից քեզ կործանում է սպասվում⁵⁶: Եվ սա էլ մտածեց Մուշեղի նկատմամբ մահվան դարան պատրաստել: Մարդ ուղարկեց և Մուշեղին իր մոտ կանչեց: Սակայն Խոսրովի քույրը իմանալով, Մուշեղին տեղեկացրեց իր եղբոր նենգությունը: Իսկ Մուշեղը առավ իր հետ քառասուն իշխանների միայն և էլ ուրիշ ոչ ոքի, պատերազմի մեկնելու կազմ ու պատրաստ ձևով, սրբը մեջքներին կապած, այդպես եկան ներկայացան թագավորին: Զիբրի վրա նստած՝ [առանց երիվարներից իջնելու] եկան մինչև խորանի դուռը, ամենայն խստությամբ նրան պատասխան տվին, բացահայտ արեցին նրա գործած մահվան դարանը և թքակոծեցին, [անարգեցին] նրա անմտությունը: Ապա մեծավ բարկությամբ ետ դարձան ու հեռացան թագավորի մոտից: Իսկ թագավորը լսելով այդ [խոսքերը] շատ խիստ երկյուղեց նրանցից, որովհետև մանուկ էր:

Ապա Մուշեղ իշխանը [պատգամախոս] ուղարկեց հունաց զորապետի մոտ և ասաց.

— Դուք կամենում եք նենգությամբ սպանել ինձ. արդ, մի զարթեցրեք առյուծին, որ քնած է և ոչ գայլին, որ մոռացել է իր բարձրը: Ապա թե ոչ՝ նա, որ ութնասուն հազարին հաղթեց, հեշտությամբ կարող է նաև յոթանասուն հազարին հաղթել...

Այնուհետև ինքը հրաժարվեց մարզպանությունից, ամ-

* Իմա՝ պարսից Խոսրով արքան:

բողջ զորքը թողեց Դվինում, առավ իր զինվորներին, որ զուտ Մամիկոնյան տանից էին և ելավ գնաց իր գավառը: Կարճ ժամանակ անց սպանեց Փոկասը Մորիկին և ինքը նստեց նրա աթոռին: Այս բանը լսելով Խոսրովը [զորքով] գնաց Մորիկի վրեժը լուծելու: Կարին քաղաքով անցնելիս, մարդ ուղարկեց Տարոնի իշխան Մուշեղի մոտ հայտնելով, թե.— Եկ միասին գնանք հունաց թագավորի վրա. ապա թե ոչ, երբ ետ վերադառնամ, քո ամբողջ երկիրը քարուքանդ կանեմ, քեզ էլ ու քո ընտանիքն էլ շղթայակապ արքունի դուռը կգերեվարեմ: Իսկ Մուշեղը առանց որևէ պատասխան տալու՝ սկսեց իր երկիրն ամրացնել: Երբ [Խոսրովը] գնաց և հունաց երկրեն ավար ու գերություն առնելով ետ եկավ, եկավ անցավ գնաց Բասենի կողմերը: Բայց երբ եկավ հասավ Կարին քաղաքը, Միհրանին բազմաթիվ զորքերով ուղարկեց Տարոն, որպեսզի ձերբակալեն Մուշեղին և տանեն Բալխ*, իսկ այն [վայրերը], որ նրա պաշտամունքի տեղերն էին, հրամայեց հիմնահատակ կործանել և կրոնավորներին էլ սրի քաշել: Նրանք եկան ու Խոսրովի ասածները նույնությամբ կատարեցին:

* Իմա՝ Բաղլ. (Մ. Բ.):

ՊԱՏՃԵՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Բ ՊԱՐՍԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ⁵⁷, ՄԻՂՐԱՆԻ ՏԱՐՈՆ
ԳԱԼԸ ԵՐԵՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ԿՈՏՈՐՎԵԼԸ ԳԱՅԼ
ՎԱՀԱՆԻՑ ՕՁ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

Փոկասի թագավորության առաջին տարում մեռավ Մորիկը՝ իր ծառայի դավադրությամբ, որը և նստեց նրա աթոռին: Հիշեց Խոսրովը իր պայմանը, եկավ առավ ավարի ու գերության, քարուքանդ արեց բազում ավաններ ու քաղաքներ ու տարավ գնաց: Իսկ Միհրանին, որն իր քրոջ որդին էր, ուղարկեց Տարոնի վրա [ԼԻ] երեսուն հազարով: Սա, երբ եկավ Հաշտենից գավառը, բռնեց մի մարդու որպես ուղեկցորդ իրենց, որ բերեց նրանց հասցրեց մինչև քարե [Արձանը]*: Երբ կարդացին արձանագրությունը, անմիջապես խորտակեցին քարե արձանը. իսկ իրենցից ութ հազար հոգի գնացին դեպի Մեղտի և Աստղունք (Աստեղունս) ամրոցները: Մնացյալ քսաներկու հազարը այնտեղ՝ Արձանում կանգնած [մնում էին]՝ հետևելու փախստականներին: Այնժամ վանքերում գտնվող յոթ ճգնավորները, երբ որ հասկացան [եղելությունը], բոլոր կրոնավորներին հաղողացրին փախցրենել: Նրանցից ոմանք փախստական գնացին, բայց մյուսները մնացին: Սակայն Պոլիկարպոսը բոլորին ուղարկեց Ողական ամրոցը: Այնտեղ թողեց միայն հայր Թողիկին և եկեղեցու սպասավորներին:

* Այսինքն՝ մինչև Արձան կոչված վայրը (Վ. Վ.):

Ապա հրամայեց սպասավորներին իրենք իրենց անձերը նախապատրաստել նվիրաբերելու տիրոջ մարմնին (այսինքն՝ նահատակվելու): Եվ յոթը խոտաճարակները, երբ մատուցեցին պատարագը, հրամայեցին ոմն նշանագրի*, որը Հուսաստանից էր եկել, իրեն մոտ գրի առնել [նրանց] բոլոր ասածները: Իսկ իրենք սուրբ սեղանի առաջ բազկատարած սկսեցին խոսել այսպես.

— Տեր Աստված զորությանց և արարիչ հավիտեն[ություն], որ ստեղծեցիր մարդուն ըստ քո պատկերի և բարեբարությանմբ, և կարգեցիր նրան իշխան բովանդակ երկրի վրա. տվեցիր նրան փառք ու պատիվ հավիտենական ու անմահություն: Միայն բանսարկուի նախանձի պատճառով էր, որ մեղքը տարածվեց աշխարհիս համայն, և մեղքից եղավ մոռացումը, իսկ մոռացումից՝ կորուստն հավիտենական: Ուստի և որդեգրությունը (իմա՝ որդեսիրությունը), որ Աստուծուց էր սահմանված, [մոռացված էր]. շնչեցինք մեղսագործության ձգտման [ծնունդը]⁵⁸, որի հետևանքով փակված էր փրկության ճանապարհը և մահն էր թագավորում: Բայց դու, Տե՛ր, խղճացիր, [զթացիր] քո ձեռքով ստեղծվածներին, քո միածին որդուն առաքեցիր որպես փրկություն աշխարհիս, որ կնոջից ծնվեց և աշխարհ եկավ մեր նմանությամբ⁵⁹, Եվ ինքը անբիծ ու անմեղ լինելով, դատապարտվեց յուր անձով և լուծեց, [մաքրեց] անեծքը նախաստեղծի, որ խաչի վրա էր: Չցանկացավ ծառայել այդ ապականված էությունը. դրանով մաքրեց մահվան ապականությունը՝ գերեզման իջեցնելով և մահվան վրա իշխելով՝ մահը գերեց. դեպի երկնային թագավորությունը ճանապարհ հարթեց՝ ամենեցուն առաջնորդելով դեպի հավիտենական կյանք: Այս ամենը կատարելով՝ յուր սեփական մարմինը թողեց հավատացյալներին որպես կերակուր, իսկ յուր արյունը՝ որպես ըմպելիք: Եվ մահը նրա, որ [այդպես եղավ], վկայում են բոլոր հավատացյալները, իսկ այն մահը, որ հանուն նրա անվան է՝ առ ոչինչ համարեն, իրենց մարմինները դաժան տանջանքների մատնելով: Նույնպես և մենք այսօր մեր անձերն ենք [տանջանքի] մատնում իբրև պատարագ քո անվան փառաբանությունը: Հիշի՛ր, Տե՛ր,

* Իմա՝ դպիրի (Ս. Ք.):

քո զութն ու մարդասիրությունը և այն, ինչ ինքդ իբրև ժառանգություն թողեցիր, մի հանձնիր անհավատների ձեռքը: Թող չմեծաբանեն հեթանոսները, թե ոչնչացրին մեր հույսի օջախները և ոչ ոք չկա, որ կարող է օգնել մեզ:

Արդ, հիշի՛ր, Տե՛ր, քո արյանդ վարձքը և քո անունը փառաբանողներին փրկիր բարբարոսների ձեռքից: Եվ թող հույսով ապավինեն անվանը քո՝ բոլորը, ովքեր երկյուղածությամբ քեզ են ծառայում: Ամրապնդի՛ր, զորացրո՛ւ, Տե՛ր, քո ժողովըրդի ոգին, առաջնորդիր դեպի հավիտենություն: Պատրասարիր նրանց քո խնամատար աջով, որ փրկեցիր խաչից զորությունմբ՝ նեղության օրերում հասցնելով օգնական ձեռքը: Տարածիր ամրածածուկ աջդ այս բանավոր փարախիս վրա. մի՛ թող այն անհավատներին որպես ժառանգություն, այլ քո ձեռքը թող զորավիգ լինի հավատացյալներիդ, որ խոստովանությամբ քո անունն են պաշտում բոլոր օտար ազգերի առաջ:

— Տուր, Տե՛ր, քո այդ վերին Երուսաղեմում ժառանգության տեղի մեր անձերի համար, որովհետև քո անվան համար ենք նահատակվում հանապազօրյա և մեր կյանքը՝ քո անշահելի մարդասիրության փոխանակ, կամավոր տանջանքների ենք մատնում: Այլև դրանից զատ ուրիշ ոչինչ չունենք պարտքդ հատուցելու՝ այս աշխարհում կրած զրկանքներից բացի: Արդ, խոնարհեցրու քո լսելիքը և ունկնդիր եղիր քո ծառաների մաղթանքին: Այս սուրբ Կարապետի բարեխոսությամբ և քո Մկրտչի աղաչանքով պահպանիր հավատացյալներիդ եկեղեցին անդրդվելի ու անսասանելի, որպեսզի հաստատուն մնա մեր հավատի հիմը՝ առաքելական և մարգարեական քարոզչությամբ, մինչև կրկին երևալը համայն աշխարհի դատաստանին: Եվ եղիցի փառք քեզ, Տեր, հենց այս տաճարում, որ ինքդ նախընտրեցիր հիմնադրությամբ սրբույն Գրիգորի և բնակությունմբ սբ. Կարապետիս. թող մնա և հարատևի սուրբ երրորդությանդ պաշտամունքը այստեղ:

Սա դժոխոց բռնության խորտակիչը եղավ և մահվան վրա կապանքներ դրեց. որով և մահն անգամ սարսափում է սրանից և վախենում է մերձենալ իր հավատացյալներին: Սրա ահից դներն են պապանձվում՝ չհամարձակվելով խաբել⁶⁰ (դժբեւ) յուր սպասավորներին: Եվ ովքեր, որ սրա դուռն են գալիս իրենց անձանց կարիքների համար, կարեկից եղիր և

բժշկիր նրանց բոլոր տեսակի ախտերից ու հիվանդություններից: Բայց թե լինում են ցանկացողներ, որ իրենց ցավերը իրենք կրեն, [այդպես թող լինի], որովհետև այստեղ մարմնով տառապողները հոգով են ապրում հանդերձյալ կյանքում: Իսկ ովքեր իրենց վշտից ու կարիքներից, շար ցանկություններից կամ դեերի լլկումից, գետավիժությունից ու գազանակուր լինելուց կամ այլ զարհուրելի որոգայթների գիհից փրկվելու համար իրենց նեղության օրերում հավատով կհիշեն այս սուրբ եկեղեցու անունը, դու, Տեր Աստված մեր, գրթասրտությամբ ու մարդասիրաբար լսիր նրանց և հեռու պահիր ամենայն շարյաց, որովհետև քո արարածներն են և գիներ՝ քո սուրբ արյան:

Մի՛ դատապարտիր նրանց իրենց մեղքերի համար, այլ քո գթասրտությամբ խնամիր և քո մարդասիրությամբ ներիր ու բժշկիր, դու, որ աննախանձ, [անշար] մատակարարդ ես ամենքի՛ յուրաքանչյուրին ըստ իր կարիքի:

Հիշի՛ր, Տեր, ինչ որ քո արյամբ ձեռք բերիր և սիրով որդեգրեցիր: Մի՛ լինիր շարյաց իշխանություն քո հոտի վրա և ո՛չ ապականիչ՝ ժառանգության վերին Սիոնի: Ընդունի՛ր, Տեր, մեր աղաչանքները և շնորհներդ բաշխիր սրա (եկեղեցու) բնակիչներին, որոնք հեռանում են այս կյանքից թշվառությամբ ապրելով և ոչ թե փափկակեցություն մարմնի ներիր նրանց հանցանքները բարեխոսությամբ սուրբ Կարապետի և մեր արյան հեղմամբ [գրիր] նրանց որդեգրությունը սրբոցն ի լույս:

Աղաչում ենք, որպեսզի քո ողորմածությամբ մեղավորաց մեղքերին թողություն շնորհես՝ կանգնեցնելով նրանց սուրբ եկեղեցու խորանի առջև և բարեխոս ունենալով սուրբն Կարապետ: Հաշտվիր նրանց հետ մեր նահատակությամբ և մեր աղաչանքն էլ անտես մի՛ առնիր: Մեղավորների մեղքերը սրբերի, վիրավորյալների վերքերը բժշկիր, որոնք իրենց կենդանության ժամանակ այստեղին ապավինեցին, եկեղեցու համար բարիքներ դործեցին և իրենց ունեցածից կրոնավորներին բաժին հանեցին՝ հանուն Աստուծու, Դու հատուցիր նրանց բարեխոսությամբ սուրբ Կարապետիս և այս վեմերի վրա թող հաստատուն մնա, Տե՛ր, փառքն ու զորությունը աջիդ: Ինչպես որ սա բոլոր եկեղեցիներից ամենից առաջ հիմ-

նադրվեց և աստվածությանդ փառքն է սփռված նրա շուրջ բոլորը, նույնպես և մնալու է աստ, մինչև որ կրկին գաս նորոգելու երկիրը: Եվ այնժամ սրան նորոգված ու անապակա-նություն մը լի կգտնես, ինչպես որ խորանն էր հնում՝ և՛ ներքուստ, և՛ արտաքուստ: Այլևս մեր մահն ահա ընդունիր՝ որպես հաճո է քո աստվածությանդ, զի քո է զորությունն ամենայնի և քեզ փառք հավիտյանս, ամեն:

Իսկ երբ այս բոլորը ասվեց-ավարտվեց, երկնքից եկավ մի ձայն, որը այսպես խոսեց.

— Թող լինի այնպես, ինչպես ինքներդ եք ցանկանում. և նա, ով հանուն ինձ և հանուն այս սբ. Կարապետի՝ թշվառությամբ իր կյանքը անցկացնի, պիտի բարություն մը նրան հատուցեմ օրն հատուցման և նրանց բոլոր հանցանքները պիտի ներեմ, որովհետև մարդասեր եմ բոլոր հավատացյալների նկատմամբ: Եվ դուք տեսնելու եք այն լուսավոր կյանքը, որ ինքներդ պատրաստեցիք ձեր իսկ տքնությամբ:

Այս բանը լսելով՝ սրբերը բոլոր ծունկի եկան սուրբ սեղանի առջև: Ապա Պողիկարպոսը դուրս եկավ, գնաց կանգնեց սուրբ խաչի առջև և սկսեց աղաչել աստծուն, որ գալիք թշնամուն կործանում բերի, աշխարհին խաղաղություն լինի և աղբատ ու տանջվող մարդիկ իրենց տան ու տեղի տերը մնան:

Այնժամ հանկարծակի խուժեցին պարսից զորքերը. և երբ տեսան Պողիկարպոսին, բռնեցին, կտրեցին նրա գլուխը և նետեցին առջև խաչին: Իսկ իրենք շուտափույթ դեպի եկեղեցու դուռը շտապեցին, տեսան այնտեղ արտասովոր և առ աստված պաղատող կրոնավորներին: Անմիջապես հարձակվեցին սրբերի վրա և յոթին էլ սպանեցին: Ահա նրանց անունները՝ Թեոփնաս, Պողիկարպոս, Սիմոն, Հովհաննես, Եպիփան, Դիմարիոս և Նարկեսոս: Այս բոլոր յոթն էլ նահատակվեցին Միհրանի զորքերի ձեռքով, քաղոց ամսի շուրսին (երեկավորն) երեկոյան: Իսկ իրենք մինչև առավոտ մնացին այնտեղ, սակայն եկեղեցու դուռը գտնել չկարողացան, որովհետև տերը ծածկեց նրանց աչքից: Ապա սկսեցին մուրճերով հարվածել, որպեսզի քանդեն, սակայն դեերից սարսափահար փախան այնտեղից: Եվ որովհետև բոլորը փախան, ուստի սրբերի ոսկորները երեք օր շարունակ ընկած էին անթաղ: Երեք օրից

հետո եկան եկեղեցու սպասավորները, հայր Քողիկի հետ միասին, և տեսնելով նրանց վախճանված՝ շատ տրտմեցին ու արտասվեցին: Ապա առնելով նրանց նշխարները, իջեցրին դրախտի (գերեզմանի) մեջ, եկեղեցու հարավային կողմը. հենց այնտեղ էլ դրին Անտոնի և Կրոնիդեսի մոտ, որոնք սբ. Գրիգորից հետո եկել էին Կեսարիայից: Եվ նրանց վրա խաչ կանգնեցրին. իսկ այդտեղից էլ այնուհետև շատերն էին բըծըշկություն ստանում:

Իսկ ոմանք շտապում են հասնել Մուշեղ իշխանից իմանալու զորքերի դրության մասին⁶¹, բայց երբ տեսան նրանց կոտորված, խիստ զարմացան և շուտափույթ գնալով պատմեցին Մուշեղ իշխանին: Իսկ նա լսելով՝ երեք օր շարունակ [ինչպես մեռյալը] լուռ ու մունջ, զլխահակ նստած մնում էր: Իսկ զորքերը քրիստոնեավայել օրինոք և մխիթարական այս թուղթը մատուցեցին նրան:

— Ով երանելի լույսի ճշմարիտ շառավիղ, երջանիկ սպարապետ, մի տրտմիր նրանց համար, ովքեր իրենց աղոթքներով ամուր աշտարակ եղան աշխարհիս և օգնական ու բարեխոս մեզ համար առ Աստված: Բայց դու ավելի ևս գոհություն հայտնիր հայր Աստծուց, որ հենց քո օրերում, այնտեղի բազում տառապանքից հետո, այդ աստիճան հանգրստությամբ, մարտիրոսական մահվամբ առ Աստված փոխվեցին, խոտաբուտ (խոտաճարակությունից)* կյանքից՝ անցան դեպի դրախտը փափկության. և մեզ համար էլ բարեխոս եղան: Արդ՝ ե՛կ, սթափվի՛ր, [զգաստացիր], որպեսզի մեզ վրա եկող այդ Միհրանին շարաշար պատժես և մեր երկրեն վտարես:

Իսկ նա՝ կարծես երկարատև քնից զարթնած, հրամայեց իր մոտ կանչել Վահանին, որին Տարոնի իշխան էր կարգել այն ժամանակ, երբ ինքը մարզպան էր:

— Որդյակ իմ, Վահան, — ասաց նրան, — դու լավ գիտես, թե որքան և որպես եմ ապրել, քանզի շուրջ հարյուր և քսան տարի է⁶², ինչ ես պատերազմներ եմ մղում: Քրտինքի փոխարեն ճակատիս արյունն եմ սրբել սլաքներով: Ութսու-

ներեք ճակատամարտ անձամբ ինքս եմ վարել. այժմ ծեր եմ և դողդոջուն: Իմ օգնականն այժմ Աստված է և դու և ուրիշ ոչ ոք, քանզի իմ միակ որդին⁶³ մեռավ տասներկու տարեկան հասակում: Արդ, այս բանս մտքումդ լավ պահիր, որդյակ, զի եթե հանուն Քրիստոսի սուրբ եկեղեցու նահատակվես, կըմարտիրոսանաս անմահությամբ. իսկ եթե նյութեղեն ինչքի համար կովի դաշտ իջնես⁶⁴... դու քաջության անուն կվաստակես: Եվ քանզի ես ուրիշ ժառանգ չունեմ⁶⁵, ուստի իմ երկիրն ամբողջ քեզ և քո ժառանգներին եմ թողնում: Ահա, գնա ուրեմն և աշխատիր իմ աստությամբ ձեռքդ գցես թշնամուդ. սուրբ Կարապետը թող քեզ զորավիգ ու սատար լինի և սուրբ կրոնավորների աղոթքները թող քեզ օգնական լինեն՝ աչից ու ձախից:

Իսկ Վահանը հանձն է առնում կատարելու այդ գործը: Սկսեց [այնժամ] դեսպաններ ընտրել և ուղարկել Միհրանի մոտ, որպեսզի նա համաձայնվի և հաշտությամբ թողնի ու գնա: Բայց նա պատասխանում է. — Ես չեմ հաշտվի ու այստեղից չեմ գնա*, մինչև Մուշեղ իշխանին ձերբակալած պարսից արքայի մոտ շտանեմ:

Ապա Վահանը դարձյալ մարդ ուղարկելով [նրա մոտ] ասում է. — Եթե խոստանաս այս երկրի իշխանությունն ինձ տալ, ինքս Մուշեղ իշխանին կհանձնեմ քո ձեռքը, քանզի ես ինքս էլ նրանից խիստ դժգոհ եմ և [նրանից] ապստամբած ցանկանում եմ քեզ մոտ գալ, որպեսզի հանկարծահաս վրտանգից խուսափելով, ապահով լինեմ:

Սա էլ ուրախացած [պատգամաբեր] ուղարկեց հայտնելու Վահանին, թե սիրով համաձայն է նրա հետ: Ինքն այդ ժամանակ գտնվում էր Մուշ ավանում, իսկ Մուշեղը՝ Ողական ամրոցում: Իսկ այն զորքերը, որ կրոնավորներին կոտորեցին, անցան դեպի Աստղոն (նույն Աստղոնքն է) ամրոցը⁶⁶: Երկու օր այնտեղ մնացին, բայց ոչինչ անել չկարողացան:

Ուստի շարժվեցին գնացին Միհրանի մոտ և ամրոցի ամբողջ ձևն ու դիրքը բացատրեցին նրան: Երբ Վահանը եկավ Միհրանի մոտ, վերջինս նրանից նաև Աստղոնք ամրոցը պահանջեց:

* Խոտաբուտ՝ իբրև ճգնավոր խոտաճարակ, ճգնակերությամբ ապրող և ապաշխարող մարդ (Մ. Ք.):

* «Ո՛չ, այլ մինչև զիշխանն Մուշեղ...» խոսակցության ոճը պահպանելու համար թարգմանում ենք ազատ և ոչ բառացի (Վ. Վ.):

— Այդպես չէ, տեր իմ,— ասաց Վահանը:— Տուր իմ ձեռքը շորս հազար զինվոր, որպեսզի հարձակվենք այն ամուր բերդերի վրա, որոնց մեջ նրա (Մուշեղի) մտերիմ մարդիկն են, նրա [կողմնակիցները], գանձերն ու ունեցվածքը, որ գուցե ինձ ապստամբ համարելով՝ դիմադրեն բռնությամբ և շրհանձնվեն իմ ձեռքը: Իսկ այժմ գնանք նախ Օձ քաղաքի վրա, ապա նոր՝ մնացածներին:

Այնժամ Միհրանը հանձնեց նրա ձեռքը շորս հազար մարդ, ընտիր ձիավորներ: Ելլ մինչև գնացին հասան Օձ քաղաքի գարպասին, պարսպի ներսում նենգությամբ մահվան դարան էր պատրաստել⁶⁷ իր հետ եկած զորքի համար: Վաղ առավոտյան քաղաքում գտնվողներին պատվեր ուղարկեց՝ դարպասը բաց անել և պարսից զորքին ներս առնել: Որովհետև քաղաքադուռը շատ նեղ էր, մեկական էին ներս մըտնում: Նրանք, որ դռնից ներս էին անցնում, իսկույն առնում էին, տանում տուն, զգեստները հանում և գլուխը կտրելով՝ պարսպից դուրս, մի աներևույթ խոր տեղ նետում: Չորս հազարից միայն հիսուն հոգի թողել էր Խարձք (Խարձք կամ Խարձ, Հարձք) կոչվող գյուղում:

Նրանց (գյուղացիներին) պատվիրել էր, թե երբ որևէ մեկին ձեզ մոտ ուղարկեմ, շուտափույթ Միհրանի մոտ հասեք և օգնական զորք բերեք: Եվ այդպես էլ արեց: Սրանք դարձյալ գնացին Միհրանի մոտ, վերցրին իրենց հետ երկու հազար ընտիր զինվորներ ու բերին Վահանի մոտ: Եվ այդ բոլորը նա այնպիսի հնարամտությամբ էր գործում, որ պարսիկները թշնն չհասկանալ չկարողացան: Ահա, երբ բավական մոտեցել էին քաղաքի դռանը, Վահանը պարսիկներից խլած ասպազենն ու հանդերձանքը տալով քաղաքացիներին՝ ներսից դուրս կանչեց նրանց: Ապա խրատ տվեց, թե երբ պարսիկները տեսնեն ձեզ, դուք միահամուռ դեպի քաղաքը արշավեք և ներս մըտնելով հաղթանակի փողեր հնչեցրեք. դուռն էլ բաց թողեք, որպեսզի նրանք կարծեն, թե քաղաքն արդեն գրավեցին: Եվ այդպես էլ արեցին: Պարսիկները, երբ տեսան, որ նրանք միահամուռ դեպի քաղաքն են դիմում, չափազանց ուրախացած՝ իրենք էլ դեպի քաղաքը արշավեցին և անհամբերությամբ քաղաքի դռնից ներս էին լցվում:

Իսկ Վահանը փութանակի առաջ գալով [պարսից] զոր-

քին ավետիս է տալիս և նրանցից քսան հոգի էլ ալիտավոր է ուղարկում Միհրանի մոտ՝ թե քաղաքն արդեն գրավեցինք. ապա ինքը կրկին ևս դարձավ պարսկական զորքի ետևից: Երբ նրանցից շատերն արդեն քաղաքն էին մտել և մյուսներն էլ դեռ մտնում էին, հանկարծ սկսեցին կասկածել կատարվածի մասին ու ցանկանում էին ետ դառնալ:

Բայց Վահանը հետամուտ լինելով՝ դեպի մորուտներն է բշտում-լցնում նրանց* և ինքն այս կողմից, քաղաքացիք մյուս կողմից՝ քառուստն մարդ մորուահեղձ արին (ճահիճների, տիղմի մէջ խեղդեցին), իսկ մնացածներին քաղաքում արգելելով՝ բոլորի գլուխները կտրել ու պարիսպների վրա շարել է տալիս: Եվ համբեցին, հենց մենակ այդ օրվա սպանվածները եղան վեց հազար՝ հինգը միայն պակաս: Ապա հրաման տվեց բոլորի քթերը կտրել: Իսկ ինքն առավ իր զորքը՝ հինգհարյուր մարդ և ելավ, որպեսզի գնա Մուշեղի մոտ: Երեք հարյուր հոգի թողեց Մեղտիի անցման տեղում, երկու հարյուր աշտ[ավոր]ներ էլ Սանասա (Սասնա) ծմակը թողեց, երկու հարյուրն էլ իր հետ վերցնելով գնաց Մուշ [ավան]աքաղաքը՝ Միհրանի մոտ⁶⁸:

Ներս մտավ նրա բնակարանը, խոսեց նրա հետ և այսպես ասաց.— Ես քո զորքերից փախստական եղած եկա քեզ մոտ, որովհետև ոչ քաղաքը թողեցին և ոչ էլ ավարամաս մեզ բաժին տվին: Նույնիսկ իմ սեփական զինվորներին էլ քաղաքում փակեցին [արգելեցին]. իսկ ես, ահավասիկ, փախստական քեզ մոտ եմ: Միհրանը որոշեց նրանց դեմ հազար հոգի ուղարկել: Բայց նա (Վահանը) ասում է, թե քո դեմ էլ են ապստամբել. ցանկանում են քաղաքից վերցրած ամբողջ ավարն ու կողոպուտը առած՝ հունաց կողմն անցնել: Ուստի Միհրանը զայրացած նրանց դեմ է ուղարկում երկու հազար մարդ: Այնժամ Վահանը պարսից զորքերին խորհուրդ է տալիս գիշերով շանցնել Մեղտի գետը, այլ իջևանել, հանգստանալ և առավոտյան գնալ: Միգուցե որևէ թշնամի հարձակվի և դուք էլ տեղանքին անծանոթ եք, ասում է նրանց:— Ուստի հազար մարդ անցեք գնացեք դեպի ծմակը**, հազար էլ դեպի դաշտը: Եվ կարգելով նրանց համար առաջնորդներ, ինքը ևս

* Բնագրում՝ «... և մորտսն լնուլ...»:

** Պետք է լինի ծմակը, ծծակա քիթ կոչված վայրն է (Վ. Վ.):

Միհրանի մտտից դուրս եկավ, որպեսզի նրանց շուտ ուղարկի: Երբ հասան այնտեղ, ուր պետք է բաժանվեին, հարյուր մարդ առանձնացրեց, որպեսզի նրանց ետևից դեպի ծմակը գնան, հարյուր հոգի էլ ինքը առնելով՝ մյուսների ետևից գնաց:

Երբ գնացին հասան Մեղտի գետի եզերքը, նրանց թողեց գետի այս կողմը, որ քնեն [հանգստանան], իսկ ինքը դարանակալներին պատրաստ պահելով, սպասավորներին հրամայեց անշատել ձիերի երամակը՝ արոտի տանելու պատրվակով: Այսպես բոլորին անհոգ անելով, հանկարծակի երկու կողմերից հնչեցրին փողերը և բոլորին մեջտեղն առնելով իսկույն ևեթ կտրեցին նրանց գլուխներն ու գետը նետեցին. և նրանցից ոչ մեկը չկարողացավ փախչել ազատվել: Ապա հրամայեց երիվարներին ծմակը տանել: Մինչև սրանք կոտորածի այս գործն էլ ավարտեցին, այնուհետև շարժվեցին մյուսներին ընդառաջ, քանի դեռ նրանք չէին եկել հասել ծմակին. ուստի այնտեղ կանգ առան, մնացին, մինչև որ [նրանք էլ] եկան, որովհետև այդպես էր պատվիրված Վահանի կողմից:

Երբ եկան և բանից անտեղյակ այնտեղ հասան, այնժամ կամուրջի երկու ծայրերը շրջափակեցին, նրանց շուրջանակի մեջտեղը առան և ահեղագոչ որոտալով սկսեցին անխնա կոտորել: Միայն մեկը սրանցից դիակների (կամ թփուտների)⁶⁹ տակ թաքնվելով, հեծավ երիվարն ու փախավ դեպի Մուշ: Սակայն երկու հոգի հետապնդեցին նրան և անցնելով գետի այն կողմը, բռնեցին ու գլուխը ջախջախեցին: Ապա նրանցից մեկը վերցրեց մի բուռ ավազ և տալով ընկերոջը ասաց.

— Պարսիկներից խորտիկներ պատրաստող⁷⁰, առ, աղը վերցրու: Ուստի և մինչև այսօր էլ այդ տեղը Առաղս է կոչվում: Այստեղ Վահանը հետագայում ավան էլ կառուցեց: Իսկ Վահանը մյուսներին դեպի ճահճուտը քշեց. շատերին այնտեղից հանել չկարողացան, և այնտեղ էլ խեղդվեցին: Իսկ նրանք, որ ցամաքի վրա էին՝ քթները կտրեցին պահեցին, գլուխները դաշտում ու մորուտներում սփռեցին: Ապա հավաքել տվեց երկու հազար երիվարները և ուղարկեց Ուղնուտ (Նղնուտ, կամ Ողնուտ) ամրոցը⁷¹: Ինքը վեր կացավ շուտա-

փույթ եկավ Միհրանի մոտ: Իր ծառաներին կարգադրեց ճաշ-լերույթ պատրաստել և Միհրանին էլ հրավիրեց: Սակայն Միհրանը հիվանդությունը պատճառ բռնելով սենյակը մտավ և միայն նրան ներս թողեց: Վահանն ինքը դռնապան դարձավ և այցելության եկող իշխաններին դռնից ետ էր դարձնում ասելով.— Հայոց մարզպանը ճաշի գալ չկարողացավ և ինձ էլ թույլ չտվեց: Սրանք էլ հավաքվելով տաճարներից մեկում գինարբուքի նստեցին: Այդ ժամանակ Վահանը վերցրեց մաղախը, ուր կտրված քթերն էին լցված և ծառաներից մեկին հրամայեց դնել Միհրանի առջև: Վերջինս տեսնելով այդ՝ զարհուրեցավ և հարցրեց Վահանից.

— Ի՞նչ բան է այդ, պատմիր ինձ տեսնեմ: Իսկ նա, ինչ կատարվել էր, բոլորը մի առ մի պատմեց հերթով և ոչինչ չթաքցրեց: Միհրանը կատաղած վերցրեց տեգը, որ ծառայի ձեռքին էր և ցանկանում էր հարվածել Վահանին, բայց Վահանը քաշեց սուրը, որն իր գոտուց կախած ուներ, կտրեց նախ նրա (Միհրանի) քիթն ու դրեց նրա առջևը՝ ասելով.— Այդ դո՞ւ ես անարգողը մեր աստծուն, այդ դո՞ւ էիր, որ մեր սուրբ կրոնավորներին՝ մեր աշխարհի սյուներից գլխատել տվիր: Այնուհետև պատռելով նրա որովայնը, ծառային հրամայեց հանել նրա լյարդն ու դնել բերանը. ապա խրեց դանակը նրա կոկորդն ու թողեց այդպես ցցված [կոկորդում]: Բայց մինչդեռ նրա թլպատն էլ (առնանդամը) կկտրեր, ասաց.

— Տուր խոստման գիր և պատվեր Ապահունիքում գրտնըվող պարսից զինվորներին և ես կյանքդ քեզ կբաշխեմ: Իսկ նա խոստումնագիր տվեց և պատվերներ՝ բազմապիսի խոստումներով կնքված, այն մասին, որ իրենք երկուսը միայն գիտենին: Եվ երբ ամբողջապես կատարեց նրա պահանջը, Վահանը կտրեց նրա գլուխը: Մառաները հավաքեցին նրա արյունոտ զգեստները, պահեցին և գետինն էլ արյունից լվացին, մաքրեցին: Այնուհետև մարմինը պառկեցնելով մահճում՝ ծածկեցին, որպես թե քնած է: Ապա ինքն անձամբ դուրս գալով՝ ներս կանչեց Միհրանի պարսիկ գրագրին, գրել տվեց նրան ողջույնի գիր և հետևյալ նշանաբանը, թե՛ երկու օրից ետ, հազար մարդով միայն, բարձրացիր կոթ [կոչված] ձորի մոտի բլուրը, որպեսզի տեսնենք միմյանց: Դպիրը գրեց նույնությունը, ինչ որ Վահանն ասաց, Միհրանի մատանիով

⁶⁹ Վ՛լ՛ յՆշանց բերդ, գոր դեռ Նղնուտն կոչեն: Հ—յՈղնու: ՎՅՊ՝ Յող-նուրերդն (Ա. Ա.— էջ 163):

կնքեց այն, ապա կանչելով հավատարիմ մարդկանցից հիսուն հոգի, պատվիրեց տանել Վաշիրին, որ Ապահոսնիբուս էր և իր ձեռքի տակ հազար մարդ ունեւր: [Սրանք] թողթն առան ու գնացին: Իսկ Վահանը կանչելով պատվիրակին կարգադրեց, թե գնա և կանչիր այսինչ անունով իշխանին: Նա գնաց և կանչեց: Եվ երբ իշխանը եկավ մտավ խավարտին փողանը (միջանցքը), որտեղ երկու կողմերից վեց մարդ պատրաստ թաքնված կային, ու ցանկանում էր մտնել [Միհրանի] օթևանը, անմիջապես բռնեցին նրա կոկորդից, որպեսզի չլինի թե մյուսները նրա ձայնը լսեն, ապա դանակը նրա սիրտը խրելով՝ մյուս հարկը նետեցին: Եվ այս ամենը արեց նրա համար, որ պատվիրակին ու գրագրին մեղադրելով՝ բանտ տանել շտար⁷¹: Իսկ ինքը խաբեությամբ իշխաններին խորհրդի կանչել տվեց և իր մտադրությունը թաքցնելով՝ նրանց հետ էլ նույն ձևով վարվեց:

Այդպես ութսունվեց իշխանների միայն այդ օրը սպանել տվեց: Իսկ երբ իշխանների հետ գործը ավարտվեց, ելավ գնաց տաճարը, որտեղ զորքերն էին խմբված, կիտված: Այստեղ և՛ յուրային, և՛ օտար գավառների (իմա՝ պարսիկներին—Վ. Վ.) մարդկանց տաճարից հանել հրամայեց և ինքը սկսեց անարգական խոսքերով հանդիմանել նրանց՝ թե վաշի է ձեզ, արդո՞ք, ձեր մարդպանի մարգարտյա պսակը գողանալ: Արդ, կարգադրված է բոլորիդ այստեղ մերկացնել, մինչև խոստովանեք և ի ցույց հանեք: Եվ նրանց զգեստները հանել տալով՝ բոլորին այնտեղ տաճարում փակել տվեց: Նույնպես վարվեց նաև մյուս տաճարում գտնվող հազար ինը հարյուր և երեք (ՌՁԳ) մարդկանց հետ: Ապա հրամայեց փակել տաճարների դռները, բերել տվեց Միհրանի գլուխը, կախեց երդիկն ի վայր և ցույց տալով նրանց՝ ասաց.— Սա այն գլուխն է, որը խորհում էր սուրբ Կարապետը հիմն ի վեր կործանել և բոլոր կրոնավորներին հրով այրել:

Ապա հրամայեց երկու տաճարներն էլ կրակի տալ և դառնալով նրանց ասաց.

— Դուք ինձ չափազանց մեծ վնաս տվիք, պատճառ եղաք, որ ես այս սբ. տաճարները այրել տվի: Բայց քանի որ մեր [հայր] Աստվածն ու սուրբ Կարապետն են այդպես ցանկանում, ես այս փայտը, որ զղջման, [ապաշավանքի] համար

էի թողել, բայց, ահավասիկ, ձեզ հետ, նույնպես և ձեր թագավորի (իմա՝ զորավարի — Վ. Վ.) հետ միասին կառափնեմ հանում: Ես մեծ աշխատությամբ, շարշարանքով եմ այն պատրաստել, բայց դուք մերկ եք և ցրտահար, ուստի՝ հանուն իմ բազում մեղքերի թողության և հանուն իմ անցավորաց (հայրերի) հիշատակի, այսօր մի լավ տաքացեք և բուրորովին մի ամաչեք: Այս սուրբ տներն էլ թող ձեզ գերեզման լինեն՝ շնորհոքն արքային պարսից: Եվ բորբոքվեց մարդկային ճարպով առատ[ացած] կրակի բոցը. մինչև իսկ ամբողջ քաղաքը արբեցավ նրանց ձենների հոտից: Իսկ ինքը հավաքել տվեց նրանց ամբողջ ինչքն ու գանձերը և հրամայեց տանել Ողական ամրոցը: Ապա՝ Մուշեղը հանձնարարեց, որպեսզի իշխաններին տանեն քաղաքը⁷²:

Այնուհետև Վահանը երեք հազար մարդ իր հետ առնելով գնաց Վաշիրին ընդառաջ, բարձրացավ լեռան վրա և երեք կողմից դարան պատրաստեց: Ապա նվիրակին ու դպիրին առաքեց Վաշիրին իր մոտ հրավիրելու: Նրանք գնացին հայտնեցին Վահանի պատվերը Վաշիրին, որը իջևանել էր [արդեն] Նիա⁷³ ծովի եզերքը: Բայց դպիրն ու նվիրակը ևղելությունից ոչինչ տեղյակ չէին, քանզի Վահանը թույլ չէր տվել նրանց մոտենալու զորքին, այլ պահել էր ետևում մեկուսացված: Այն ժամանակ էլ, երբ տաճարները այրել տվեց, նրանց այլ պատրվակով ուրիշ տեղ ուղարկեց, որպեսզի չիմանան, թե ինչ է կատարվել: Իշխանների զգեստն ու հանդերձանքն էլ տեսնելով՝ կարծում էին, թե միհրանյանք են: Արդ, գնացին նրանք և Վահանի պատվերը հայտնեցին Վաշիրին՝ որպես թե Միհրանի կողմից են ուղարկվել, և Վաշիրը վերցնելով հազար հարյուր մարդ, եկավ բարձրացավ նույն լեռը: Երբ մոտեցան այն տեղին, որ Վահանն էր, Վաշիրը հիսուն զինվոր առանձնացրեց և ազատ արձակեց, այլ թշնամիներից ապահով լինելու համար, իսկ ինքը եկավ մտավ վրանը՝ Վահանի մոտ, կարծելով, թե Միհրանն է: Երբ տեսավ Վահանը նրան, ասաց.— Վաշիր, միտքդ ի՞նչ է, պարսից հավատի՞ն եք ցանկանում դարձնել հայոց երկիրը...

Նախ հրամայեց զորքերին պատշաճ տարածություն հետու պահել, ապա սկսեց գանահարել Վաշիրին այնքան, մինչև խոստացավ իր բոլոր զորքին այնտեղ կանչել: Հարվածներ

սաստիկ ցավից [Վաշիրը] հրաման ուղարկեց իշխաններին և զորապետներին շտապ իր մոտ գնալու: Պարսիկ գրագրին էլ կաշառք խոստանալով՝ [Վահանը] հրամանը այնպես գրել տվեց, որ շուտափույթ գան, որպես թե հույները հանկարծակի մեզ վրա են հարձակվել: Եվ Վաշիրի մատանին էլ տալով [նրանց], ուղարկեց հեռվում թողնված զորքերի մոտ: Ապա հրավերք հղեց թիկունքում եղած զորքին, և կոշուների պատրուկակով իշխաններին մեկ-մեկ խորանն էին տանում ու գըլխատում: Եվ ոչ-ոք չիմացավ եղելությունն այնքան ժամանակ, մինչև որ [նրանցից] մեկը մազապուրծ փախստական իր բանակը հասավ: Բայց երբ Վահանը հասկացավ, որ կատարվածը հայտնի դարձավ, դարանամուտ մարդկանց լուր ուղարկեց՝ հետևի կողմից հարձակվել նրանց վրա: Եվ փախցրին նրանց մինչև Կոթի ձորաբերանի բերդը: Դարանամուտներից ամենավերջինները նույնիսկ ընդհարվեցին նրանց հետ, բերդի մարդիկն էլ ներսի կողմից դուրս գալով նրանց դեմ՝ քարերով ու գլերով բուրդին անխնա կոտորեցին: Հարյուր մարդ միայն փախստական եղած հասան մինչև Ապահունիք, սակայն դարան մտածները նկատեցին, հարձակվեցին և սրանց էլ ձերբակալեցին:

Իսկ վաղ առավոտյան պարսից մյուս զորքն էլ եկավ հասավ այնտեղ՝ բլրի այս կողմը: Վահանն ընդառաջ եկավ նրանց ու ասաց.— Ամենքդ էլ իջեք ձիերից, թող երիվարները արածեն մինչև երեկո, որովհետև մուլն ընկնելուն պես պետք է հարձակվենք հունաց զորքի վրա:

Այդպես էլ արեցին: Դարան մտածները թաքստոցներից դիմեցին նրանց կողմը, ձիերի երամակը անջատեցին զորքից, քշեցին Արածանի կողմերը, հանեցին մինչև Քարքե լեռան բարձունքները: Իսկ պարսից զորքերը հասկանալով իրենց գլխին եկած աղետը՝ միաբերան աղաղակում էին:

— Վայ մեզ, կորած ենք: Այստեղից էլ գավառի անունը մնաց Կորեանք լեռներ: Իսկ Վահանի զորքերը մնացածներին քշեցին իջեցրին հենց այդտեղի ձորը, ուր դարանամուտ զինվորներն էին և երկու կողմից հարձակվեցին, նրանց մեջտեղն առան, բուրդին կոտորեցին և առհասարակ ոչ մեկին չիղձացին: Միայն քառասուն մարդ [Վահանը] հրամայեց կենդանի թողնել՝ որպես զրուցատար (զուժկան) պարսից արքային:

Հանձնարարեց տանել թագավորին նաև Միհրանի գլուխը՝ այսպես պատվիրելով:

— Այս մարդը, երբ մարդպան եկավ մեր երկիրը, այնժամ զորքերը դեմ առ դեմ ախոյան կանգնելով՝ խաղազնդակ էին ուզում, բայց չկարողացան[ք] գտնել: Հույներից էլ չհամարձակվեցինք գնալ խնդրել, որովհետև ձեր ոխերիմ թշնամիներն են: Ձեր զորքի մոտ էլ աչքի անցկացրինք⁷⁴, հեռվից տեսանք, որ ձերոնց մոտ նույնպես գնդակ չկար: Ստիպված կտրեցինք այս գլուխն ու խաղացինք: Արդ, իմացանք, որ Շահաստանից եկել եք Բուստր քաղաքը, որը երկիր է տափարակ ու դաշտաձև: Գիտենք, որ գնդակ պիտի խաղաք. ահավասիկ, վերցրեք ձեր քրոջ որդու գլուխը և թող ձեզ խաղազնդակ լինի սերնդից-սերունդ:

Երբ այն քառասուն մարդիկը գնացին և Միհրանի գլուխը տարան թագավորի առջև դրին, սաստիկ վրդովվեց ու խորին ամոթանքից պապանձվեց [պարսից արքան]: Իսկ հաջորդ տարին դարձյալ զորք գումարեց և հոխորտանքով ուղարկեց Տարոնի վրա: Այս նույն տարին էր, որ Իննակնյան սր. Կարապետը սաստիկ երկրաշարժից փուլ եկավ: Դրա համար Տարոնի իշխան Մուշեղը մեծ քանակությամբ գանձեր տվեց և հրամայեց քարակոփ ու ամրակուռ կառուցել: Սակայն անընդհատ պատերազմների պատճառով, ինչպես որ պետք էր, չէին հասցնում կառուցել: Ուստի [նա] վերաշինել տվեց սուրբ Կարապետն ու նույն ժամանակ էլ ինքը վախճանվեց: Նրա դին ամփոփեցին Արծրունյաց իշխանի կողքին՝ վանքի արեվելյան ճակատամասում:

Մուշեղի մահից հետո նրա իշխանական աթոռին նստեց Մամիկոնյան տան իշխան Վահանը: Ուստի հավաքվեցին եկան Գլակա վանքը, սուրբ Կարապետում ցնծության մեծ տոն կատարեցին՝ բազում քահանաներով ու եպիսկոպոսներով: Նա էլ տասներկու* գյուղ ազատ [հայտարարեց] ու նվիրեց վանքին՝ ջնջելով դրանց անունները արքունական դիվանից:

Նույն տարում վախճանվեց նաև Գլակա վանքի վանահայր Երանելի տեր Թողիկը. նա թաղված է Հայրաբլուրում, որ դտնվում է եկեղեցու աջ կողմում՝ Ավետյաց և Ասնի⁷⁵ բլուր-

* Ձեռագրերի մեծ մասում տասներկուսի փոխարեն տասներկու... (Վ. Վ.)

ների մեջտեղը: Նրա աթոռին նստեց Արծրունյաց իշխանի և Մարիամ տիկնոջ* որդի մանուկ Ստեփանոսը: Սա Տարոնի գավառի եկեղեցիներում բազում նորոգություններ կատարեց և կանոնավորութուն մտցրեց: Բոլոր եպիսկոպոսներից նրան ավելի բարձր էին դասում, քանզի փառավոր հովիվ էր իր հոտի, սրբագույն էր վարքով, մանավանդ, որ իրեն ենթակա երեք հարյուր իննսուն և ութը կրոնավորներ ունեւր: Եվ իր առաքինի ու սուրբ վարքի պատճառով բոլորը նրան իբրև մի նոր Հովհաննէս Կարապետ էին համարում: Սա էր, որ աղաչեց սուրբ Կարապետին լուսաբերաց կլանող գազանների բերանները կապկպել և այդպես էլ եղավ: Սա էր հանդիմանողը Հարքի իշխանին, որը իր հարազատ եղբոր կնոջ հետ էր ամուսնացել. համոզեց նրան հեռանալ [եղբոր] կնոջից, դարձրեց կրոնավոր և նրա ձեռքով եկեղեցի շինել տվեց Քիլ ավանում:

ՊԱՏՃԵՆ ԵՐԿՐՈՐԿ

ՎԱԽԹԱՆԳԻ ՏԱՐՈՆ ԳԱԼԸ ԵՐԵՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ՊՈՐՊ ԲԱՂԱՔՆ ՈՒ ԳԱՀԱՐ ԱՄՐՈՅԸ ԿԱՌՈՒՅՆԸ

Պարսից թագավորը երկրորդ անգամ երբ շարժվեց գնաց հույների դեմ, այնժամ մտաբերեց Միհրանի՝ իր քրոջ որդու մահը և նրա հորեղբայր Վախթանգին երեսուն հազար ընտիր հեծելազորով ուղարկեց հայոց երկիրը՝ [Տարոն]: Սա եկավ հասավ Ապահունիք⁷⁶, նստեց այնտեղ և հարկահավաքներ ուղարկեց Հարք, Հաշտենք և Մուշ գավառներն ու պահանջեց նրանցից արքունական հարկերը: Բայց այդ երկրների իշխանները նրան թուղթ գրեցին և ասացին.

— Եթե Վահանը կլինի քեզ հարկատու, ապա կլինենք նաև մենք և կվճարենք հարկերը. ապա թե ոչ՝ այստեղից պիտի ամոթահար վերադառնաս: Այդ ժամանակ Վախթանգը խորխտաբար հոխորտալով՝ կողմնապահներ է թողնում Ապահունյաց երկրում և սաստիկ բարկությունից կատաղած, գալիս

* Նա, որը նահատակվեց (Ս. Ք.),

հասնում է Տարոնի բարձունքին [որ Տարոնի գլուխ է կոչվում]: Գալով այնտեղ տեսնում է, որ մի ընդարձակ ու խիստ վաշիլուռ և [հարմարավետ] դաշտավայր է. սկսեց այնտեղ քաղաք կառուցել, այգիներ ու բուրաստաններ տնկել: Վերաշինել տվեց Չլուն[ա]կերտ մեծ քաղաքը⁷⁷, Պարսկաստանից իր կնոջը՝ Պորպի[ս]ին բերել տվեց այնտեղ և նրա անունով էլ քաղաքը վերակոչեց Պորպի, որ մեր լեզվով համեղ է նշանակում: Եվ մատուռի դռանը, որ Սահակ Մեծ Պարթևի ձեռքով էր հիմնադրված, պարսկական ատրուշանը հաստատել տվեց: Այնուհետև բարձրացավ Տավրոս լեռան վրա, կառուցել տվեց այնտեղ մի մեծ ամրոց և կոչեց Գահար, որովհետև [նրանցից] շատերը՝ վայրի գազաններից սարսափահար, այնտեղ գահավիժ եղան, կարծելով թե հեծյալներ են⁷⁸: Ապա Գ[ո]րղ լեռնաբլրի վրա մի ավան կառուցել տվեց իր Գոնգուոս որդու անունով և կոչեց այն Գոգոս⁷⁹:

Դրանից հետո [Վախթանգը] սուրհանդակ հղեց Վահանի մոտ և այսպես ասաց.

— Քաջարազուկ և հզոր Վահան հսկային՝ դիցն օգնակա-նությամբ, ողջույն... Թեև իմ եղբորորդու մահվան համար շատ տրտմեցիք, սակայն հույժ զարմացած ենք ձերդ մեծության իմաստությունը տեսնելով: Ահավասիկ, ես եկել եմ հանուն սիրո. եկ ինձ մոտ և խոստացիր երդմամբ տալ (զհարկն դիմոսական) տերունական հարկը, նաև հնազանդ լինել արքային [պարսից], նրա նկատմամբ շարիք շխորհել. և ես կյանքդ քեզ կբաշխեմ, թույլ կտամ հայոց մեծ իշխանի այդ փառքդ պատվով վայելես: Ողջ եղի՛ր, դիցն օգնականությամբ...

Այնժամ Վահանը պատասխանեց և այսպես ասաց.

— Վախթանգիդ՝ վախկոտ ու տմարբի, ամենուրեք ազգ ճաշակող խոճկորների ցեղից սերված, քեզ ողջույն: Թեև Միհրանիդ մահվամբ շատ խնդացիք, բայց նույնպես էլ քո անմըտությանդ վրա լաց եղանք, որովհետև նրա մահվան բոթը լսեցիր, ապա նոր միայն ճանաչեցիր իմ բազկի զորությունը, որ Աստծո կողմից է շնորհված ինձ: Եթե սիրով ու բարեկամությամբ ես եկել [մե՞զ մոտ], ապա կհուշդ ինչո՞ւ բերեցիր: Եթե՞ արու զավակներ ես ցանկանում ունենալ մեր տղա-ճարդկանցից: Կամ թե իրո՞ք սիրո պատճառով Լկար, իմ այդ ըստաքն ու բերդը ինչո՞ւ վերակառուցեցիր: Սակայն դիտում,

որ խոսքդ սուտ, շնաբերան ես և վայրահաշ [խածնող]: Ինքնակամ կյանքդ մահվան ես դատապարտել: Լսիր խոսքս, դուքս եկ մեր երկրից և գնա խաղաղությամբ. ապա թե ոչ՝ մահը, որով պիտի քեզ սատակեցնեմ, աշխարհն ամբողջ տեսնելով [կզարհուրի]:

Բայց նա՝ [Վախթանգը] զայրացած նրա վրա, Մուշ քաղաքն է ուղարկում վեց հազար զինվոր*։ Այնժամ Վահանին տեղեկացրին, թե Ռահանը վեց հազարով քեզ վրա է գալիս։ Նա էլ գիշերով շարժվեց գնաց մինչև Ծծմառտի (իմա՝ Ծրծմակա ոտ) աղբյուրը, ուր եկել և իջեանել էին։ Եվ հանկարծակի՝ սրերի բերանն առած, կոտորեցին նրանց։ Չկարողացան [նրանք] նույնիսկ իրենց ձիերին մոտենալ, քանի որ Վահանի որդի Սմբատը մեջտեղից արշավելով, անջատեց զորքերից շորս հազար երիվարներն ու անցկացրեց Արածանիից այն կողմ՝ Հաշտենից գավառը։

Երկու հարյուր ընտիր նժույգներ էլ՝ իբրև նշան առաջին հաղթության, ավարամաս ուղարկեց սուրբ Կարապետին, նաև իբրև երախայրիք՝ քանզի ինքն այնտեղ էր մկրտություն ստացել։ Իսկ Վահանը [պարսիկներին] քշեց դեպի մորուտները, մեծ մասին սրախողխող արեցին. երկու հարյուր հոգու էլ [նրանցից] մերկացրին ու շամբուտների մեջ ընկղմեցին։

Այդ ժամանակ Հաշտենից իշխանն իր ձեռքի տակ ուներ վեց հարյուր զինվոր, Պալունյաց իշխանը՝ երկու հազար և երկու հարյուր, Արշուց իշխանը՝ շորս հազար, Ողնուտի իշխանը՝ հինգ հազար և ինքը՝ Վահանը՝ ութ հազար։ Նրա որդի Սմբատն էլ տասը հազար զինվոր ուներ. բոլորը միասին՝ քսանութ հազար⁸⁰։

Այս բոլոր զորքերը ենթարկվում էին Վահանին, սակայն բաժանել էր և ամեն կողմերում էլ սահմանապահ զորք թողել։ Այդ նույն օրը նրա մոտ կար միայն երեք հազար զինվոր։

Եվ բազում նախճիր գործեց այնտեղ Հաշտենից իշխանը. աճապարանքով կտրեց Ռահանի գլուխը, իսկ նրա զորքին փախուստի մատնելով՝ շատ խիստ նեղեցին։ Ուստի ետ դարձան [նրանք] և աղաչեցին իրենց կյանքը խնայել և խոստա-

* Այդ մասին տե՛ս ներքևում բաց. № 80։

ցան [իրենք] հարկ վճարել։ Բայց Վահանը այսպես ասավ նրանց.

— Հանձնեք մեզ Ռահանի գլուխը և մենք ձեզ ազատ կարձակենք։ Այնժամ նրանք տարակուսած՝ այդ վիճակից ելք էին փնտրում և չէին կարողանում գտնել, որովհետև փնտրում էին իրենց մեջ Ռահանի գլուխը, բայց չկար։ Ուստի բերեցին Ռահանի որդի Վահին և հանձնեցին Վահանին։ Այդ ժամանակ Հաշտենից իշխանը՝ ինքն առաջ եկավ և ասաց նրանց.— Կամ Ռահանի գլուխը տվեք մեզ, կամ երեսուն հազար դահեկան։

Նրանք էլ բերին տվին երեսուն հազար դահեկանն ու ազատ գնացին։ Սակայն, երբ Վահանը նայեց ու տեսավ, որ բոլորը ազատ գնում են, աստվածային նախանձախնդրությամբ ու շարունակաբար լցվեց նրանց հանդեպ. հարձակվեցին նրանց վրա ու սկսեցին անխնա կոտորել։ Իսկ նրանք վայնասուն բարձրացնելով գոչում էին.— Առ ի՞նչ (ինչո՞ւ դարձյալ) պատերազմեք բորբոքում, ով զազրախոսներ (իմա՝ պոռոտախոսներ)։ Իսկ այդ տեղն էլ ավելի անվամբ Առինչ կոչվեց։ Մնացածներին էլ այնտեղ հարթավայրում սփռելով՝ սաստիկ կոտորած գործեցին։ Նրանք էլ, որ փախան-ազատվեցին, հինգ-վեց հարյուր հոգի հազիվ թե լինեին։ Սրանք գնացին և եղածը մի առ մի պատմեցին Վախթանգին։ Նա էլ զայրացած հրամայեց գլխատել բոլոր նրանց, որ կենդանի վերադարձան։ Եվ այնտեղ եղած վեց հազարից ոչ մեկն էլ չմնաց։

Այնժամ Վախթանգի զայրույթն ու ցասումը դարձավ Վահանի դեմ։ Այս անգամ նրա դեմ ուղարկեց Ասուրին՝ ութ հազարանոց մի բանակով։ Նրանք եկան, բանակ դրին Մեղտի գետի ափին և պատգամաբեր ուղարկեցին Վահանի մոտ. և պատգամաբերը այսպես [խոսեց].

— Ո՛վ դու, շարաբարո գայլ Վահան, մի՞թե չես գիտակցում, որ ծառա և [հարկատու] ես Արյաց արքային, ինչո՞ւ այդ աստիճան անամոթաբար հանդգնում ես։ Եկ, ասում եմ քեզ, մեղմացրու բարքդ, խոնարհաբար հարկդ վճարիր, ապա թե ոչ, շան մահով պիտի մեռնես։

Վահանը՝ լսելով այդ խոսքերը, վերցրեց վեց հազար մարդ և իր Սմբատ որդու հետ միասին գնաց պատերազմի։

Երբ գնացին հասան ու բանակ դրին միմյանց հանդեպ,

այնժամ Ասուրը սկսեց բորբոքել Վահանի զայրույթը՝ նրան զայլ անվանելով: Իսկ նա պատասխանեց.

— Հիրավի է, որ այդ անունն ես տալիս ինձ, քանզի գալիս եմ շարունակ կոտորում, գնում և դարձյալ գալիս: Ապա սկսեցին մարտնչել միմյանց դեմ: Պատերազմը երբ թեժացավ, Վահանի որդի Սմբատը միշտ աչքն Ասուրի վրա էր պահում, և հանդիպեցին իրար: Բայց Ասուրը նկատելով, որ իր առջև կանգնածը մի պատանի է, քամահրեց նրան այսպես.

— Քարապաշտ հարճորդի (բիճ), հեռու քաշվի՛ր դեմիցս, որպեսզի ես իսկական տղամարդկանց հետ մենամարտեմ: Իսկ Սմբատը պատասխանեց.

— Դու ծնունդ ես սատանայի և հիրավի են քեզ Ասուր կոչում, քանզի սուրդ ունի է, և հենց հիմա կտրիճիս հետ ուժդ փորձելով՝ կճանաչես քո կնամարդի լինելը: Եվ այս ասելով՝ նետովեց դեպի նա. նախ կտրեց Ասուրի ձիու գլուխը, գետին տապալեց նրան, ապա սուրը ճոճելով հարձակվեց նրա վրա, կտրեց նրա գլուխն ու վեր բարձրացնելով ասաց.

— Փա՛ռք քեզ, Քրիստոս, փառք, փա՛ռք քեզ սուրբ Կարապետ, որ զորավիգ եղար կործանելու թշնամուս: Եվ մինչդեռ նա խոսում էր այդպես, ինը հոգի թշնամիներից շրջապատել էին Վահանին՝ նրա հորը, և ինչպես անտառի կաղնուս, անխնա տապարահարում էին: Այնժամ Վահանը սկսեց թուլանալ և ձայնը բարձրացնելով որդուն կանչել.

— Ո՛ւր ես, որդյակ իմ՝ Սմբատ, հասիր օգնության. քանզի նա այդ ժամանակ ութսուն և ութ տարեկան էր: Բայց այդ միջոցին Սմբատը քաջաբար առաջ նետվելով գոչեց.— Զորավիգ լե՛ր մեզ, ով սուրբ Կարապետ: Եվ այն կողմից, ինչպես արծիվ սրաթռիչք, շեպի նա սուրաց, մի հարվածով կտրեց Ասուրի որդու գլուխը թիկնախառն ու գետին տապալեց. մյուսներին էլ այս ու այն կողմ ցրիվ տալով՝ իր հորը փրկեց:

Այնժամ զորացավ Վահանը, ոգևորված առաջ արշավեց. և որովհետև տերը նրանց ձեռքը մատնեց պարսկական զորքին, մինչև արևամուտ կոտորած արին ու [մյուսներին էլ] հալածական դարձրին: Եվ այսպես ութ հազարից երեք հազարը միայն կենդանի Վախթանգի մոտ հասան, որը տեսնելով այդ՝ լուռ ու մունջ մնաց և մինչև հաջորդ տարին ոչինչ չձեռնարկեց: Այս նույն տարին վախճանվեց քաջ Վահանը՝

[հայոց] եկեղեցու նախանձախնդիր վրիժառուն: Ապա կարգադրեցին տանել նրա դին Գլակա վանքը. ուր և կա թաղված՝ սուրբ Կարապետի դռան մոտ:

Հաջորդ տարի Վախթանգը քսան հազար զորք գումարեց և ուղարկեց Սմբատի դեմ՝ այս պահանջով, թե և կամ պատերազմենք, կամ հնազանդվիր ու մեզ հարկատու դարձիր: Իսկ նա (Սմբատը) ինը հազարանոց մի բանակ կազմեց և դուրս եկավ նրա դեմ պատերազմի. գնաց հասավ մինչև Անտաք⁸¹:

Հինգ հազարը թողեց այն բլրի վրա, որը Մահու (Մահվան) ազարակ է կոչվում և ինքը մնացածով ելավ գնաց նրա դեմ՝ նրան գրգռելու մտքով: Վախթանգն էլ կարծեց, թե բոլորը [այդքանն] են միայն և նրանց դեմ ուղարկեց ընդամենը ինը հազար հոգի: Զորքերը գիշերով եկան և շրջապատեցին նրանց⁸², եվ նա (Սմբատը) կամեցավ [հենց այդ գիշեր] հարձակվել նրանց վրա, սակայն իր մոտ գտնվող քահանաները արգելեցին, բայց նա շլսեց:— Ես վստահ եմ Աստծու կողմից, ասաց, որովհետև միամտությամբ, [անկեղծ հոգով] ենք հավատացել ու ծառայել սուրբ Կարապետին, ուստի նա մեզ աչքաթող չի անի: Եվ գիշերվա կեսին ջահերով դուրս եկան ու հարձակվեցին Պարսից զորքի վրա: Այստեղ հանկարծակի երևաց մի սպիտակափառ հերավոր ծերունի, որի մազերից լույս էր ճառագում և մոտենալով քաջ Սմբատին ասաց.

— Քաջալերվեցե՛ք, որդյակ իմ և մի երկնչեք, քանզի սուրբ Կարապետն է մեր թիկունքում պատրաստ կանգնած և ինքն է պատերազմում մեզ հետ միասին: Եվ այս իրողությունը ոչ մեկին թող անհավատալի չթվա, քանի որ նրանք (թշնամիները), սկսել էին միմյանց դեմ մարտնչել և միմյանց կոտորել: Այդ մեր տերն ինքն էր նրանց պեմ պատերազմում: Եվ այնքան շատ կոտորվեցին այնտեղ, որ արյան հեղեղներ գոյացան, ուստի և սգոտեղն էլ թիլ⁸³ կոչվեցավ: Իսկ երբ ավարտեցին վերջացրին կոտորածի գործը՝ այդ ամբողջ բազմությունը, երկու հարյուր մարդ միայն կենդանի թողեցին, որպեսզի ուրիշներին զրուցատար լինեն պիշերը երևացած այն մարդու մասին, որովհետև իրենք թշնամիներն էլ տեսան նրան: Իսկ ինքը [Սմբատը] առնելով ձիերի ամբողջ երամակը ուղարկեց Մուշ, իր որդուն (սա իր մորական պապի անունով

վահան Կամսարական էր կոչվում)⁸⁴, որպեսզի քաղաքի ողջ հետևակ զինվորներին շուտափույթ հեծյալ դարձնի: Եվ նա կազմեց մի հեծյալ գունդ՝ երկու հազար հինգ հարյուր հոգի և դուրս բերելով ուղարկեց Սմբատ իշխանի մոտ: [Սմբատը] ութ օր շարունակ խույս էր տալիս և իր զորքն էր կազմում ու դասավորում: Ութ օրից հետո Վախթանգը եկավ հասավ այնտեղ՝ պատերազմի դաշտը. և վաղ առավոտյան պատրաստվեցին ճակատամարտի:

Այստեղ Սմբատը երկու հազար հեծյալ զինվորներ անջատեց զորքից և գիշերով գաղտնի անցկացրեց պարսիկների թիկունքը՝ նախապես պատրաստած թաքստոցը: Երկու հազար էլ անցկացրեց բլրի հակառակ կողմը. և այսպես երկու կողմերից գաղտնի բանակներ կազմեց ու պատրաստ պահում էր: Ապա ինքը մնացած ութ հազարը առանձին ճակատների բաժանելով՝ դասավորեց մինչև լուսաբաց, որպեսզի գաղտնի դարանի մասին ոչինչ չհասկացվի և վաղ առավոտյան փութանակի ուղիղ թշնամու վրա շարժվեց:

Երբ սկսեցին պատերազմել միմյանց դեմ, սկզբում հաղթությունը կարծես նրանց կողմն էր թեքվում և [խիստ] նեղեցին Սմբատին: Այնժամ Սմբատը բարձրացավ լեռան կատարը և կանչեց ինչպես առյուծ. «Ո՛ւր եք, իմ քաջեր, հապա՛, առաջ եկե՛ք: Զորքերը լսելով՝ ամեն կողմից դուրս թափվեցին ու հարձակվելով՝ բոլոր կողմերից շրջապատեցին պարսից բանակը: Եվ այնպես խտացավ ու բորբոքվեց ճակատամարտը, որ նույնիսկ իրար ճանաչելը անհնարին դարձավ. միայն փողերի ձայնից և դրոշների տեսքից էին տարբերում միմյանց:

Բայց ահա, երբ միմյանց դեմ դուրս եկան Վախթանգն ու Սմբատը, Վախթանգն ասաց. — Կանգնի՛ր, հարճորդի, թեպետ և շատ-շատերի ջնջեցիր, այսօր, սակայն, իմ քաջերի ձեռքից քեզ պրծում չկա. մեր սրերը պիտի կտոր-կտոր պառատեն ձեզ բոլորիդ: Իսկ Սմբատը հարձակվելով՝ խփեց կտրեց նրա ազդրի սոնապանը, խոցեց նրան ուժգին և կամենում էր գետին տապալել: Բայց Վախթանգը հասցրեց տեղով հարվածել նրա կրծքին, որը ցցվեց նրա լանջապանի մեջ, բայց ներս չթափանցեց:

Այնժամ Սմբատը ձայնը բարձրացնելով՝ գոչեց.

— Ով սուրբ Կարապետ, այսօր էլ ցույց տուր զորությունը՝ ծառաներին քո, քանզի հանուն քո և քեզ հավատարիմ երկրպագողների ենք նահատակվում: Եվ տեղով ուժգին հարվածեց Վախթանգի թիկունքին, պատռեց [երկաթյա] զրահը և սրտի մեջ մխրճելով՝ մյուս կողմից դուրս բերեց. ապա հանեց սուրբ, թափով խփեց կտրեց Վախթանգի գլուխը, սակայն բռնել շհասցրեց, քանզի բազմաթիվ մարդկանց վրայով այն կողմ թռավ [գլուխը]: Այդ միջոցին Վախթանգի ծառաներից մեկը վերցրեց գլուխն ու սկսեց փախչել: Սմբատը հասավ նրա ետևից ու մուրճով հարվածեց նրա գագաթին. սաղավարտը գոզվեց և գանգի ոսկորը ներսից պատռվեց: Մուրճը այնպես խորը մտավ սաղավարտի մեջ, որ հազիվ կարողացավ քաշել հանել: Նա էլ գլուխը նետեց ու ինքն ընկավ մեռավ: Վախթանգի ծառաներից մեկ ուրիշը գետնից վերցրեց գլուխն ու սկսեց փախչել:

Իսկ Սմբատը հետապնդելով նրան ասաց. — Ով անմիտ պարսիկներ, շտեսա՞ք, թե ինչպիսի մահով կործանվեց ձեր զորապետ Վախթանգը: Իսկ դուք, որ այդպես հավատարիմ ծառաներ եք՝ նրա գլուխն առնելով փախչում եք, իմացե՛ք, որ այդպես պարտավոր եք լինել... Եվ ծառան [սարսափահար] ետ դարձավ, նետեց գլուխը Սմբատի կրծքին ու ասաց.

— Տա՛ր, խորովի ու կե՛ր: Բայց վայ ձեզ, որ վաղն այլևս չկա, որ սպանեք: Իսկ Սմբատը գլուխն առնելով՝ հետապնդեց պարսիկին, հասավ ու ասաց. — Այ տիրատյաց պարսիկ, ինչո՞ւ քո գլուխը չես տալիս քո տիրոջ գլխի փոխարեն: Արդ, քանի որ այդպես տիրատյաց եք, ուստի ես կհեռացնեմ այդ գլուխը քո վրայից: Այդպես ասելով՝ խփեց կտրեց նրա գլուխն ու նետեց ցած, ապա մեծավ հաղթությամբ վերադարձան բլուրը: Զորքերն էլ շրջապատելով պարսիկներին, բոլորին կտորեցին ու նույն տեղում վայր թափեցին, և ոչ մեկը նրանցից կենդանի չմնաց, բացի այն շորս հարյուր հոգուց, որոնք ուղտապաններ էին: Նրանց հրամայեց չսպանել, այլ վերցրեց նրանցից հազար քառասունչորս ուղտ և ութ հազար ձի ու շորի:

Իսկ երբ ավարտվեց պատերազմը, հրամայեց նրանց դիակները լցնել ձորերն ու հեղեղատները. և բլրի անունն էլ կոչեցին Մահու բլուր: Ապա Սմբատն առավ իր զորքն ու

գիշերով ելավ գնաց Պորպ քաղաքի վրա: Զինվորները գիշերով մտնում էին տները. որ տանը պարսից լեզվով խոսող էին գտնում՝ սպանում էին անխտիր:

Եվ ապա բոլորի քթերը կտրեցին և լարի վրա շարելով՝ բնրին Սմբատի առջև դրին: Համբեցին քթերը ու տեսան, որ բոլորը քսանչորս հազար էին՝ մարդ, կին և երեխա: Իսկ Վախթանգի կնոջն ու որդուն առան տարան Այծից՝ բերդն ու պահեցին այնտեղ: Ապա լուր ուղարկեց [Սմբատը] պարսից խոսրով թագավորին ու ասաց.

— Կամ հինգ տարվա (այլ օրինակներում՝ տասնհինգ) հարկը կտաս ինձ, քանի որ զորքդ ու [ներանց անասունները] իմ երկրի հացն ու խոտը կերան. և փայտի արժեքը, որ իբրև վառելիք օգտագործեցին, և ջրինը, որ խմեցին, և այն տաճարների գինը, որ իմ հայր Վահանը այրեց քո զինվորների պատճառով, և սապոնի գինը՝ հիսուն հազար դահեկան, որովք քո զորքերի գիշահոտ (գարշահոտ) ու արյունաթաթախ զգեստները լվանալ տվեցինք ու հագանք: Ապա թե ոչ՝ գամ հարյուր մարդով քո վրա և ամբողջ Պարսկաստանը գերեվարեմ բերեմ Տարոնում լցնեմ. և քո այդ կուռքերի տեղն էլ բերեմ շներին կապեմ, որ դրանց փոխարեն ձեզ համար հաշեն: Արդ, ինչ որ ասացի, բոլորը շուտափույթ ուղարկի. իսկ եթե ոչ՝ կտեսնես ինչ եմ բերելու քո գլխին: Խոսրով արքան, սակայն պատասխան չտվեց: Այն ժամանակ Վախթանգի եղբայր Սուրենը առավ հարյուր հազար դահեկան, ինը հազար էլ մարդ իր հետ վերցնելով՝ եկավ Տարոն, որպեսզի փրկագին տա և ազատի իր եղբոր կնոջն ու որդուն: Սմբատն ընդառաջ գնաց Սուրենին, սիրով ընդունեց նրան և առավ տարավ Մուշ:

Տասն օր այնտեղ մնալուց հետո Սուրենը խոսք բաց արեց իր եղբոր որդու մասին, թե որտե՞ղ է: Իսկ նրանք ցույց տվեցին բերդն ու ասացին, թե՛ այնտեղ է: Եվ նա հարցրեց.— Ի՞նչ է անում, այծարած է այնտեղ, թե դիվարած: Սմբատը ծիծաղեց Սուրենի աղի, [սրամիտ] խոսքի վրա⁸⁵ և հրամայեց [Վախթանգի] կնոջն ու որդուն բերել նրա առջև: Երբ բերին եկան, Սուրենը դառնալով Սմբատին ասաց.— Ով հզոր իշխանդ հայոց աշխարհի, այս կնոջն ու նրա որդուն շնորհ արա

պարսից արքային: Բայց Սմբատը պատասխանեց և ասաց.

— Պարսից արքային մի սատկած շուն անգամ իբրև շնորհ [անվճար] չեմ տա, որ տանի ճաշ պատրաստի և ուտի, թող թե դրանց տամ: Բայց քեզ կտամ, եթե գնել ես ցանկանում. ապա թե՛ ոչ, երեքդ էլ գնացեք Արծրունիք և այնտեղ այծեր արածացրեք: Սուրենը, սակայն, քանզի իմաստուն մարդ էր, խոհեմաբար ասաց.— Ով բարեպաշտ իշխան, ոչ թե այծերիդ, այլ եթե դուանդ շներին անգամ մեզ արածացնել տայիր, դարձյալ փառք ու պարծանք էր մեզ համար, քանի որ քո դուանն ենք: Իսկ եթե կամենում ես լսել ինձ՝ ահավաստի, վերցրեք այս հարյուր հազար դահեկանը, երկու հազար ուղտերն ու հինգ հազար պարսկական նժույգները և շնորհ արեք մեզ հանձնել այդ կնոջն ու իր որդուն:

Այնժամ իշխանը պատասխանեց.— Այդ բոլորը, ինչ այստեղ ես բերել, իմն է. քո գլուխն էլ կարող եմ ուսերիցդ վերացնել և ինչ ունես, բոլորն էլ գրավել: Բայց եթե [սրանք] քեզ համար թանկ են, ապա ինքդ քրիստոնյա դարձիր և ինձ էլ մի [հնարով] պարսիկների մոտ տար, և դրանք էլ թող քեզ լինեն: Հապա թե ոչ՝ այնժամ ինքներդ ձեր գլխի ճարք տեսեք: Իսկ Սուրենը նրա առջև բերել տվեց հարյուր հազար դահեկանը, ուղտերն ու ձիերը և հանձնեց իշխանին: Բայց Սմբատն ասաց նրան.— Շատ եմ հավանում բերածներիդ. սակայն հարյուր ութսուն հազար դահեկանի լուր (զուտ, միայն)⁸⁶ փայտ են տարել Քարքե լեռան [լանջերից], չորս հազար դահեկանի խոտ են կերել այդ դաշտերից, քսան հազար դահեկանի եղջերուներ, եղնիկներ և նապաստակներ են որսացել մեր անտառներից ու հանդերից. հացի ու ջրի գինն էլ ձեզ եմ բաշխում: Բայց որ երկու տարի շարունակ ես առանի, Ասորեստանի, Մուրհայի (Մուրխայի) անուշահամ գինին մեզանից կտրել էին և իրենք էին արբենում, այդ թող տան: Ապա նաև վեց զավառների հարկը, նաև քաղաքի ամբողջ եկամուտը, որը կերել սպառել են՝ լրիվ չորս հազար դահեկան, թող բոլորը տան. դու՛ ինքդ էլ Քրիստոսի սուրբ հավատն ընդունիր, ինձ էլ պարսիկների մոտ առաջնորդիր, [այն ժամանակ] նրանց քեզ եմ բաշխում:

Շատ տրտմեցավ Սուրենն ու երեք օր շարունակ ոչինչ խոսել չկարողացավ, սակայն Սմբատը սփոփեց նրան ասելով.—

* Այլ օրինակներում՝ Արծրից (Մ. Թ.):

Մի՛ տրամիր, ամեն բան քո ցանկությամբ կանեմ, բայց միայն եկ միասին անցնենք զնանք մեր եկեղեցիներում ուխտի: Եվ զորքն առած՝ զնացին անցան Արածանի գետի այն կողմը, [Վաթաթանզի] կնոջն ու որդուն էլ իրենց հետ տարան: Բայց որովհետև զաղոնամտաբար ցանկանում էր խաբել պարսիկին⁸⁷, Մմբատը իր որդի Վահանին թողեց գետի այն կողմը, որպեսզի եթե [նրանցից] որևէ մեկը փորձի այն կողմն անցնել, նա անմիջապես սպանի:

Այնժամ ինքն իր զորքը, թվով շորս հազար այր, թողեց Մեղտիում, իսկ պարսիկներին էլ՝ Արտից գյուղ կոչվող անդաստանում, առավ իր հետ հինգ հարյուր զինվոր, նույնչափ էլ Սուրենին թույլ տվեց ունենալու իր հետ և միասին անցան զնացին դեպի վանքերը: Երբ եկան հասան այնտեղ, ուր սբ. Խաչի գաղտնարանն էր, ձիերից իջան և ախպես հետիոտն շարժվեցին դեպի վանքը. քանզի երիվարներով այն կողմն անցնել անհնարին էր, ձորի արևելյան կողմը դժվարանցանելի [մացառուտ] էր ու զառիվայր՝ մինչև եկեղեցին. մանավանդ, որ սուրբ Գրիգորն ու մեծն Տրդատը չհամարձակվեցին երիվարներով այդտեղից անցնել, ապա ուրիշ որևէ մեկն ինչպե՞ս էլարող էր հանդգնել:

Ահա, երբ եկան մերձեցան վանքերին, սբ. ուխտի պաշտոնյաները (վանականները) նրանց ընդառաջ եկան և արգելեցին ներս մտնել եկեղեցի [անհավատ] Սուրենի պատճառով: Դրա համար շատ զայրացավ Մմբատը և դառնալով Սուրենին ասաց.— Դուք՝ պարսիկներդ, այնքան պիղծ եք, որ այս մայրիներին անզամ արժանի չեք, ուր մնաց, թե ապրելու արժանի լինեք: Եվ Վարազը, որ Պալունյաց իշխանն էր, հարձակվեց նրանց վրա, սրով կտրեց Սուրենի գլուխը, իսկ պարսից մյուս երկու իշխաններին ծառերից կախելով խեղդամահ արին, [նրանց] շորս հարյուր զինվորներին էլ անխըտիր սրի քաշեցին: Քանի որ Պալունյաց իշխանի զորքերը թաքնված էին Մեծամորի կողքին՝ բլրի մոտ գտնվող փոքրիկ ամրոցում, երեք հարյուր մարդ էլ Անտաքի ներսում, ուստի սրանք հեծան նրանց (պարսիկների) ձիերը և իջեցրին մինչև Մեծամոր. նրանք էլ, որ դարանում էին, դուրս եկան և երկու կողմերից մեջտեղն առնելով՝ այն հինգ հարյուր մարդկանց բոլորին կոտորեցին:

Ապա շտապեցին կտրեցին ձիերի երամակը պարսից զորքերից՝ ավելի քան երկու հազար երիվար*, և Սրյանց ձորովն ի վեր տարան: Սրանք այն մարդիկ էին, որ Արտից գյուղի ամրոցում էին և զիշերով դուրս եկան ու երիվարներին անջատեցին նրանցից: Իսկ մնացած զորքը հետամուտ՝ հետիոտն հասան այնտեղ, որ կոչվում է Գողոց աղբյուր: Այստեղ ձիագողերը ետ դարձան՝ նետ-աղեղներով ու պարսաքարերով հարվածեցին ու սպանեցին [նրանցից] հինգ հարյուր և քսան մարդ: Իջան սրանց երիվարներն էլ վերցրին, խառնեցին մյուսներին և բոլորը եղավ երեք հազար: Բայց պարսիկներից ոմանք ձորը մտնելով՝ հետամուտ եղան նրանց մինչև հասան անտառին. այստեղ հանկարծակի հարձակվեցին ձիագողերի վրա և սկսեցին կոտորել: Իսկ ձիագողերից նա, որ ավազն էր և իրեն էլ Սերեմ էին կոչում, ետ դարձավ և սուրը հանելով սկսեց ինքը միայնակ պատերազմել նրանց դեմ, մինչև ընկերները ետ դարձան: Բայց մինչև եկան հասան Սերեմն արդեն սպանվեց, որովհետև [թշնամու] նետը խոցել էր նրա սիրտը: Նույն ձորում էլ [նրան] թաղեցին. և այն տեղի ու անտառի անունն էլ մնաց Սերեմաձոր:

Նրա ընկերները, սակայն, քարերով ու նետերով հարձակվեցին թշնամիների վրա, բազում մարդկանց քարակոծ անելով սպանեցին, իսկ մնացածները փախստական եղան զնացին հավաքվեցին մի քարայր տեղ և ճաշկերույթի նստեցին: Այդ ժամանակ մի հեծյալ խումբ՝ թվով հարյուր հիսուն մարդ, որսորդության նպատակով դուրս եկան Ողական ամրոցից ու եկան այդ կողմերը: Երբ տեսան պարսկական զորքին՝ քանզի անհոգ լինելով [զվարճանում էին], միահամուռ հարձակվեցին նրանց վրա և ոչ մեկին թույլ չտվին իրենց երիվարներին մոտենալ, այլև շրջապատելով՝ նույն հացի սեղանի վրա բոլորին սրախողխող արին, թվով հինգ հարյուր և ութ մարդ: Եվ քանզի այդպես գումարված-ժողովված կոտորվեցին, ուստի այդ տեղի անունն էլ ժողով կոչվեց:

Մինչդեռ այս բոլորն այսպես եղավ, Մմբատն ու Պալունյաց իշխանը զորքերով թաքնվեցին ձորում մի անտեսանելի

* Այլ օրինակներում փախցրած ձիերի քանակը երկու հազար հինգ հարյուր է (Մ. Ք.):

տեղ և մի հոգու ուղարկեցին Մեղտի, թե շտապ եկեք դրանց վրա: Ապա հարյուր մարդ էլ ուղարկեցին պարսից զորքին զբռնելու: Երբ պարսիկները տեսան սրանց, միասին գրոհ ւզին նրանց ետևից և ուր որ է հասնում էին: Բայց նրանք խուսափեցին, և երբ եկան ելան բլուրն ու հասան Սմբատի մոտ, պարսից զորքը սկսեց կուտակվել ու բազմանալ նրա ու Վարազի շուրջը: Իսկ նրանք ծունր իջնելով օգնություն կանչեցին սուրբ Կարապետին՝ խոսելով այսպես.— Հիշի՛ր մեզ, ով սբ. Կարապետ, ու երախտիքը մեր և ինչպես հեռավոր տեղերում օգնության հասար մեզ, ապա մոտիկ տեղում նույնպես հասիր: Եվ աստվածային օգնությունը հասավ նրանց թիկունքից: Ապա ճակատ կազմեցին հենց բլրի վրա՝ Սմբատը աջ կողմից և Վարազը՝ ահյակ, ու սկսեցին արնահեղությունը. և արյամբ թաթախվեցին իրենք էլ, իրենց երիվարներն էլ: Այնքան հեղեցին, որ արյունից մածուցվեց սուրբ Սմբատի ափի մեջ և դաստակից էլ կոտրվեց ու չկարողացավ պոկել, որովհետև արյունը [սառչելով] պինդ էր մածուցվել: Եվ հենց պարսիկները նկատեցին, թե սուրբ կպել է ափի մեջ ու կոտրվել, և նա մի այլ սուր շի կարող բռնել, ուստի ձայն տալով իրար կանչում էին.— Աճապարհ՛ք, քանզի մածուցվեց սուրբ քաջի և կոտրվեց սուրը, որ նրա ձեռքումն էր, և իր աստվածն իսկ իրեն կապկապեց:

Եվ անհամար բազմություններ շրջապատեցին նրան ու անխնա հարվածում էին: Ինչպես որ շոր փայտն է ճեղքվելիս ճարճատում, այնպես ճարճատում էին նրանց սրերը Սմբատի գլխին: Իսկ նա բարձրագույն կանչում էր.— Վա՛յ ձեր քաջությունն ու արիությանը, որ իմ գլուխը կտրելու շափ իսկ գորություն չունեք՝ բոլորդ միասին: Նա այդպես ասաց, որպեսզի ընդմիջտ հիշվի այդ խոսքը: Սակայն հասկացավ, որ հույժ սաստկացնում են [ճնշումը], ուստի ձայն տալով ասում էր.— Ո՛ր ես, քաջաբազուկ և սարսափ թշնամյաց՝ իշխանդ Պալունյաց, իմ ծերության օրերի գավազան, առաջ սլացիր ինչպես հզոր արծիվ, քանզի անդդներն ու բվեճներն են շրջապատել ինձ...

Իսկ նա լսելով՝ թողեց ձախ թևն իր որդի Վահանին⁸⁸, նա, որ Վահանահովիտը կառուցել տվեց, և արծվի նման կռնչա-

լով այնպես սուրաց նրանց վրա, որ նրա ձայնից երիվարներն անգամ դողացին. և աստճու օգնականությունով, Սմբատի թիկունքի կողմից հասնելով՝ այնպես ուժգնորեն տեղով հարվածեց պարսկի թիկունքին, որ երիվարի ողնաշարի հետ միասին կտրելով՝ մյուս կողմից դուրս հանեց. և մինչև կհասցնեք հանել [տեղը], նա ընկավ ու մեռավ: Եվ քանի որ չկարողացավ տեղը հանել, ծաղր[անքով] ասաց*.— «Գնա՛, շափի տեղդ, իմացի՛ր թե քանի՞ կանգուն է նրա հասակը, որպեսզի որևէ մեկը ստեղծվ շխաբի՝ թե երեք կանգուն է»:

Ապա Սմբատը թեժ կովի միջից մի կողմ քաշվեց ու հրամայեց բերել մի պարսիկի. իր ձեռքի վրա պարսկի գլուխը կտրել տվեց, որպեսզի տաք արյունով ողողվի և թուլանալով պոկվի բռնատեղից (այսինքն՝ ափի միջից):

Եվ այդպես էլ եղավ: Այնժամ Սմբատը առավ մի այլ սուր, հեծավ մի ուրիշ նժույգ, բայց հանկարծ նկատեց, որ [թըշնամիներից] վեց հազար մարդ շրջապատեցին յուրայիններին, որ ընդամենը հինգ հարյուր էին: Հասկացավ իսկույն, որ երիվարները այլևս չեն կարողանում շարժվել, կանգնել են. անմիջապես խփեց մի պարսկի, ցած գլորեց ձիու վրայից և մատուցելով այն Վարազին՝ ասաց.— Հեծի՛ր, իշխանդ Պալունյաց: Նա էլ ոտքն իր ձիու վրայից շուռ տալով, մյուսը հեծավ: Եվ այդ բանը տեսնելով պարսիկ զորքերը խիստ զարմացան, թե ինչպես են կարողանում այդպես փութանակի փոփոխել երիվարները: Եվ այդպես շարունակ այդ զարհուրելի պատերազմի ընթացքում անընդհատ փոխում էին իրենց ձիերը: Իսկ թշնամու զորքը նրանց շուրջը շարունակ կուտակվում, շատանում էր. սակայն որչափ թշնամու զորքերը նրանց շուրջը բազմանում, [ավելի շատանում] էին, այնքան իրենք նրանց շրջապատման մեջ ավելի հանգիստ էին: Եվ այնքան կիսովեցին, որ եզրերում գտնվողները [նրանց] մոտենալու տեղ իսկ չէին գտնում: Այնժամ Սմբատի զորքերից ոմանք սկսեցին երկյուղել [թուլանալ]. բայց աստվածային տեսիլքով, կարծես, հանկարծահաս երևաց նրանց աչքին մյուս Սմբատը՝ Հաշտենից իշխանը, դեպ իրենք սուրալիս, որ իր

* Հավանաբար Սմբատը (Ս. Ք.):

հետ բերում էր նաև Սմբատի որդի Վահան Կամսարականին ու վեց հազար քաջամարտիկ էլ նրա հետ միասին:

Նրանց տեսնելով՝ ձայն տվեց Վարազ իշխանն ու ասաց.— Քաջորդի Վահան, որտե՞ղ էիր, որ ավելի վաղ չեկար մեզ օգնության: Եվ Վահանը արտասովախառն ձայն տալով ասաց.— Ո՛ւր է, կենդանի է արդյոք իմ բազմաշարշար այն ծերունի հայրը, թե՞ արդեն երկինք փոխվեց՝ տիրոջ մոտ իր հանգիստն առնելու: Իսկ Սմբատը լսելով այդ՝ ձայն տվեց.— Որդյակ իմ, Վահան, մեր սուրբ Կարապետն էր ինձ թիկունք և զորավիգ, այլ ինչպե՞ս պիտի ես պարսիկների ձեռքով մեռնեի: Լսելով այդ՝ Վահանը իր գոհությունը հայտնեց աստծուց, ապա ուղիղ դիմացից արշավելով հարվածեց, ճեղքեց թշնամու հոժ բազմությունը, մտավ զորքի մեջ ու սկսեց ծավալվել (իմա՝ կոտորել, ջարդել — Վ. Վ.), մի թևում ինքը, իսկ մյուսում Հաշտենից իշխան Սմբատը: Եվ իրենց մեջտեղն առնելով՝ սկսեցին ոչնչացնել նախ պատերազմազուլիսները* (ծայրաթևեր), ապա իրար վրա բերելով՝ բոլորեցին պարսկական ամբողջ զորքին և մեջերն առնելով՝ սկսեցին անխնա կոտորել, մինչև արևամուտ: Պարսիկներից ազատվեցին միայն երեք հարյուր հոգի, որոնք մեջտեղից սողոսկելով, փախստական զննեցին: Բայց քանի որ նրանց նժույզները մնացին, իրենք գոյտագողի մտան մի ձորի մեջ ու թաքնվեցին այնտեղ: Մահից փրկված՝ [թմրեցին], ննջեցին մինչև մյուս օրվա կեսօրը: Բայց հայոց իշխանի զորքերը եկան, նրանց երեսներին ջուր ցանեցին, արթնացրին և տարան Մեղտի, ուստի և այդ ձորն էլ Թմրածոր կոչվեց: Ապա Սմբատը հրամայեց մեռածների դիակները կիտել իրար վրա՝ մոտակա մի բլրի կատարին, որը Վարազի գործած կոտորածի պատճառով կոչվեց Վարազա[կա]բլուր: Իսկ իրենք եկան իջևանեցին Վանքի գյուղը, որին նաև Կենաց վայր էին անվանում: Երբ մտան գյուղը, բնակիչները երգով ու պարով ընդառաջ ելան նրանց: Բայց հետո, երբ դիակներն սկսեցին նեխվել, նրանք դրա վրա էրգ հորինեցին (շեր կապեցին), ու ասում էին.—

— Կերան զազանները մեռածների մարմիններն ու գիրացան.

Կուզն այնքան կերավ, որ փքվեց ինչպես արջը,
Եվ աղվեսը հպարտացավ՝ առյուծից առավել,
Գայլը, քանզի խիստ շատակեր էր, պայթեց,
Իսկ արջը, քանի որ կերածն իսկույն դուրս է տալիս,
սովից մեռավ.

Անզղները, քանզի շատ ազահ էին,
Նստեցին և այլևս վեր կենալ չկարողացան,
Մկներն այնքան շատ կրեցին [լցրին] ծակերը, իրենց
ոտքերը մաշեցին...

Այս ամենը երգով ասում էին, ուստի և նրանց դեմ հանդիման եկողները կատարվածին տեղեկանալով՝ գյուղի անունը Շիրականիք (Շերանիկ) կոչեցին: Իսկ այն պարսիկներին, որ [Սմբատը] կարգադրեց Մեղտի տանել, պատվիրեց նրանց բոլորի վերքերը բուժել, բազում քանակությամբ գանձ, ձի ու զենք տվեց նրանց և խաղաղությամբ ճանապարհ դրեց դեպի Պարսկաստան՝ որպես պարսիկներին զրուցատար: Ապա իրենք ելան բարձրացան տերունական տաճարը, անբավ հարստություն ընծայեցին Աստծուն սուրբ Կարապետի վանքում և մեծավ ցնծությամբ դարձան իրենց օջախները:

Այդ նույն օրը վախճանվեցավ Երանելին՝ Ստեփանոսը և կա թաղված այնտեղ՝ Հայրաբլուրում, մյուս երանելի հայրերի կողքին: Այնժամ Վահանը Մամիկոնյանց, Պալունյաց և Հաշտենից եպիսկոպոսներին իր հետ առած եկավ վանքը:

Գլակա վանքի վանահայր ձեռնադրեցին Եպիփանին, որը Դվինի հարթավայրից էր եկել ու բնակություն հաստատել վանքի անապատում: Սա քաներկուերորդն էր [այստեղ], Ստեփանոսից հետո⁹⁰: Սա էր, որ մասնակցեց Հերակլ կայսեր իր թագավորության իններորդ տարում զումարած կրոնական ժողովին և բազում հայրապետների նկովեց⁹¹: Նույն պիղծ աղանդի⁹² պատճառով էր, որ Հաշտենից եպիսկոպոսը հալածվեց ու փախավ Հունաց երկիրը: Եվ մարդասեր Քրիստոսին փառք հավիտյանս, ամեն:

[— գրչագրի ունի ... զգույն պատերազմին:]

[— գրչագրի ունի ... պատերազմական գլուխոս: Տճ՝ս № 89 բա-
ցատրությունը (Վ. Վ.):]

* Այդ մասին տե՛ս Սեբեոսի, ինչպես նաև Ասողիկի պատմածները:

** Իմա՝ քաղկեդոնությունը:

ՏԻԳՐԱՆԻ [ՏԱՐՈՆ] ԳԱՂՈՒ ԵՎ ՀՈՆԸՆԿԵՑՈՒՄ ՏԵՂԻ
ՈՒՆԵՑԱՄ ԿՈՏՈՐԱՍԻ ՄԱՍԻՆՑԻ⁹¹

Գարձյալ նոսրովը զորք գումարեց և իր Տիգրան Մեծ զորավարին քսան հազարանոց մի բանակով ուղարկեց Մամիկոնյան տան [իշխան] Սմբատի դեմ: Երբ սա եկավ հասավ Ապահունիք, Սմբատին կանչեց իր մոտ: Իսկ Սմբատը իր որդի Վահան Կամսարականին ուղարկեց իմանալու, թե ի՞նչ է ուզում: Երբ սա գնաց ու իմացավ իրերի հանգամանքը, պատասխան հղեց իր հորը, թե.— Մա մերթ բարի է խորհում մեր մասին, մերթ էլ շար: Բայց տես, որ մեզանից պահանջում է Մուշեղ իշխանի ու քո հայր Վահանի նշխարները, նաև Վարադակի պատերազմի ժամանակ սպանված Վախթանգի կնոջն ու որդուն: Իսկ եթե շտաս, ասում է, կգամ, ձեր պաշտամունքի օջախները քարուքանդ կանեմ, կբրեմ ու կավիրեմ, ձեր եկեղեցիները կրակատուն (կոատուն) կդարձնեմ, և ձեզ էլ շղթայակապ արքունի դուռը կբռնեմ: Այդ բոլորը այսպես ասաց, և ինքն էլ Հաշտենքի կողմից է պատրաստվում մեզ վրա գալ: Ուստի ես նրա ետևից կգնամ, իսկ դու էլ հավաքիր մեր ամբողջ զորքը, գնա սուրբ Կարապետ, այնտեղի կրոնավորներին աղաչանք արա, որպեսզի աղոթեն առ Աստված մեզ համար: Ողջ եղիր՝ տիրոջ կամքով:

Սմբատն առավ ընթերցեց նամակը, եկավ հասավ սուրբ Կարապետ, ծուր իջավ սրբազան սեղանի առջև, իր ձեռքերը դեպի վեր կարկառեց, սկսեց արտասովել ու խոսեց այսպես.

— Արթնացիր, տե՛ր և արթնացրո՛ւ զորությունը քո. լավ ականջ դի՛ր այս խոսքերիս, նայի՛ր, տեր և մի՛ լռիր, մի՛ հանգստացիր, քանզի շափազանց շատ խրոխտացավ թշնամին մեզ վրա: Եվ այնուհետև թող որ կամբք լինի: Աղաչում եմ, սակայն, հիշի՛ր թեկուզ հանուն այս ուխտի սրբության կրած մեր բազում շարչարանքները, որպեսզի փառավորվի քո անունը միշտ և հավիտյան:

Այսպես խոսեց, ապա հրամայեց բերել տասներկու սուր և դրեց բեմի առջև, քանի դեռ պատարագն էին մատուցում: Երբ պատարագն ավարտվեց, իր ձեռքն առավ դրանք ու

ասաց.— Ահա, տեր [հավատում ենք զորությանը քո, որ եթե նույնիսկ այս սրերը խմոր դառնան օտարների սրերի հանդեպ, դարձյալ քո հրամանով կհաղթենք նրանց]⁹²: Այո՛, տեր, հոգնեցիր, ձանձրացանք անարգ ու անօրին պարսիկների կոտորելով: Նույնիսկ նրանք, որ մեր սուսերները ժանգից ու արյունից էին սրբում, նրանք էլ հոգնեցին: Այլև հուսանք, որ ինչպես ստեղծեցիր, այնպես էլ [զորավիգ] կլինես: Այսպես խոսեց և ելավ գնաց հավաքեց իր զորքը՝ ինը հազար ինը հարյուր և քառասուն հոգի*, ապա գնաց իջավ Հաշտենից գավառի Գրեհն (թե՛ Գոեհն) կոչված գյուղը: Իսկ Տիգրանը եկավ իջևանեց Հոնընկեցում և Սմբատի մոտ պատգամաբերներ առաքեց ու ասաց.— Վե՛ր կաց, ե՛կ ինձ մոտ և մի՛ վախեցիր, այլև գանձ ու մեծություն կստանաս ինձանից: [Արքայական] պսակ կդնեմ գլխիդ և քեզ հայոց մարզպան կդարձնեմ, միայն թե Մուշեղի ու Վահանի ոսկորներն ինձ տաս:

Բայց Սմբատը բռնեց պատգամաբերներից մեկին, երկաթյա մի շամփուր շիկացնել տվեց, փաթաթեց այն իբրև պսակ նրա գլխի շուրջն ու ասաց.— Սպասիր, տեսնենք, թե քո գլխին պսակ դնելու համար ինձ ի՞նչ պարգև պիտի գա: Ապա հրամայեց բռնել նաև նրա հետ եկած բոլոր մարդկանց ու կտրել նրանց գլուխները: Եվ այդպես էլ վարվեցին, և նրանց գլուխները [գցելը]** տեևց մինչև կեսօրվա ժամի վնջը: Իսկ գյուղի անունն էլ այդ պատճառով կոչվեց մոզուց գերեզման, որը նույն Մոզտունն է***:

Ապա Սմբատը բարձրացավ մինչև լեռան բարձունքը, որին Սերեմավայր են կոչում և բանակ դրեց Տիգրանի հանդեպ: Երբ երեկոն իջավ, Սմբատի որդի Վահան Կամսարականը գնաց, կտրեց Տիգրանի որդու և նրա հետ էլ երեք իշխանների գլուխները, սրովհետև միևնույն խորանում էին թաքնված և գլուխներն առած՝ տարավ գնաց իր հոր մոտ: Բայց նորից վերադարձավ, եկավ նույն տեղը և դադտագողի գնաց մտավ խորանի

* Այլ տեղում՝ ինը հազար ութ հարյուր ութսուն... (և զրազրում):
** Հավանաբար կտրված գլուխներն ու մարմինները տանում էին հեռու, մորտուները և կորցնում այնտեղ: Այդպես պետք է հասկանալու
*** Վ[Ս—ունենն ըՄոկկունես», որ աջիլի ճիշտ է՝ Մոկկունես, Մոկկունք:

ներսը, Տիգրանի մոտ: Տիգրանը տեսնելով մերկացրած սուսերը նրա ձեռքին՝ չհամարձակվեց որևէ մեկի ձայն տալ և կարծեց, թե եկել է ինչ-որ բան, [կարասիք] գողանալու: Սակայն Վահանը հանկարծակի բերելով նրան, հապշտապ վերցրեց մի բարձ, դրեց նրա (Տիգրանի) բերանին և ինքն էլ նըստեց վրան, որպեսզի չկարողանա ոչ մի կերպ շարժվել: Այնժամ ներս եկավ Վահանի թիկնապահներից մեկը, կտրեց Տիգրանի գլուխը: Ապա հավաքեցին այնտեղ եղած ամբողջ կահկարասին, թանկարժեք ակնեղենները, ընտիր սուսերներն ու առան գնացին:

[Տեսնելով այդ] հայոց զորքերը շատ ուրախացան և մեծ գոհություն մատուցեցին տիրոջը: Բայց նաև ապաշավեցի՞, [ստրջացան], քանզի իշխանների գերեզմանները [թշնամու կողմից] կողպտվել էին:

Իսկ Վահանը՝ հնարամտորեն գործելով, վերցրեց երկու հարյուր կաշվյա ասպար, դրեց դրանք հարյուր ամեհի ջորիների վրա, ասպարներից յուրաքանչյուրի այս ու այն կողմից երկաթներով ամրացրեց և առավ գնաց մինչև հոնաց (հոնների) բանակի մոտերը՝ որպես թե ինքը Տիգրանին է փոխարինում և իր ձեռքի տակ շուրջ ութ հազար զինվոր ունի: Եկավ ու բանակ դրեց Տավրոսի* լեռների հանդեպ մի քարաբլուր տեղ. դրանք** ջոկված, զատված էին ուրիշ բանակներից⁹³, Եվ ահա, առավ Վահանը հարյուր ամեհի ջորիները, տարավ հասցրեց [նրանց] բանակի հենց կողքը. և յուրաքանչյուր տասը ջորու ետևից մեկական մարդ էր գնում: Իսկ երբ հասան խառնվեցին բանակին, նրանք, որ ջորիներին էին վարում, սրերով խթանեցին ջորիներին ու բաց թողին նրանց վրա, իրենք էլ նրանց ետևից հասնելով, սկսեցին սաստիկ կոտորածը: Բոլոր կողմերից շուրջանակի հնչեցնում էին փողերը և իբրև թե պատերազմողներին օգնության էին կանչում: Պարսկական⁹⁴ զորքերը պատերազմական փողերի ձայնը լսելով՝ զարհուրեցին, սարսափեցին, սաստիկ վայնասուն բարձրացրին, որովհետև ասպարների [բախման] զրնգոցից, զորքերի գոռում-գոչունից, փողերի խլացուցիչ ձայնից խրտնած

* Պետք է լինի Տարոնի (Մ. Թ.).

** Իմա՝ այդ ութ հազար զինվորները:

ջորիները այս ու այն կողմ էին արշավում: [Թշնամու] զորքերն էլ կարծում էին, թե հեծյալներ են. ամեն ոք միայն վայ էր կանչում, քանզի մարդկանց հետքերը չէին էլ տեսնում, որովհետև տերն՝ ինքն էր նրանց դեմ պատերազմում:

Արդ, քանի որ մնացած զորքերի մոտ անցնել չկարողացան՝ դիշերը սաստիկ խավար լինելու պատճառով և բոլորովին էլ չհասկացան, որ դիմացը քարաբլուրն է, որովհետև աստվածն էր հիմարացրել նրանց, ուստի իրենց երիվարներին թողած՝ ուղիղ դեպի քարաբլուրը փախուստի դիմեցին: Եվ սկսեցին վեճերի ահավոր բարձունքից ի վայր գահավիժել: Նույնիսկ չհասցրին հասկանալ, թե ի՞նչ տեղի ունեցավ, մինչև իսպառ դադարեցին նրանց աղաղակներն ու ճիչերը:

Իսկ հայոց զորքերը, երբ տեսան, որ բոլորը խորտակվեցին ու ձայներն էլ լռեցին, իրենք վերադարձան շուտափույթ նրանց բանակատեղը և եղած մթերքն ու գանձերը ամբողջությամբ հավաքեցին: [Վերցրած] ուղտերն ու ձիերը ուղարկեցին Պալունյաց գավառը. և երիվարների, ուղտերի ու գրաստների թիվը՝ բոլորը միասին տասն և ութ հազար հաշվեցին, որ ծածկեց ամբողջ գավառի գետնի երեսը: Երբ առավոտը բացվեց, պարսից մյուս զորքերը տարակուսի եկած սկսեցին փնտրել Տիգրանին ու նրա որդուն, բայց չգտան: Այնժամ փախստականների հետքերով գնացին, փնտրեցին և տեսան նրանց նույնպես գահավեժ եղած ու մահացած: Ուստի միաբերան իրենց [իշխան] զորագլուխ կարգեցին Միհրսոսորովին*։ Ապա մեծավ բարկությամբ դարձյալ զորք կազմեցին և պատերազմի պատրաստվեցին:

Իսկ Սմբատը Վահանին երեք հազար մարդկանցով ուղեկալ (կողմնապահ) էր թողել և երկու հազար հոգի էլ երեք⁹⁵ կողմերից դարանակալ էր կանգնեցրել. ինքն էլ մնացած զորքն առած՝ սկսեց պատերազմի նախապատրաստվել: Այն թևը հանձնեց Պալունյաց Վարազ իշխանին. քանզի սա այնքան հզոր էր, որ ամեն մի մարդու մեկ հարվածից ավելի երբեք չէր կրկնում: Զախ թևն էլ հանձնեց Հաշտենից իշխանին. իսկ Վարազի որդի Վահանին թողեց իրեն թիկնապահ: Եվ այսպես կազմ ու պատրաստ երկու կողմերից եկան միմյանց

* Լ.— գրչագիրն ունի՝ «զՄիհրան Խոսրով» ձևով:

դեմ: Երբ Սմբատն ու Միհրիստոսը վրա եկան դեմ դիմաց ու սկսեցին մեկը մյուսի գլխին հարվածներ տեղալ, այնժամ [պարսից] զորքը մեղվի նման թափվեց Սմբատի վրա: Եվ սկսեց թուլանալ Սմբատը, որովհետև շատ ծերացած էր. ուստի ձայնը բարձրացնելով գոչեց.

— Որտե՞ղ ես, որդյա՛կ իմ, Վահան, հասի՛ր օգնության... Իսկ Վահանը ձայն տալով սուրբ Կարապետին գոչեց.

— Ահա, հասավ ժամը օգնության, ով Մկրտիչ Քրիստոսի Հովհաննես. ցույց տո՛ւր մեր սուրբ կրոնավորաց աղոթքների զորությունը: Եվ այդպես սանելով՝ ինչպես քաջա[սիրտ] առյուծ հարձակվեց ու անմիջապես ցիր ու ցան արեց իր հոր շուրջը կիտվածներին: Իսկ Սմբատը ոգի առած՝ բարձրացրեց սուրը, ուժգին հարվածեց, կտրեց նրանց ավագի (զորավարի) գլուխը թիկնախառն ու գետին գլորեց:

Ապա ետ դարձան, հարձակվեցին մնացածների վրա ու փախցրին մինչև թաքստոցները: Այդ կողմից էլ դարանակավածները հարձակում գործեցին և երկուստեք մեջտեղ առնելով՝ համբանքով երեք հազար [կտրված] գլուխ այն քարն ի վայր գլորեցին⁹⁶, որը Հոնրնկեց էր անվանվել: Ապա երեկոն իջավ և պարսից մնացած զորքը դեպի Հաշտենից կողմերը փախստական գնացին՝ թվով ութ հազար հոգի: Իսկ [մեքոնք] այստեղ հաղթության մեծ հանդես կատարեցին, ստուգեցին, թե իրենցից որչա՞փ և ի՞նչ էր պակասել: Ուստի և այնտեղի անունն էլ Հանդիսյանք կոչվեց⁹⁷: Սմբատը, երբ տեղեկացավ նրանց՝ դեպի Հաշտենք փախստական գնալու մասին, անմիջապես կարգադրեց զորքով հետամուտ լինել ներանց, և շուտով հասան: Երբ բանակ դրեցին միմյանց դեմ, խորհուրդ արին և նախապատրաստվեցին հենց նույն գիշերը հարձակվել պարսիկների վրա: Բայց մինչդեռ սրանք այստեղ սպասում էին, Ապահունիքում գտնվող պարսկական զորքից երեք հազար հոգի եկան հասան ու այնտեղ միմյանց խառնվեցին⁹⁸: Ահա, Տարոնի հայկական զորքերը, երբ տեսան, որ Ապահունիքից եկածները միացան պարսիկներին, հուսալքվեցին⁹⁸: Ահա, Տարոնի հայկական զորքերը, երբ տեսան, որ գտնելով Մարտուց փողով (խանդակներով) դեպի ցած գնացին, մինչև Արածանի գետի ափը և այնտեղ բանակ դրին: Իսկ

պարսիկները նրանց հետապնդելով՝ սեղմեցին դեպի գետը և խիստ նեղեցին: Այնժամ Սմբատը իր ամբողջ հույսը Աստծու վրա թողնելով, սկսեց այսպես խոսել.

— Գիտեմ, ով տե՛ր, քո մարդասիրությունը, որ կա հանդեպ մեզ վաղուց ի վեր: Արդ, նայի՛ր ու տե՛ս, թե ինչպե՞ս նեղն են գցել մեզ պարսիկները⁹⁹: Եվ այդ ասելով խաշակներեցին ու հարձակվեցին թշնամիների վրա: Այն ժամանակ երեվաց նրանց այր մի ահեղ, ու լուսավոր. և մազերից նրա լույս էր ճառագում: Նրան տեսնելով քաջ Վահանը իսկույն հասկացավ, որ սուրբ Կարապետն է և ոգևորված հարձակվեց թշնամիների վրա. կտրեց-անշատեց նրանցից երեք հազար հոգի ու իր առջևն արած՝ տարավ անցկացրեց Աստեղունքի կողմերը: Եվ շրջապատած՝ տարան նրանց մինչև այն նույն եկեղեցու դիմաց, որ նրանք ցանկացել էին դեռ [այն ժամանակ] ներս մտնել և բոլոր կրոնավորներին կոտորել: Սակայն տիրոջ զորությունը տապալեց նրանց և ձորից այն կողմ անցնել չկարողացան. ուստի և դրանից հետո նրանց ընկած տեղը Այծսան կոչվեց¹⁰⁰, իսկ պարսից մնացած զորքը եկան հասան անտառին, որ վանքին դիմահայաց էր և թաքնվեցին այնտեղ: Բայց Վահանը աճապարեց այնտեղ, և բոլորին սրի բերանն առած կոտորեցին ու ոչ մեկին կենդանի չթողեցին: Ուստի և այդ տեղի անունն էլ Մահու առիթ (Մահուառիթ) կոչվեց: Սակայն այդ օրը բազում աշխատությունից խիստ հոգնեց Սմբատը: Դրա համար էր Պալունյաց Վարդաղ իշխանը շտապեց թիկունքից նրան օգնության և նրանց զորքին իրենց առաջն առնելով՝ ոմանց գետավիժ արին, մյուսներին [հալածական] բերին իջեցրին այն վայրը, որը այժմ Կուրա[ն] է կոչվում: Եվ նրանք, որ փախստական գնացին, նրանցից էլ երկվարները մնացին: Ուստի և Պալունյաց իշխանը բազում մարդկանցով հետամուտ լինելով՝ շատերին կոտորեցին: Արդ, երբ եկան հասան պարսիկներին, Պալունյաց իշխանը դառնալով նրանց ասաց.

— Ինչո՞ւ դադարեցաք. փախչեի՛ք, որպեսզի մենք ավելի հեշտությամբ կոտորեինք: Եվ նրանք պատասխանեցին.

— Մենք կորանք ու ապառվեցանք: Հենց դրա համար էլ այդ տեղը Կուրա[ն] է կոչվում: Եվ սկսեցին նույն տեղում

ՎԱՐԴՈՒՂՐԻ [ՏԱՐՈՆ] ԳԱԼԸ ՀԻՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ՓԱՆԳԻԿՈՒՄ ՄԵՌՆԵԼԸ

մեկ-մեկ բռնել ու թլպաները կտրել¹⁰¹, Համբանքով հազար վեց հարյուր ութսուն հոգու թլպաները կտրեցին, իսկ մյուսները՝ շուրջ երկու հազար հոգի, փախան գետը լցվեցին ու այնտեղ խեղդվեցին: [Պարսիկների] մի մասին էլ Սմբատի զորքերը ոչնչացրին. նրա զունդը անցավ գետից այն կողմը, դիմեց դեպի Հովեանք և հետապնդեց լեռան կողմերը փախչողներին: Ամրոցում եղած տղամարդիկ էլ դուրս եկան նրանց ետևից, հարձակվեցին և նետերով, պարսաքարերով ու գլաքարերով սպանեցին երկու հազար ութ հարյուր մարդ: Այդ օրը միայն հազար քառասուն մարդ կենդանի մնաց նրանցից, որոնք փախան գնացին հասան պարսից երկիրը՝ Խոսրովի մոտ: Իսկ նա դարձյալ զորք հավաքեց և ուղարկեց Տարոն:

Այս նույն տարում վախճանվեցավ Սմբատ իշխանը. վերջերին տարան նրան Գլակա վանքը, որտեղ իր հայրերի հանգրստարանն է (դամբարանը). և այժմ էլ կա այնտեղ՝ ս. Ստեփանոս եկեղեցու դռանը: Այս եկեղեցին կառուցել տվեց Ստեփանոսը. նա, որի մայրը հերձվեց (քառատվեց): Այդ [մասին ուրիշ] ոչինչ հայտնի չէ¹⁰²...

Սմբատի վախճանվելու նույն տարում առ Աստված փոխվեց նաև սուրբ հայր Եպիփանը՝ քսան տարի վանահայրելուց հետո: Նրա աթոռին նստեց Դավիթը՝ երեք տարի, որ քսաներեքերորդն էր¹⁰³ սբ. Գրիգորից հետո: Եվ նույն օրն էլ՝ Դավիթի հայրապետության (իմա՝ վանահայրության — Վ. Վ.), Գլակա սբ. Կարապետի վանքում կնքվեց, [մկրտություն ստացավ] Վահանի որդի Տիրանը:

Այնժամ Վահանը մեծավ ցնծությամբ իր զոհությունը մատուցեց աստծուն՝ անթիվ անհամար խոյեր և այլ խոշոր անասուններ (չորքոտանիներ) զոհելով սբ. Կարապետին: Առատաձեռն ողորմությամբ չափազանց ուրախություն պատճառեց, զվարթացրեց երկրի բոլոր աղքատներին: Ապա փառքով ու պարծանքով վերադարձավ իր հայրենի ոստանը: Եվ մեր հորը՝ Քրիստոսին փառք հավիտյանս, ամեն...

Եվ եղավ, որ տասնութ տարի հետո դարձյալ գժտություն ծագեց Վահանի ու պարսիկների միջև: Այնժամ [Խոսրովը]¹⁰⁴ հիւսն հազարանոց մի բանակ հանձնեց Վարդուհրին և ուղարկեց Հայաստան, որոնք մեծ բարկություն բերեցին հասան մինչև Տարոն: Ցանկանում էին անցնել Գլակա վանքը, որպեսզի հանեին այնտեղ թաղված իրենց [նախկին] թշնամիների ոսկորները (նշխարները). ուստի եկան իշան Մուշ [քաղաքում]: Իսկ Վահանը կանչեց իր որդի Տիրանին և ասաց.

— Որդյակ իմ, երբ մեծության (բարձր դիրքի)¹⁰⁵ հասար, շինի թե դրա համար գոռոզանաս և մեղազործ դառնաս: Եվ որովհետև դեռ մանկահասակ ես, շինի թե կանանց գեղեցկությանը խաբվես, այլ միշտ հիշիր մեր նախնիներին՝ թե որպես սրբության մատուցեցին Աստծուն: Երբեք մի մոռացիր սուրբ Կարապետի ու մյուս սրբերի ծառայությունը, քանզի նրանք էին, որ պատերազմների ժամանակ զորավիգ էին մեզ: Եվ եթե ցանկանում ես երկար ապրել, պղծագործության մի մատնիր քեզ, որպիսին էլ չես իսկ: Եթե ես ընկնեմ այս պատերազմում, ինձ մեր վանքը ասա թող տանեն. իսկ դու սրբության մատուցիր Աստծուն ու նրա կրոնավորներին, որպես և ես ծառայեցի. քանի որ ոչ կանացի գեղեցկությանը խաբվեցի ու անարգվեցի, ոչ զրկեցի կամ նեղեցի տառապալաններին ու աղքատներին: Քանզի ամենքը, որոնք իմ իշխանության ներքո էին՝ տղամարդ, կին, թե երեխա, Քրիստոսի բոլոր հավատացյալներին իբրև եղբոր ու հարազատի էի նայում, խնամքով հոգ էի տանում, ինչպես իմ հայրերն էին արել: Որդյակ, նույնն էլ դու պետք է անես և տերը քեզ զորություն կտա: Այժմ՝ դեպի պատերազմի դաշտը:

Այնժամ [սուրհանդակ] հղեցին Գլակա վանքի վանահայր Գրիգորի մոտ, [որը ԻՍ երրորդն (քսանհինգերորդ) էր և հայրապետական աթոռին նստեց ութ տարի]՝ և երեք հար-

* Տե՛ս բացատրություն № 103-ը:

յուր հիսունհինգ (ԳՃՍԾ) կնգուղավոր (վեղարավոր) կրոնավորների և տարան պատերազմի¹⁰⁶։ Եվ երբ խմբվեցին-գումարվեցին պատերազմելու Արածանիի ափին՝ անտառի կողմում, որը Կաղամախյաց բլուր է կոչվում, կրոնավորները, որ մազեղեն քրձերով ու սևազգեստ էին, յուրաքանչյուր հիսունի հետ մի ժամհար (կոշնական) դրեցին, ռոնցից ամեն մեկը իր բախի վրա խաչանշան դրոշակ պահած ունեւր։ Ապա պատերազմի ճակատ կազմեցին միմյանց դեմ՝ գետի մյուս կողմը, հենց դաշտի մեջ։ Այդ բանը տեսնելով թշնամիները խիստ զարմացան. իսկ Վարդուհրը, որ կովի մեջ չէր մտել, նրանց տեսքին նայելով հարցրեց, թե այդ ի՞նչ են [անում]։ Եվ երբ բարբոքվեց, թեժացավ պատերազմը, Վահանյանք թուլացան և կամենում էին դիմադարձ լինել, [փախել]։ այնժամ նրանք (կրոնավորները) ծունր իջնելով սկսեցին արտասվախառն ձայնով և միաբերան աղաչել Աստծուն և ասում էին.

— Ով տեր ամենազո՞ր, զորացրո՛ւ մեր պատերազմողներին և կարկամեցրո՛ւ (թուլացրո՛ւ) մեր թշնամիներին։ Ով Կարապետ Քրիստոսի, զարթնիր քո ծառաների՝ քեզ պաշտողների ձայնից։ Եվ այդպես խոսելով՝ միահամուռ ոտքի ելան և սուրբ խաչի նշանը դարձրին ընդդեմ թշնամիների։ Իսկ [կրոնավորները] կոշնականների հետ միասին դիմեցին դեպի դաշտը*։ Երբ Վահանը նայեց վանականների զնդին, տեսավ այնտեղ՝ նրանց աչ թևում մի երիտասարդ, ահարկու տեսքով, նրա գլխին ծիրանի թագ և խաչ կար, իսկ հանդերձանքից կարծես հուր էր ճառագայթում. տեսավ նաև երկու թևավոր պատանիներ, որոնք նրա առջևից թևածում էին։ Այս տեսնելով թշնամիները զարհուրեցին ու հենց այնտեղ գետը թափվեցին, իսկ նրանք, որոնք կարողացան գետի այն կողմն անցնել, Մեղտիի կողմը ուշ դարձրին**։

Այնժամ Վահանը ձայն տվեց իր որդի Տիրանին ու բուրբ դինավորներին ասելով.

— Ահա, բուրբ արարածների տեր Քրիստոսն էր, որ հայտնվեց իր ծառայների մեջ, որովհետև ինքն է նրանց, ինչպես և մեր ամենքի միակ թագավորը։ Նա ունկնդիր եղավ ի՞նչ

* Իմա՝ հեռացրին նրանց դեպի հանդերը, դաշտերը (Վ. Վ.)։

** Դիմեցին, փախան դեպի Մեղտիի կողմերը (Ս. Ք.)։

սպասավորների ձայնին և իշավ որպես փրկարար նրանց և մեզ. ուստի և քաջարար հետապնդենք մեր թշնամիներին։ Բայց անօրենները տեղ հասնելով՝ գտան տասներկու ծերունի կրոնավորներին և սրախողխող արին. և հենց այնտեղ էլ՝ եկեղեցու դռանը կան թաղված, ինչպես որ իրենք էին փափազել։ Ապա Վահանը նժույգին զենքերով հանդերձ կապեց իր մեջքից և անցավ գետի մյուս կողմում [գտնվող] գյուղը¹⁰⁷, որ Պարսից կողմ են կոչում. այնտեղ հավաքվեցին Վահանի մնացյալ զորքերն ու կրոնավորները, որոնք նույն տեղում աղոթում էին, մինչև որ իրենց մոտ հասավ այն մարդը, որը բերում էր նրանց առաջնորդի՝ Վարդուհրի գլուխը։ Այստեղից Վահանը հարձակվեց և հետապնդեց պարսիկներին մինչև դաշտի ծայրը, որի վրա՝ Մատրավանքն է և այնտեղ շրջապատելով մարտի պատրաստվեցին (բռնվեցին)։ Դեմդիմաց դուրս եկան Վարդուհրն ու Վահանի որդի Տիրանը¹⁰⁸. և Վարդուհրը այսպես ասաց.— Կախարդաստեղծ եք դուք. կախարդությամբ եք պարծենում և դրանով՝ եք ուզում հաղթել պարսից քաջերին։

Պատասխանեց Տիրանը և ասաց.— Եթե [մենք] կախարդ ենք, ապա այդ դու մի կասկածիր, քանզի հենց այժմ ես ձիուդ պոչը (զավակը) քո աչքերի դեմը կդարձնեմ։ Եվ ական թոթափել վրա հասավ, հարվածեց-կտրեց ու վայր նետեց նրա (Վարդուհրի) աչ ոտքը՝ սոնապանոք հանդերձ. նա էլ մյուս կողմի վրա թեքվեց ու ցած գլորվեց։ Այնժամ Տիրանն ասաց նրան.— Վարդուհրի, ինձ մի մեղադիր, այդ քո գլուխն էր, որ [ծանրությունից] դեպի ցած հակվեց և քեզ ներքև զլորեց. հիմա ես քո [ձիու] բեռը կուղղեմ, հետո նոր կվերցնեմ։ Եվ կտրեց նրա գլուխն ու ծառաներից մեկին տալով ասաց.— Պահիր դրան, երբ իջնենք Մատրավանք, այնտեղ սբ. Կարապետի դիմացը գնդակ պիտի խաղանք, որովհետև դա էր, որ անարգում էր նրա սուրբ սպասավորներին։ Ապա բուրբ կողմերից շրջապատեցին պարսիկներին, սկսեցին դես ու դեն ցրիվ տալ ու կոտորել։ Այնժամ Պալունյաց իշխանը կտրեց անջատեց [պարսից] իշխաններից երկուսին և քչեց-հալածեց դեպի Հաշտենից կողմերը։ Փախստական իշխաններից

* Գետը է լինի դիմացը, հանդեպ (Ս. Ք.)։

մեկը, երբ հասավ մի ընդարձակ դաշտավայրի, այլևս պապանձվեց, քանի որ իր զորքերը շատ հեռու էին մնացել. չէր կարող նրանց [օգնության] կանչել, ոչ էլ կարող էր կռվել կամ փախչել: Ուստի իր ծառաներից (թիկնապահներից) մեկը դառնալով նրան ասաց.

— Ինչո՞ւ պապանձվեցիր, ու իշխան: Նա պատասխանեց, թե Պաղակ իշխանն է իմ դիմացը և գնալ չեմ համարձակվում: Սակայն ոչ ոք չիմացավ, թե ինչ պատահեց, հանկարծ այնտեղ ընկավ ու մեռավ*: Իշխանը կտրեց նրա գլուխը, առավ նրա որդիներին, որոնց [գերի էր] բռնել, պատվիրեց ուշադիր պահել, իսկ ինքը շտապեց [մյուս] փախստականների հետևից: Հասնելով մյուս իշխանին ասաց.

— Ընկիր, պարսիկ, ինքդ քո կամքով, իսկ եթե՞ ոչ, կընկնես ակամա: Բայց պարսիկը խույս տվեց փախավ: Վարազ իշխանն ընկավ նրա հետևից, տեգով ուժգին հարվածեց նրա թիկունքին, կտրեց մինչև ձիու ողնաշարը և ասաց.— այժմ, ահա, կընկնես: Եվ փոքր-ինչ էլ գնալով հասավ մյուս փախչող իշխանին ու ձայն տվեց:— Դու քո կամքով, թե՞ ակամա ես ուզում ընկնել: Սակայն պարսիկը ետ դարձավ և խփեց կտրեց Վարազի ձիու գլուխն ու ներքև գցեց: Բայց Վարազը [հետիոտն] հարձակվեց նրա վրա, կտրեց պարսիկի ձիու ոտքի շեղբը և գռչեց.— Դու ևս վայր կընկնես... Եվ այդ տեղի անունն էլ դրա համար մնաց Վայրանկանիս¹⁰⁹:

Ապա վերցրեց այն իշխանի գլուխը, որը սրտաճաք եղավ (պակեաւ-պապանձվեց), ուստի այնտեղի անունն էլ Պողակ կռչեցին. առավ իր հետ իշխանի երկու որդիներին, դարձավ իր որդի Սմբատի մոտ և միասին գնացին իջան Վահանի մոտ: Վահանն էլ շատ մարդկանց կոտորելուց հոգնել էր: Մնացած փախստականները սփռվել ու թաքնվել էին հանդերում, ուստի այդտեղի անունն էլ Փանդիկ կռչվեց:

Կրոնավորները նույնպես վերադարձան Կաղամախյաց լեռներից, և կան բարձրացան մի բլրի վրա, որը նայում է Մատրավանքի դաշտին: Այդ ժամանակ պարսիկ փախստականներից մի գունդ եկան դիմեցին կրոնավորներին, աղաչում էին, որ

* Հավանաբար վախից սրտաճաք եղավ: Այդպիսի զավեշտական և որոշ շփով էլ անհիմն բաներ շատ են պատահում տեքստում (Վ. Վ.):

պաշտպանեն ու փրկեն իրենց: Եվ երբ այդ փախստականներին հետապնդող Հաշտենից մյուս զորքերը եկան ու պահանջում էին պարսիկներին, կրոնավորները [գերիներին] չսովին նրանց ձեռքը: Եկավ Հաշտենից իշխանը և հարցրեց, թե հապա որտե՞ղ են պարսիկները: Նրան պատասխանեցին, թե.— «Ահավասիկ, քո սուրբ հայրերիդ մոտ են [թաքնած]»: Եվ այդ տեղի անունն էլ ուստի Հայրկերտ կռչվեց: Եվ այդպես պատերազմն էլ դադարեց:

Բոլոր փախստականներին ետ տարան հասցրին Մեղտի, այնտեղ հաշվեցին տեսան շորս հարյուր հիսուն հոգի էին: Տվեցին նրանց երիվարներ՝ բազում գանձերով հանդերձ, և ազատ արձակեցին դեպի Պարսկաստան, որպեսզի այնտեղ պատմեն իրենց [պատահած] սքանչելիքները, որ կրոնավոր սուրբ հայրերի գնդից տեսան: Եվ մեր հայր Աստծուն և Քրիստոսին փառք հավիտյանս հավիտենից... Ամեն¹¹⁰...

ՄԻՄԱՌԻ ԽԱՉԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԹԵ Ո՞ՒՄ ԿՈՂՄԻՑ
ԲԵՐՎԵՑ, ԻՆՉՊԵՍ ԵՂԱՎ, ՈՐ ՄԻՄԱՌԻՈՒՄ ԴԻՎԵՑ
ԵՎ ԹԵ ԱՅԴ ԲԱՆԸ ԵՐԲ ԵՂԱՎ¹¹¹

Հերակլ կայսեր թագավորության օրերում շատ հզորացավ պարսից խոսքով արքան, գնաց հասավ մինչև Երուսաղեմ. քաղաքը կործանեց, բոլոր կտակարանները այրեց, սուրբ խաչը գերեց և առավ տարավ իր հետ Պարսկաստան: Այնտեղ սուրբ խաչն իր սպասքներով հանդերձ փակի տակ դրեց և այդպես մնաց մինչև նրա թագավորության տասնևյոթերորդ տարին: Ապա հզորացավ Հերակլն իր տիրապետության ժամանակներում, արշավեց-գնաց Պարսկաստանի վրա, խոսքովին սպանեց և սուրբ խաչը՝ գերվածքներով հանդերձ ետ վերադարձրեց: Բազում բնակավայրեր [այցելեց ու դիտեց, բայց] զանց առավ, չհավանեց [այն տեղերում դնել] և բերեց բազմաթիվ մասունքները Հայոց աշխարհին ու մեծամեծ իշխաններին: Երբ գնաց հասավ Երեզնավան բնակավայրը, [եկեղեցու] սպասավորներից մեկը գիշերը մի մեծ կտոր կտրեց դրանից և ցանկանում էր փախչել, սակայն մի ոմն անձնավորություն իմացավ այդ և հայտնեց թագավորին: Թագավորը ետ առավ մասունքը նրանից, հրամայեց կտրել նրա

զլուխը, ասլա իր սմբողջ գորքն առավ, ելավ գնաց Կեսարիա և մասունքը [հանձնեց Կեսարիայի] հայրապետին, որի անունը Հովհանն էր, իսկ ինքը շարժվեց գնաց թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը:

Այդ նույն տարում Կեսարիա գնաց Վահան Կամսարակա- նը, տվեց երեսունվեց հազար դահեկան Հովհան հայրապե- տին, առավ նրանից խաչը և բերեց հաստատեց Գլակա սբ. Կարապետի վանքում. դրեց այն դարանում, որը սուրբ սե- զանի վրա էր: Այնտեղ էլ մնաց շուրջ վեց տարի: Այդ ժամա- նակ Արջուց կողմի իշխան Գորգ Շատախուրը՝ այն որ իր մա- կանվան համաձայն իր գավառն անվանեց Շատախ, եկավ Տարոնի դաշտից մի մարդու մոտ, որի անունը Միծառնիկ էր. նա որ մի փոքր ավան կառուցեց և անվանեց Միծառն: Գորգ իշխանը Միծառնիկին աղաչեց որևէ հնարքով գողանալ խաչը:

— Եկեղեցու վերակացուն քո ազգականն է,— ասաց նրան,— բեր խաչն ինձ տուր և ինձանից վեց հազար դրամ կատանաս: Իսկ սա պատասխանեց.— Գրամը թող քեզ լինի, բայց խաչը կառնեմ կգամ քո երկիրը, կընտրեմ մի ամրակուռ տեղ [խաչի համար] և այնտեղ կկառուցեմ իմ անվամբ մի ավան: Իշխանը համաձայնվեց ու վեր կացավ գնաց իր տունը: Այնժամ Միծառնիկը իր կնոջը, երեխաներին ու ամբողջ ազ- զատահմը ուղարկեց Արջուց իշխանի մոտ, իսկ ինքը ելավ գնաց ու իր մտադրությունը հայտնեց եկեղեցու վերակացուին: Սա էլ հանձն առավ, իջեցրեց խաչը պահարանից և նրա (Մի- ծառնիկի) հետ միասին փախավ գնաց [Գորգ] իշխանի եր- կիրը: Ընտրեցին մի հարմար վայր և կառուցեցին եկեղեցին: Այնտեղ հաստատեցին տերունական սուրբ նշանը (խաչը) և ավանն էլ անվանվեց Միծառն:

Այս նույն ժամանակներում հայոց Ներսես կաթողիկոսը, որ ծննդյամբ Տայեցի էր և Վաղարշակերտի սուրբ Աստվա- ծածին եկեղեցին* կառուցել տվեց, ելավ գնաց սուրբ խաչին տեսություն: Վահանը կաթողիկոսին առավ եկավ Գլակա վան- քը և խնդրեցին, որ սուրբ խաչն իրենց ցույց տան: Սակայն սպասավորները շատ շարշարվեցին, փնտրեցին, բայց չգտան: Այնժամ իշխանները, կաթողիկոսն ու բոլոր եպիսկոպոսները

միաձայն ողբացին [խաչի կորստյան համար]: Վահանը յոթ օր շարունակ ոչ ուտում և ոչ խմում էր: Եվ մինչ եկեղեցու դռանը ննջում էր, օրն էլ ուրբաթ էր, հենց ինքը՝ Վահանը տե- սավ, թե ինչպես լուսապսակով օծված մի այր՝ եկեղեցու սե- մի այս կողմում հայտնվեց և ասաց իրեն.

— Ինձ կողոպտեցին և Արջքը շենացրին. լավ ևս է, որ թույլ տաս այնտեղ էլ մնա, որովհետև երկիրն այն ամրակուռ է և այնտեղից գողանալ չեն կարող: Իշխանը՝ խնդությամբ լցված զարթնեց, աճապարանքով ավետիս տվեց կաթողիկո- սին՝ թե խաչը Արջուց երկրում է: Բոլորը խիստ ուրախացած՝ վաղ առավոտյան ցնծություն տոն կատարեցին և շուտափույթ այնտեղ գնացին: Նախ կրոնավորին, որը խաչը գողացավ, բռնեցին և հանձնեցին կաթողիկոսին: Կաթողիկոսը նրա եր- կու աչքերն էլ հանել տվեց, վասնզի հանդգնել էր սբ. Կարա- պետը կողոպտել:

Ապա Վահանը Միծառնիկին բռնեց ու զլուխը կտրեց, իսկ Արջուց իշխանին բանտարկել տվեց Ողական ամրոցում, մինչև նրանից հարյուր հազար դահեկան առավ: Այնուհետև Մշո բլրի վրա կառուցել տվեց մի եկեղեցի՝ իր կրտսեր որդի Ստե- փանոսի անունով, որը հենց նույն եկեղեցու դռանն էլ թաղված է: Իսկ խաչը Վահանը հանձնեց Արջուց եպիսկոպոսին, սա էլ հաստատեց նույն եկեղեցում և յոթ քահանաների էլ այնտեղ վերակացու կարգեց, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրը մեկ տարի սպասավորի և պահպանի: Կարգադրեցին նաև, որ վեց հազար դրամ վճարեն Տարոնի հայոց իշխանին:

Եվ ահա, այս պատմությունը շարադրեցին և դրին Միծառնի եկեղեցում: Այս բանը եղավ հայոց հարյուր երեսուն (ՃԼ) և հոռոմոց չորս հարյուր քսանյոթ (ՆԻԷ) թվականին¹¹² և, որը ստուգապես տեղի ունեցած պատմությունն է. սա հայոց Ներ- սես կաթողիկոսի, որը քսանեկիններորդն էր սուրբ Գրիգորից հետո, հրամանով գրեցին և պահ տվին Գլակա սբ. Կարապե- տի վանքին: Այս նույնպես եղավ Վահան Մամիկոնյանի իշ- խանության օրերում, որը երեսուներկուերորդ [իշխանն] էր Մուշեղ Մամիկոնյանի սերնդից: Սա (իմա՝ Վահանը — Վ. Վ.) իշխեց Տարոնում երեսուն տարի և եղավ [հայոց] մարզպան տասը տարի՝ ի փառս մեր հայր Քրիստոսի. և փառք նրան միշտ և հավիտյանս, ամեն:

* Իմա՝ Զվարթնոցը (Մ. Ք.):

ՎԱՀԱՆԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԱՂԻ ԾՈՎԻ ԱՓԻՆ
ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Շարադրածս այսքան պատմություններից հետո մեծ սուգ պատեց մեր խաղաղաբնակ երկրին. Վահանը կնքեց իր մահկանացուն, գնաց միանալու իր հայրերին, և թաղվեց սբ. Կարապետի դռանը՝ իշխելով Տարոնի և Ապահունիքի վրա երեսուն տարի: Մինչ այդ Վահանի որդի Տիրանը իր հոր և վրաց իշխան Վաշդենի խորհրդով ելավ գնաց պարսից խոսրով արքայի դուռը՝ դեռևս Հերակլ կայսեր Պարսկաստանի վրա գալուց առաջ: Այնտեղ որդեգրվեց խոսրովի կողմից, որպես հոգեզավակ, կարգվեց Հայաստանի մարզպան և մի մեծ բանակի գլուխն անցած¹¹³ արշավեց գնաց հունաց վրա, իբր թե նրանց դեմ պատերազմելու համար: Սակայն կայսրին [գաղտնի], լուր ուղարկեց, թե դու մի վախեցիր իմ գալու պատճառով, այլ մի որևէ քաղաք հանձնիր իմ տնօրինությանը, որպեսզի այնտեղ կուտակեմ հայոց բոլոր զորքերին և մնամ քո թիկունքում որպես օգնական: Իսկ կայսրը սիրով բարեկամության ուխտ է կապում՝ ոչ միայն հայոց և պարսից մարզպան կարգել նրան, այլև նշանակել բովանդակ հոռոմների դեմեսելեկոս¹¹⁴:

Այս բոլորը լսելով՝ վրաց Վաշդեն իշխանը սուրհանդակ է ուղարկում և խոսրով արքային հաղորդում, թե նենգությունը դավաճանեց քեզ Տիրանը և անցավ հունաց կողմը: Ուղարկիր, ասում է, ութ հազար հեծյալ զորք Վանանդ գավառը, ես կըբռնեմ նրան ու կհանձնեմ քո ձեռքը:

Այնժամ թագավորը կանչում է վրաց իշխանի որդի Զոջիկին, որին ինքը մարզպան կարգեց, իսկ Սյունյաց իշխանին հրամայեց ձեռակոծ անել և վտարել, որպես նենգավոր ու խաբեբա ազգի: Ապա Վաշդենի մոտ ուղարկեց հինգ հազարանոց մի զորաբանակ: Այստեղ Վաշդենը նամակ է գրում Տիրանին, թե շատ շարշարվեցիր օտարության մեջ, եկ միանա՞նք և միասին որևէ բան մտածենք պարսից արքայի նկատմամբ:

Երբ Տիրանը վերցրեց նամակն ու կարդաց, հենց նույն օրը մեկ այլ նամակ հասավ իրեն Վաշդենի քրոջ որդի Համամից. գրանով հաղորդում էր Վաշդենի նենգության մասին, և թե

ինչ նպատակ ունեք Պարսկաստանից եկած զորաբանակը: Տիրանն էլ շուտափույթ նամակ է ուղարկում Վաշդենին և շատ խիստ ամոթանք տալիս նրան այդպիսի դադտնածածուկ դավաճանական գործերի համար: Վաշդենը գայրացած բռնել է տալիս Համամին և կտրում նրա ձեռքերն ու ոտքերը: Այնուհետև առնում է պարսկական զորքը, անցնում Ճորոխ գետն ու հարձակվում Համամի քաղաքի վրա, որը Տամբուր էր կոչվում. հրի ու սրի մատնեց և քաղաքն ամբողջությամբ գերի վերցրեց: Քաղաքի սրբազան եպիսկոպոս Մանկնոսը սաստիկ անեծքներ թափեց իշխանի գլխին, որի համար իշխանը պարսիկներին հրամայեց կոտորել սուրբ Սիոն կոչվող եկեղեցու քահանաներին: Բայց եպիսկոպոսը լուելյայն աղոթեց առ Աստված, և միայն հետևյալ խոսքերը բարձրաձայն արտասանեց.— Թող խոպան ու ավերակ դառնա քաղաքն այս և թող մինչև հավիտյան երբևէ չգտնվի մեկը, որ բնակվի այստեղ: Եվ այդպես ասելով ինքն իրեն նետեց զոհասեղանին՝ հենց սբ. Պենդեկոստեի օրը*, մինչև Քրիստոսի պատարագն սկսվելու Եվ հաջորդ օրվա առավոտյան, մինչդեռ նստած էր Տամբուրա քաղաքի դարպասի մոտ՝ երկնքի ամպերից ճայթած կայծակների շանթերը հրով պլեցին նրան: Համամը, սակայն, հետո վերաշինեց քաղաքը և իր անունով կոչեց Համամաշեն: Իսկ Մանկնոսի անեծքը հիրավի կատարվեց. միայն մի գիշերվա մեջ երեք հազար հոգի սատակեցան-ոչնչացան, մնացյալները փախան հեռացան ու քաղաքն էլ ավերակ դարձավ: Այս նույն տարում հզորացավ Հերակլը, ելավ եկավ սպանեց խոսրովին, ապա մտաբերեց իր և Տիրանի միջև կնքված պայմանը, կարգեց նրան ամենայն հայոց մարզպան, իսկ ինքը ետ դարձավ գնաց Կոնստանդինապոլիս:

Դրանից ուղիղ ութ տարի հետո հանկարծակի երևաց Աբդուհիմը՝ Մահմեդի քրոջ որդին¹¹⁵, իր ամբողջ ազգատոհմով, բազում մարդկանցով, առած իր հետ նաև տասնևութ հազար հեծյալ զինվորներ, եկավ և հայոց երկիրը հարկի տակ դրեց: Այնժամ Տիրանը հրամայեց իր բոլոր զորքին գու-

* Պենդեկոստեի օր—նշանակում է Հիսներորդ. տոն օր, որը կատարվում էր զատիկ տոնի 2-րդ օրվանից՝ Նիսան ամսի տասնևեցեց հիսուն օր հետո (Մ. Թ.):

պար կազմել և պատերազմի պատրաստվել: Սակայն վրաց Զոչիկ իշխանը՝ Վաչգեհի որդին, ժամանակը հարմար գտնելով, ապստամբեցնում է բովանդակ Հայաստանը, որպեսզի չգնան Տիրանին զորավիգ: Երբ Տիրանը տեսավ այս բաները, հասկացավ, որ ամեն ինչի վերջը հասել է, ուստի հետևյալ պատվիրանը տվեց իր այն ութ հազար զորքերին, որոնք կամավոր էին եկել միացել իրեն.

— Ով ժողովուրդ Քրիստոսի, լավ է մեզ մենեւ, քան Աստծո եկեղեցին [անհավատ] ասե՛իկներին հարկատու եղած տեսնել: Եվ վաղ առավոտից սկսեցին հավաքվել Գրգուռ լեռան ստորոտում, հարավային կողմի դաշտավայրում: Համախմբվեցին և պատերազմի մեջ մտան¹¹⁶, որը լուսաբացից մինչև ժամը երեքը տևեց: Եվ մինչդեռ տաճկաստանցիները փախուստի էին դիմում, հանկարծ նկատեցին, որ Անձևացյաղ Սահուռ իշխանը ապստամբեց, կովից դուրս բերեց իր զորքը և սուրը հայոց զորքի դեմ դարձրեց: Բայց Տիրանը երկու բանակները ձեղքելով մոտեցավ, դուրս եկավ Սահուռի դեմ ու ձայն տվեց.— Կա՛ց, ուրացող Սահուռ, դա Քրիստոսն էր, որ քեզ իմ ձեռքը հանձնեց: Ապա սրով հարվածեց, կտրեց Սահուռի գլուխը և ինքն էլ, երկու իշխանների հետ միասին, հենց նույն տեղում կնքեցին իրենց մահկանացուն: Այնուհետև [Թշնամիները] հայոց զորքերին բոլոր կողմերից մեշտեղն առնելով՝ բոլորին էլ կենաց ավարտի հասցրեցին: Իսկ նրանք, որ փախստական եղած ազատվեցին, անցան մորաթախ* Օձ քաղաքի կողմերը: Բայց պարսիկների կողմից բոլոր նահատակվածները կան հենց այնտեղ ամփոփված՝ վկայարանի դիմաց, որի անունն էլ վերակոչվեց՝ Սուրբ Բանակ: Ապա Աբդուհահիմը անցավ դեպի Հարթ, Բասեն, Վրաստան, Զավախք և Վանանդ գավառները, բոլորին հարկատու դարձրեց և ետ վերադարձավ գնաց Տաճկաստան: Այս նույն տարում ավերվեցին Աշտիշատի վանքի եկեղեցին, որ հիմնադրված էր սբ. Գրիգորի ձեռքով, Իննականյան սբ. Կարապետը և Մատրավանքը Տարոնում, և Աստղաբերդի մեծ Կաթողիկեն, և Ներսես հայրապետի Կաթողիկե եկեղեցին Ծկեղեաց գավառի Թիլ ավանում:

* Իմա՝ մորաթաղ, այսինքն մորիի անտառներով շրջապատված (Մ. Ք.):

Իսկ մարդպանը թաղված է Տարոնի Զյունկերաի կաթողիկեի դռանը՝ Պորպ քաղաքում, ի փառս Քրիստոսի աստծո, որին փառք հավիտյանս, ամեն...

* * *

Զենոբ Ասորու այս ժամանակագրությունը, որ սուրբ Գրիգորի գործերով է սկսվում, թե [այն օրերում] ինչեր տեղի ունեցան, յուրաքանչյուրն ըստ կարգի գրված և պահված է հենց նույն եկեղեցում: Շատերին է [այդ բանը] հաճելի թվացել և հետագայում ուրիշները նույն կարգը պահելով՝ ըստ այս տան յուրաքանչյուր իշխանի կատարած քաջագործության, ամեն մի սրբակրոն այր իր ժամանակի անցքերը գրեց և ի պահ թողեց: Ուստի և ճոխանալով, շարունակվելով՝ այս պատմությունը ասորական է կոչվում, որովհետև բոլոր այն եկեղեցական հայրերը, որոնց անունները հիշատակված են այնտեղ, մինչև Թողիկ՝ բոլորն էլ ասորիներ էին. և այդ մեծ գերդաստանի հավատի գործերը ասորական գրով ու դավանանքով էին վարում, մինչև որ Թողիկը հիմնովին փոխեց այդ կարգը և ասորական ցեղի մարդկանց առհավետ վտարեց բոլոր վանքերից:

Իսկ ինչ որ տեղի ունեցավ Մամիկոնյան տանը՝ Տրդատից մինչև պարսից խոսրով արքան, ոչ մի տեղ հիշատակված չըգտա: Սակայն ուրիշներից տեղեկացա, թե Ուռհայի կողմերում Մարմարա (Մարմառա) անունով մի կրոնավոր կա, որի մոտ կան այդ փնտրածը գրքերը: Գնացի գտա նրա մոտ այդ գրվածքները, որ նույն Իննականյան վանքում գրվածներն էին. օտար բանակների կողմից [այն ժամանակ], երբ երկիրը պարսից կամ այլոց ձեռքով ավերվում էր, գերի տարվեցին և կարծեմ թե հենց այդ ձևով է նրա ձեռքն ընկել: Այդպես նրանից թարգմանեցի քսանութ (ԻԸ) պատճեն և տասը (Ժ) պատճեն էլ, որ ինձ մոտ կար գրված, իմի բերեցի, ամփոփեցի գարձրի երեսունութ պատճեն և մի մատյանում հավաքելով՝ թողեցի ի հիշատակ եկեղեցու մանուկներին:

Արդ, խոսրով արքայի մահվանից հետո և Հերակլի թագավորության ժամանակներում, Վահան Մամիկոնյանի իշխանության օրերում, որին մայրենոք Կամսարական են կո-

չում և որը երեսուներկուերորդն էր Մուշեղից հետո՝ նրա, որին մականվամբ Քաջակորով էին անվանում, ներսես հայոց կաթողիկոսի հրամանով, Գլակա սբ. Կարապետի վանքում, որտեղ հենց ամփոփված են Կարապետի մասունքը՝ բեռնովն էլ հայտնի ի ցույց տրված. գրեցի, շարահարեցի և թողի անմոռաց հիշատակ ինձ և իմ սերունդների համար. ես՝ Հովհան Մամիկոնյան եպիսկոպոս, որ երեսունհինգերորդն եմ Զենոբից՝ Մամիկոնյանների առաջին եպիսկոպոսից հետո, Սամվելի հայրապետության օրով, որ շորս ամիս է, ինչ նստած էր աթոռին:

Արդ, այսուհետև բոլոր նրանք, ովքեր մեզանից հետո վանական նստեն, ինչ-որ կատարվի նրանց օրերում այս տանը, թող ավելացնեն նույն մատյանում, քանզի մենք ևս այդպես գտանք օրինադրված մեր նախնայաց կողմից:

Դարձյալ ես տեր Հովհաննես Մամիկոնյան եպիսկոպոս, աղաչում եմ Աստծո եկեղեցիների մանկանց.— Երբ իմ այս շարադրանքն ընդօրինակեք, թող ոչինչ ձեր սրտին ծանր չըթվա և գրածս անպակաս ու ամբողջական գրով դրոշմեցեք ձեր գրածների հետ, որով և սբ. Կարապետի օրհնությունը ձեզ վրա կլինի, նույնպես և մեր նվաստ քահանայական աղոթքներն ու Քրիստոսի օրհնությունն ըստ ամենայնի ձեր վրա կլինի: Եվ թող տեր Աստված վարձահատուց լինի գրողներիդ էլ, կարգացողներիդ էլ, ամեն:

Իսկ եթե որևէ մեկը կասկածանքով կամ թերահավատությամբ ընդունի շարադրանքս, թող իր վարձքն էլ Քրիստոսից թերի ստանա, որպես նախանձախնդիր ու ծածկամիտ մեկը՝ մերժված լինի Քրիստոսի շնորհներից, ամեն:

Մեր սուրբ նախորդների և հետնորդներիս պատվիրանները կատարողները նմանապես թող օրհնյալ լինեն Քրիստոսից: Իսկ եթե որևէ մեկը մեր անունը ջնջել հանդգնի այս գրավոր հիշատակարանից, թող ինքն իսպառ ջնջված լինի և մեր օրհնությունից ու աղոթքներից զրկված: Պատվիրաններս կատարողները թող ընդմիշտ օրհնյալ լինեն այս սուրբ Աստվածածանից և Աստծուց՝ հավիտյանս հավիտենից, ամեն...

ՋԵՌԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

«Տարոնի պատմության» առհասարակ գոյություն ունեցող գրչագրերի կամ դրանց խմբավորումների գրեթե ամբողջական պատկերը ներկայացված է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի կողմից՝ իր կազմած և հրատարակած օրինակի առաջաբանում (Ե., 1941): Այստեղ Ա. Աբրահամյանը գրում է, թե. «ՀՄՍՀ պետ. Մատենադարանում, որի ձեռագրական ֆոնդի մեջ մտնում են ինչպես էջմիածնի, այնպես էլ այլ ձեռագրական ժողովածուներ, կա Զենոբին և Հովհաննիս վերագրվող պատմությունների ոչ թե երկու, այլ քսաներկու՝ գրչագրեր, որոնք հայտնի են դարձել Մատենադարանի թեմատիկ ցուցակագրումը կազմելիս (անդ՝ էջ 5): Աբրահամյանը հավաստում է նաև, որ «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատության ներկա տեքստը Զենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի անուններով հայտնի ու հրատարակված պատմությունների մի նոր խմբագրությունն է (էջ 6): Գրչագրերի ճյուղագրությունը կազմելիս նա նկատում է, որ այնտեղ պահպանված այդ նույն աշխատության երկու ուրիշ խմբագրություններ ևս գոյություն ունեն: Բայց ևզրակացնում է, որ «... եղած բոլոր խմբագրություններից հնազույնը հրատարակության հանձնվող ներկա տեքստն է»: Հնազույնը կարող է լինել, շեք առարկում, սակայն առավել ամբողջականն ու համեմատաբար անխաթարը չէ, ինչպես տեսնում ենք Լ. Խաչիկյանի՝ բազմիցս հիշատակված քննական հոդվածից: Աբրահամյանը համեմատել և ներքևում նշել է նաև մյուս խմբագրությունների կարևոր տարբերությունները: Նա ներկայացնում է սույն Պատմության գրչագրական մեկ այլ խմբագրություն ևս, որը, սակայն, հիմնական տեքստի համեմատությամբ շատ տարբերություններ է պարունակում և, ինչպես նկատում է, «փաստորեն հանդիսանում է այդ տեքստի մի այլ վերապատումը», որի մեջ շատ հատվածներ անկասկած հետագա գրիչների կողմից են մտցված: Ուստի և հարկ չի համարում ներկայացնել այդ տարբերությունները. և իրավացի է, նույն առաջաբան

* Այժմ պարզված է, որ Մ. Մաշուգի անվան Մատենադարանում պահվում են Հովհան Մամիկոնյանի Պատմությունը պարունակող մոտ հինգ տասնյակ ձեռագրեր (ծանոթություն խմբագրի):

նում նա մանրամասնորեն ներկայացրել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում գտնվող բոլոր գրչագրերի նկարագիրը, ինչպես նաև՝ գրչագրերի ճյուղագրության գծապատկերը:

Ուսումնասիրված և միմյանց հետ համեմատված գրչագրերը Արրահամյանը պայմանականորեն վեց հիմնական խմբերի է բաժանել, որոնց նկարագրությունը այստեղ չենք բերում:

1. «Օ» խումբ, որն ունի միայն մեկ գրչագիր՝ № 1328-ը (անցյալում ունեցել է էջմիածնի № 1446 թվահամարը, իսկ Կարինյան ֆոնդի՝ № 1410-ը): Գա է հիմնականում Ա. Արրահամյանի օգտագործածը, որը և. Խաչիկյանը չի համարում եղածներից լավագույնը, հակառակ Արրահամյանի:

2. «Լ» խումբ՝ № 1912. գրչագրի խումբը, որի մեջ մտնող № 1886 գրչագրի տեքստն է և. Խաչիկյանը համարում Մատենադարանում եղածներից լավագույնը: Այս նույն տեսակետն է պաշտպանում նաև ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան Հայոց լեզվի ինստիտուտի աշխատակից Վազգեն Համբարձումյանը, որը թեկնածուական դիսերտացիա է գրել «Հովհաննես Մամիկոնյանի լեզուն և ոճը» թեմայով:

3. «Վ» խմբին են պատկանում, ըստ Արրահամյանի, ութ գրչագրեր, որոնց թվահամարները, գրիչների անուններն ու գրություն թվականները նշված են: Տոքատակում, սակայն, հեղինակը ենթադրում է, թե «Վ» խումբը՝ որոշ փոփոխություններով, թերևս սկիզբ է առնում «Լ»-ից, քանի որ գրանց մեջ նմանությունները շատ մեծ են: Վենետիկյան 1832 թ. հրատարակության նախաբանում հրատարակիչը նշել է, թե այն կազմված է Վենետիկում եղած հինգ ամենաընտիր գրչագրերի բաղդատության հիման վրա: «Այլ մեք,— ազդարարում է նա,— ի ստուգագոյն օրինակաց գտը պաշիրս զայս արարքս, հնգևակ օրինակաց բաղդատութեամբ ըստ կարի ուղղագրևոյ»: Իսկ այդ հինգ «ստուգագույն» գրչագրերի տարբերությունները, ինչպես նկատում է Արրահամյանը, նշված են էջերի ներքևի լուսանցքներում (անդ՝ էջ XXIII): Այստեղ Արրահամյանն առանձնացնում է հրեք ուրիշ գրչագիր հատվածներ էլ, որոնք, սակայն, համարում է «Վ» խմբին պատկանող հատվածներ, ուստի և «առանձին խումբ չեն ներկայացնում»: Այլիչանը Չենտրին վերաբերվող հրեք տարբեր ձևագրեր է հիշատակում:

ա. Սկիզբն Պատմութեան Հայոց և Ժամանակագրութեան Չենտրայ Ասորոյ, որ ձեռնադրեցաւ ի սրբոյն Գրիգորէ կաթսկոպոս երկրին Մամիկոնեկեցոյ:

բ. «Սկիզբն Պատմութեան Զորրորդ Հայոց, ի Ժամանակագրութեանէ Չենտրայ Ասորոյ, որ ձեռնադրվեցաւ առաջին կաթսկոպոս»:

գ. «Պատմութիւն Տարօնոյ» զոր թարգմանեաց Չենտր Ասորին՝ կաթսկոպոսն: Այստեղ թիվ 2 գրչագիրը, ինչպես տեսնում ենք, Տարօնը մտցնում է Զորրորդ Հայրի մեջ. Այլիչանը համամիտ է դրան և պատճառաբանում է նրանով, թե Զորրորդ Հայրը, որ նույն ծովքն է (Մովսէս աշխարհ կոչմամբ), Տուրուբերանի նահանգն է, Տարօնի սահմանում և այն ժամանակ թերևս մտնում էր Զորրորդ Հայրի մեջ՝:

4. «Պ» խմբի մեջ է մտցնում միայն Հովհաննես և Սիմոն գրիչները կողմից 1758 թվականին ընդօրինակված գրչագրեր:

5. «Ն» խմբի մեջ է տեղադրվում երկու գրչագրեր. «Աստվածատուր գրիչի ընդօրինակածը՝ 1589 թվականին և Սարգիս գրիչինը՝ 1672 թվականին»:

6. «Հ» խմբի մեջ է մտցնում յոթը տարբեր գրչագրեր (այդ թվում՝ նաև № 1885 և № 6724 թվահամարներով գրչագրերի տեքստերը): Նորից է հայտնում, որ հիշյալ խմբավորումները խիստ պայմանական են, քանի որ դրանք էլ, ամենայն հավանականությամբ, բխում են մեկը մյուսից, այնքան որ նմանությունները պինտու են. իհարկե որոշակի փոփոխություններ ենթարկված:

Խմբավորումների պայմանականությունը պրոֆ. Արրահամյանը պատճառաբանում է նրանով, որ «Չկային հիշատակարաններ, որոնք անվիճելի կովաններ տալին կապելու ինչպես ստանձին խմբերն իրար հետ, այնպես և նույն խմբի այս կամ այն ձևագիրը տվյալ խմբի հետ: Այն ձևագրերը, որոնց կապն անվիճելի է, մենք ճյուղագրության մեջ տալիս ենք զծերով, իսկ այն ձևագրերը, որոնց կապը ենթադրական է՝ տալիս ենք կետերով» (անդ՝ էջ XX—XXI):

Չնայած այն հանգամանքին, որ պրոֆ. Արրահամյանը մանրակրկիտ և հանգամանալից քննության է ենթարկել «Տարօնի պատմության» Մատենադարանում պահպանված բոլոր գրչագրերն ու տվել դրանց գրեթե ամբողջական նկարագիրը (որոշ վիճելի կետերով միայն), սակայն խնդրի բնույթով այլ մոտեցում է ցուցաբերել ակադ. Լ. Խաչիկյանը՝ սույն հրատարակության առիթով գրված իր քննադատական հոդվածում: Նա գրչագրական օրինակներում եզած տարբերությունները, որոնք իսկպես որ բաղդաբանակ են, տեքստաբանական համեմատական ճշգրտումների է ենթարկում ըստ № 1886 ձևագրի տվյալների. դրանք, իրոք, շատ կարևոր են և մեծպես նպաստում են այս «Պատմության» նյութերի ճիշտ խմբավորմանն ու թարգմանությանը: Բերենք մի կրկու բնորոշ օրինակ. «Տարօնի պատմության» մեջ (1941 թ. հրատ., էջ 47) պարբերությունը սկսվում է. «Տևառն և սիրինի երբարց և հալածական մշակացո վասն բանին կենաց...»: «Լ» խմբի տեքստով ճշտվում է այսպես՝ «Տևառն սիրեցեալ եղբարցո...» և հետևյալները: Նույն հատվածում «կենաց» բառից հետո՝ «Գրիգորիոս արքեպիսկոպոս Հայոց» արտահայտությունը պետք է անպայման վերականգնվի համապատասխան մասում, որպեսզի հասկացվի, թե նամակի գրողն ո՞վ է: Հիսուներկուերորդ էջում խմբագրված տեքստում Երուսաղեմի պատրիարքի անունը չի հիշատակված: «Լ» գրչագիրն ունի՝ «Վախճանեացա Երուսաղեմի հայրապետն Սիմաթոս», կամ «էջ 52—53) «Իսկ Եգիպտոս եկեալ... մինչև... ապա խնդրեալ ի նշխարաց...» հատվածից պարզ չի երևում, թե խնդրողն ո՞վ է. «Լ» գրչագրով պարզվում է՝ «ենդրեալ սրբոյն Գրիգորի» և այլն: Մի շարք այլ կարգի թվություններ

* Տե՛ս այստեղ՝ նախաբան:

** Նույն տեղում, էջ 144 և հետևյալները:

էլ է նկատում լ. Խաչիկյանը. օրինակ՝ քնազրից դուրս հանված և հրատարակված քնազրում տեղ չգտած հատվածներ, նախադասություններ կամ պարբերություններ, իսկ դա միայն նրա համար, որ պակասում են 1328 թվահամարով գրաչառում (տես՝ 112, 114, 140, 145, 160 և այլ էջերում): Կերպրված տեքստում շատ են հատկապես տեղանունների (օրինակ՝ Անի-Կիր-Անկեղ-Անգեղ, Դովնաղաշոր-Գունայ դաշտին, Մեղտոյ-Մեղտեայ, Հոռա-Հոռենայ-Հոռենան, Բասեն-Բասենան, Բաշխաստան-Բաճլ Շահաստան, Բուստր-Բոստր և այլն). անձնանունների (օրինակ՝ Մամիկոնէից-Մոմիկոնենից, Ի Պարթեն-Պարտան, Ուգուհի-Ուգուհի, Գիսիանէ-Գիսանէ, Մորիկ-Մուրիկ, Կիւրիկ-Կիւրեղ, Նիհորճէն-Նիխորճէս և այլն). նույնպես և զանազան բառակապակցությունների, արտահայտությունների տարբերությո՞հորըջըղումներ և աղավաղումներ, որոնց մասին արդեն հիշատակել ենք վերևում, նախաբանում: Բայց նորից ենք կրկնում, որ դրանց մեծ մասը հետևանք են գրչագրական օրինակների չափազանց աղավաղ ձևով պահպանված լինելու. այնպես որ երբեմն նույնիսկ դժվար է հաստատապես որոշել, թե ո՞ր հորըջըղումն է ավելի հավանական կամ հարազատ տվյալ տեքստին: Առավել ևս, որ հրատարակիչը գրչագրական այդ տարբերությունները նշել է տողատակի լուսանցքում:

Իր «Զենոբ Գլակ» համեմատական ուսումնասիրության» մեջ Գր. Խաչիկյանը վկայում է, որ «Լազարյան ճեմարանի Մասնադիտական դասարանների (իկէոնի) Մատենադարանում կա Զենոբի Պատմութեան մի բաղդատութիւն (ձեռագիր, Ս. էջմիածնի հինգ ձեռագիր և երկու տպագիր հրատարակությունների հետ) (աշխատասիրությամբ Պր. Ա. Պիտանյանցի, 1881 թ., անդ՝ էջ 39):

Վերջապես, «Հանդես ամսօրեայի» 1894 թվականի 7-րդ (հուլիս) համարում կա տպված Խաչատուր Հովհաննիսյանի հաղորդումն այն մասին, թե ինքը Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում ապրիլի 29-ից առաջ, Զատիկ տոներին (օրը չի նշում) Խերսոնի նահանգից ստացել է մի հին ձեռագիր՝ ավագ քահանա Տեր-Դավիթ Շահինյանից: Այն գրված է նոտրգրով՝ ՌԿԾ (1616) թվականին և պարունակում է մի քանի հեղինակներից կիսատ պատմություններ, ապա՝ Կիրակոս Գանձակեցու և Թովմա Մեծոփեցու պատմությունները, ինչպես նաև Զենոբի «Տարօնոյ պատմութեան» մի մասը հետևյալ խորագրով. «Զենոբա եպիսկոպոսին խօսք վասն առաջաւորին պահոց երկուշաբթին և Ի վերայ զիտ նշխարաց սուրբ Կարապետին»: Խ. Հովհաննիսյանը այդ հատվածը համեմատում է Վենետիկի 1832-ի հրատարակության հետ և նկատում բավականաչափ տարբերություններ, որոնք ներկայացնում է՝ համադրելով համապատասխան հատվածները: Հրատարակությունն այդ կապակցությամբ հայտնում է, թե այդ՝ 1616 թվականի ձեռագիրը շատ ընտրեններից չէ և, որ «Ճառընտրի» ձեռագիր օրինակում ևս այն պարունակող հատվածի աղավաղումները չափազանց շատ են. այստեղ Ազաթանզեդոսն ու Զենոբը խոնաված են իրար:

Հովհանի Պատմությունը ունեցել է մի շարք հրատարակություններ (սրանցից մի քանիսը ձեռագրային համեմատությունների մեջ են առնվել Ս. Արրահմայրի կողմից): Դրանք են.

1. «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, զոր գրեաց Զենոբ ասորոց եպիսկոպոսն. հրամանաւ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի... Նույնը կա նաև հետևյալ ձևով՝ «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Զենոբ (Կ. Պոլիս, 1708): Կ. Պոլիս, 1719, 187 էջ, 16 մմ:

2. «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի: Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1832, 52 էջ (Մատենադարութիւն նախնեաց): Ներքևում այսպես. Կազմված է՝ Գրիգոր Լուսավորիչ— Հաճախապատում, Վենետիկ, 1838:

3. Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմ. Զենոբ Ասորի: Երկրորդ տպագրութիւն. Վենետիկ, տպ. ս. Ղազար, 1889, 68 էջ, 22 մմ: «Մատենադարութիւն նախնեաց». ներքևում՝ Փավստոս Բուզանդ՝ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1889: Զենոբի անունով կան նաև հետևյալները.

4. Զենոբ Գլակ Ասորի. «Ներբողեան որդիս և Ի թոռունս սրբոյ Լուսավորչին:— Պատմութիւն Զենոբայ եպիսկոպոսի զոր արարեալ է վասն Անտոնի և Կրօնիդեայ և յայլոց ճգնաւորացն: Վենետիկ, ՌՅԳ (1303+551, 1854), 74 էջ, 21 մմ. (Սոփերք Հայկականք ժ.): Կազմված է՝ Վկայաբանութիւն սրբոյն Շուշանկան զստեր մեծին Վարդանայ, Վենետիկ, 1853:

5. Դարձյալ նույնը (այսինքն № 4-ը), միայն ներքևում կա հետևյալը՝ Կազմված է՝ Մեծսրպ երեց, Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի: Վենետիկ, 1853:

Սրանցից բացի Արսեն Ղազիկյանը իր «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կյանքի» (Վենետիկ, 1909) աշխատության մեջ Զենոբի մասին հիշատակելիս՝ գրում է.— «Միանսարյան 1814-ին Կալկաթա՝ Ավետիք Զեթլումեանի տպարանին տպուած տպագրութիւնը կը լիջէ, որ ինծի անձանթ կմնայ»: Ահա Մ. Միանսարյի վկայությունը. «Bibliographia.— Caucasia et branscausasia», Կ. I, СПБ, 1874—1878, որտեղ գրում է.— Զենոբ Գլակ (Zenob Glak), այսինքն՝ Գլակից, որը կարծում են աւան էր հարավային Ասորեստանում, Եգիպտոսի սահմաններին կից), ազգաւ ասորի...» և հետևյալները (516—517)*: Վերջապես՝ Հայկ Դավթյանը «Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին» իր աշխատության մեջ (Ե., 1967, § 219. Զենոբ Գլակ, Հովհան Մամիկոնյան) հիշատակում է Զենոբի վերոհիշյալ հրատարակությունը՝ մատնանշելով հետևյալը. «Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր գրեաց Զենոբ ասորոց եպիսկոպոսն հրամանաւ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի: Առաջին տպագրումն գրքոյս եղեալ է Ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի Ի թոին հայոց 1168. իսկ այժմ վերստին տպագրեցաւ արդևամբբ և ծախիւք զուարդամիտ և առատաձեռն ազգիս մերոյ ի Կալկաթա: ...Աշխատասիրութեամբ Զեթլում Աւետեանի Կալկաթա, տպ. Աւետ Զեթլումեանի, 1814, 247 էջ: Շարվ. 6,5, 11մմ: (Ի միջի այլոց նշենք, որ սույն հրատարակությունը ներկայումս կա մեզ մոտ

* Տե՛ս № 12 բացատրությունը:

և գտնվում է ՀՄՄ ԳԱ գրադարանում, ԱԿԳ, 249 թվահամարի տակ (էջ 57):

Հովհան Մամիկոնյանի անունով. 1. «Պատմութիւն Տարօնոյ: Վենետիկ, ս. Ղազար, 1832, ՌՄԶԱ, 64 էջ, 23 սմ. (մատենագրութիւն նախնեաց): Տիտղոս. վրա՝ Յովհաննու Մամիկոնեանի եպիսկոպոսի:

2. Նույնը— կազմված է՝ Գրիգոր Լուսավորչի: Հաճախապատում, Վենետիկ, 1838:

3. Յովհաննու Մամիկոնեանի եպիսկոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ. 2-րդ տպագրութիւն, Վենետիկ, տպ. ս. Ղազար, 1869, 68 էջ. Կազմված է՝ Զենոր Գլակի ատրի: Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1859:

4. Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ: Աշխատութիւնը և առաջարանով՝ պատմ. գիտ. թեկն. Աշոտ Աբրահամյանի: Երևան (Հայկ. ՄՄՀ Ժողովրդամովստին կից պետ. Զեռագրատուն (Մատենադարան), Ե., 1941: Այս վերջինը մեղանում եղած միակ հրատարակությունն է առ այսօր:

Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմությունը» աշխարհարար լեզվով թարգմանվում է առաջին անգամ:

Գիրքը հատվածաբար թարգմանված է ֆրանսերեն լեզվով:

1. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. (trad. par Victor Langlois. t I. Paris, 1867

Zénov de glad. Histoire de Daron. Traduction nouvelle (par V. Zarglis) P. 333—382

Jean Mamigonian, continuation de L'histoire de Daron; 'traduite pour la première fois de L'Armenien par Jean Raphael Emine. (Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiés en français par Victor Langlois). Paris, Librairie de Firmin—Didot frères, fils et Compagnie. MDCCLXIX

2. Zénov de Klag Histoire de Daron. Par Zénov de Klag éveque syrien, trad... par M. Evariste Prud'homme. Paris, Imp, Imperiale, 1864, 75 p.

Պատմա-բանասիրական հանդեսի 1987 թ. № 1-ում (էջ 106—107) գեղանկված է Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հաղորդումը՝ «Հայ դասական աղբյուրներու թարգմանությունը Միացյալ Նահանգներու մեջ» խորագրով. այն զեկուցվել է Երևանում 1986 թվ. սեպտեմբերին կայացած՝ միջնագրյան հայ գրականությանը նվիրված միջազգային առաջին գիտաժողովում: Այստեղ հիշատակվում է «Տարոնի պատմության» անգլերեն թարգմանությունը՝ կատարված Ռոբերտ Պետրոսյանի կողմից, Նյու-Յորքի Surses of the Armenian Tradition շարքում: Գիրքը մեզ մոտ չի ստացվել և հրատարակության թիվն էլ նշված չէ: Թարգմանության համար հիմք են ծառայել վենետիկյան 1832 և 1869 թթ. խմբագրությունները:

ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿԻ, ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ ԵՎ ԵՐԱՆՑ ԱՆՈՒՆԵՐՈՎ
ՀԱՅՏԵՒ «ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԵՎԱՑ
ՈՒՍՈՒՄԵԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Այստեղ աշխատել ենք ժամանակագրական հաշորդականությամբ ներկայացնել սույն «Պատմության» ինչպես և նրա «հեղինակները» մասին տարբեր ժամանակներում և զանազան անձանց կողմից հրատարակ եկած ուսումնասիրությունների կամ հայտնված կարծիքների մտաւալոր պատկերը: Անում ենք նաև մեր սեփական գիտողություններն այդ կապակցությամբ:

1. Ինչպես արգեն նշել ենք սույն թարգմանության նախաբանում, Զենոր Գլակի մասին մեզ առաջին տեղեկություն տվողը «Տարոնի պատմության» հեղինակ Հովհան Մամիկոնյանն է: Նա «Պատմության» վերջում գտնված համառոտ «Հիշատակարանում», որի մասին ավելի հանգամանալից կխոսվի սուրճ, այս գործը անվանում է «Զենոր Ասորու ժամանակագրություն», որին էլ ճակաչում է իբրև առաջին վանահայր եպիսկոպոս Մշո Իննակիյան կամ սր. Կարապետի վանքի. իսկ իրեն՝ երեսունհինգերորդը Զենորից հետո:

Փափառոս Բուզանդն իր «Հայոց պատմության» մեջ (գալութիւն 3-րդ, գլուխ Գ.) խոսում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Տարոնում եղած մեհյանները կործանելու և դրանց տեղում սր. Կարապետի վանքը հիմնադրելու մասին (Ե., 1947, էջ 87), սակայն Զենոր կամ Գլակի անունով անձնավորություն ոչ ճանաչում է և ոչ էլ հիշատակում: Սր. Կարապետի վանքի կամ Զենոր Գլակի մասին հիշատակություն չկա նաև Ազախանգեղոսի մատ, ինչպես որ նշել ենք նախաբանում:

2. Զենոր Գլակի մասին Հովհանից հետո մեզ առաջին տեղեկություն տվողը տասներորդ դարի պատմիչ Ուխտանես եպիսկոպոսն է: Իր «Հայոց պատմության» Ծ (50)-րդ գլխում³ խոսում է խոսքով Մեծի՝ Պարսկաստանի կատարած արշավների, ավերածությունների և դրան հաջորդող անցքերի մասին: Հենց այստեղ էլ (անդ՝ էջ 73) նշում է Անակի Հայաստան գալն ու Արտազ զավառում հանգրվանելը. «Ջոր ապա լուեալ խոսրովո՛ւ՝ ուրախ եղև. և առաքէ ընդ առաջ նորայ զօրս: Եւ հրթեալ հանդիպի նա առ հանգրատարանի սրբոյ առաքելոյն Թադեոսի. զոր անդ՝ սաէ պատմագիրն՝ զլղութիւն սրբոյն Գրիգորի (ընդգծումը մերն է — Վ. Վ.), նաև զառաքելութեան ընկալեալ զՆորհա, և ի կեանս իւր կրեալ զպակասութիւն շարչարանացն նորա՛ սրպէս ուսուցանէ քեզ պատմագիրն»:

Ապա շարունակում է մինչև զավառանությունը, զավառության երևան գալը, Անակի և յուրայինների ջրահեղձ արվելը և մահուկ Գրիգորի ու նրա եղբոր՝ հայրը երկրից փախցնելը: Այստեղ էլ հիշատակում է Զենորի անու-

* Տե՛ս այստեղ՝ № 111 ծանոթությունը:

1 Հովհան Մամիկոնյան, «Պատմութիւն Տարօնոյ», Ե., 1941, էջ 286:

2 Ուխտանես Եպիսկոպոս, «Պատմութիւն Հայոց», էջմիածին, 1871:

3 Տե՛ս անդ, էջ 70 և նետևյալները:

ևր. «Արդ վասն մանկանս այսօրիկ,— ասում է,— որ էր եղբայր սրբոյն Գրիգորի, Զենոբայ Ասորոյ ասացեալ ստուգիւ ի պատմութեան անդ իւրում» (էջ 79):

Մեկ այլ տեղ էլ է նշում Զենոբի անունը, երբ խոսում է Տրդատ Մեծի մասին՝ թե ո՞վ էր, կամ ո՞ւմ ժամանակակիցն ու գործակիցը: «Բայց,— ասում է Ուխտանեսը,— ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոբ և Մովսէս (եորեւեացու մասին է խոսքը) վասն նորա...» և ավելացնում է, թե նրանցից Մովսէսն է ավելի ստույգը, որը Տրդատին համարում է Գիողիզտիա-նոս կայսեր ժամանակակիցը (էջ 111):

Միջնադարի հալ մյուս հեղինակը, որ հիշատակում է Զենոբ Ասորու անունը, Մխիթար Այրիվանեցին է՝ Իր «Պատմութեան» մեջ խոսելով Գրիգոր Լուսավորչի «ամենայն արևելից և հյուսիսոյ» կաթողիկոս ձեռնադրովիւ մասին Մխիթարը գրում է.— «Ձեռնադրի սուրբ Լուսավորչին կաթողիկոս ամենայն արևելից և հյուսիսոյ, և բերէ ի Հայս զնշխարհս Յովհաննու և Աթանասիոսի՝ աների իւրոյ, և ղնէ ի իննականայն և տայ զտեղին ի ձեռն Զենոբայ եպիսկոպոսի: Նա առաւ զՏարսուոյ Պատմութիւն, և Ագաթանգեղոս զՀայոցն» (նույն տեղում, էջ 45: Ընդգծումը մերն է.— Վ. Վ.):

Նրանց ունեցած տեղեկությունները, անկասկած, գալիս են Հովհան Մամիկոնյանից: Նրանցից բացի Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկը) «Տիեզերական պատմութեան» երկրորդ հանդեսը սկսում է Տրդատի թագավորութեամբ և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Հայաստանում քրիստոնեության տարածման նկարագրությամբ: Բայց թե պատմիչը որտեղից է քաղել իր տեղեկությունները Տրդատ Մեծի կատարած գործերի և Գրիգոր Լուսավորչի շարժարանքների մասին, ոչինչ չի ասում²: Ավելի հավանական է կարծել, թե Ագաթանգեղոսից օգտված լինի:

3. Զենոբի հարցի քննությամբ առաջին անգամ հանգամանալից զբաղվում է Միքայել Չամչյանը³: Նա «Հայոց պատմության» հենց սկզբում թվարկելով հայ հին պատմագիրներին, առաջինը համարում է Ագաթանգեղոսին՝ իրև Տրդատ թագավորի «ատենադպիր» վկայակոչելով Լ. րեւնացուն և Փարպեցուն: Ագաթանգեղոսից հետո դնում է Զենոբին («ամականուանակ Գլակ»): Զենոբին վերագրված նամակներից այլևայլ հատվածներ քաղվածաբար օգտագործում է. իսկ 1-ին գրքի 2-րդ հատորում գրում է. «Ի վերայ Գլակայ՝ թէ իցէ նա ինքն Զենոբ ասորի»: Ուրիշ հատվածների շարքում մեջ է բերում նաև Գր. Լուսավորչի՝ Եղիազարոս քարոզչին ուղարկած նամակից հետևյալը.— «... անդ (այսինքն՝ Իննական վայրում) զքո եղբայրն եմ ձեռնարկեալ եպիսկոպոս. և ըստ կարի աղաչանացն զանուն տեղոյն փոխեցաք իւր անուն յաւելեալ հաստատեցաք Գլակա վանք»

(անդ՝ 631)*: Այս նույն բանը հաստատում են «Յայմատուրքը», «Ճառերն-տիրը», որ երբեմն կոչում են «Գլակա» վանք, երբեմն՝ «Զենոբայ»: Թովմա Մեծոփեցին սբ. Կարապետի համար ասում է. «Վանք Գլակա, ասորոյ Զենոբայ վարդապետի»: Ինքը՝ Չամչյանն էլ մեկ Գլակա վանք է կոչում, մեկ՝ Զենոբայ (621, 623, 627 և այլ էջերում): Համոզված է, որ նրա անունով է վանքը Գլակա կոչվել և կարծում է, թե նա սբ. Գրիգորի հրամանով գրել է իր ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի մասին, այսինքն՝ Գրիգորի Կեսարիա գնալն ու եպիսկոպոս ձեռնադրվելը Ղեկնդիոսի կողմից): Հովհաննես Կարապետի նշխարների Տարոն բերելը Տրդատ 3-րդի և Գրիգոր Լուսավորչի՝ Տարոնի հեթանոս քուրմերի, ինչպես և հյուսիսային ցեղերի դեմ մղած կռիվները և այլն: «Բայց արժան է գիտել,— ասում է նա,— զի այս գործք զենոբայ բազմօք աղաւաղեալ է ի գրագրաց. և ի զանազան օրինակս այլևայլ բանք աւելի կամ պակաս ղնին, և ինչ-ինչ ևս յանյարիս կարգին, մանավանդ ի տպագրեալն» (11):

Չամչյանը անդրադառնում է, քննականաբար, նաև Հովհան Մամիկոնյանին: «Հայոց պատմության» ծանոթագրութեան բաժնում (էջ 554) ունի հետևյալ դիտողությունը. «Ի վերայ գրուածոց յովհաննու մամիկոնի, որ կոչի պատմութիւն տարանոյ: Որքան շատ է Չամչյանը հավատ ընծայում Զենոբի ասածներին, նույնքան և առավել շատ չի հավատում Հովհան Մամիկոնյանին (տես՝ հատոր Բ, էջ 339—340): Հովհանին վերագրված մասի համար ասում է, թե որոշ բաներ անված են ժողովրդական հին ավանդություններից, որոշ բաներ էլ «...շարագրեալ ի նմին յովհաննէ առ ժամանակօք կաթողիկոսութեան Ներսիսի Շինողի...»: Հավաստիացման համար վկայակոչում է գրքի վերջում զետեղված հիշատակարանը, որը համարում է նույն հեղինակի հարազատ գրվածքը (ցիտում է հիշատակարանի համապատասխան հատվածը): Հինգ կարգի անճշտություններ է նշում Չամչյանը Հովհանի գրվածքում.

1. ժամանակագրական անճշտությունները,
2. անձնավորությունների՝ մեկը մյուսի հետ շփոթելը,
3. տեղանունների ինքնահար անվանակոչումները,
4. պատմելաձևի ժողովրդական առասպելաբանության ակունքները. այն, որ երբեմն պատմական-իրական եղելությունները առասպելներից ավելի վաղ կատարված է համարում,
5. անհարկի և անհիմն հավելվածներ գրվածքի մեջ, որոնցից շատերը կատարված է համարում հետագայում, որի համար եզրակացնում է, թե զիրքը հորինել է Հովհան Մամիկոնյանը, բայց (ավելի ուշ շրջանում) «եսու ետայ փոփոխեալ է յայլոց և յանգաւրեալ» (544—545) Չամչյանի «Հայոց պատմութեան» 1-ին հատորի 2-րդ գրքի ԼԳ (33) գլխից (էջ 613) սկսած մեջընդմեջ խոսված է սբ. Գրիգորի եղբայր Սուրենի, Գրիգորի, Տրդատի, ինչպես նաև ուրիշների հետ ունեցած նրանց հարաբերությունների ու կատարած գործերի մասին. հասնում է մինչև ԽԱ (41) գլուխը (660):

1 Մխիթար Այրիվանեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860:
2 Ստեփաննոս Ասողիկ (Տարոնեցի), «Տիեզերական պատմութիւն Ստեփաննոս վրդպ. Տարոնեցոյ...», Փարիզ, 1859, էջ 60 և հետևյալները:
3 Չամչյան Միք., «Պատմութիւն Հայոց», Վեներիկ, 1874, էջ 10 և հետևյալները:

* Տե՛ս Մ 12 բազատագիրը:

4. Չ. Մ. Վ. Ավգերյանը՝ շարագրելով հայոց քրիստոնեական դարձի պատմությունը, իր օգտագործած աղբյուրների վերաբերյալ գրում է. «Առաջին աղբյուր պատմությունը է ժամանակակից և ակնհաստես ատենադպիրն Տրդատյալ, Ազաթանգեղոս, նմին իրի ավելորդ է մեզ կրկին հետազոտելը», կամ «Զորվանդակ պատմություն... հաստատություն ունիմք յնրկուց ժամանակակից և ակնհաստես վկայից՝ յԱզաթանգեղոսն և ի Զենորա. վասն որոյ չկարօտիմք այլուստեք քննությունն»: Ավգերյանի ասածները մեր ներկա խնդրի կասկածությամբ, ինչպես տեսնում ենք, առանձին կարևորություն չեն ներկայացնում:

Այդ կասկածությամբ ուշադրության արժանի է Մ. էմինի «Ներկասիրությունները...»²:

5. Աշխատության 65—90 էջերը վերաբերում են Զենոր Գլազի և Հովհան Մամիկոնյանի անձնավորություններին: Հենց սկզբից հայտնում է, թե ինքը համոզված է, որ «Զենոր՝ մականուանեալ Գլազի, Ասորի էր ազգու և առաջին սրբոյն Գրիգորի լուսավորչի...» (65) և ենթադրում է, թե Գրիգորի հետ Կեսարիայից էր եկել, ինչպես հույն և ասորի շատերը: Կեսարիայից եկած լինելու վերաբերյալ էմինի կարծիքը մենք չենք կարող կհասել, քանի որ դրա համար բավարար հիմք չունենք: Այն օրերում հույն և մանավանդ ասորի քարոզիչներ ամենուրեք վխտում էին՝ Կասպագովկաս, նույնիսկ Պարսկաստան: Այնպես, որ դժվար է հաստատուպես որոշել, թե Զենորը որտեղից էր եկել: Մեկ այլ հանգամանք. էմինը անվերապահորեն հավատում է Զենորի բոլոր ասածներին: Թեև ուզ այն փաստը, թե արեմըստյան գավառներից մեզ մոտ եկած Բեկտոր, Անաստաս, Աքրուդաս և Մարկեղիոս քարոզիչների խնդրանքով՝ Տարոնում տեղի ունեցած կռիվների և եղելությունների մասին Գրիգոր լուսավորիչը հրամայում է Զենորին մանրամասն գրել և բոլորին տեղեկացնել, դարձյալ հավանական հիմք չունի:

էմինն այստեղ ուշադրության արժանի մի ենթադրություն է անում «Տարոնի պատմությունը» պարունակող թղթերի «Ասորոց պատմություն» կոչելու վերաբերյալ: «Պատմության» հիշատակարանում Հովհանը հայտնում է, որ Զենորը ցանկանում էր դեպքերը շարագրել՝ սկսած Խոսրով Մեծից և մանրամասն. սակայն Գրիգոր լուսավորիչը չի թույլ տալիս, որպեսզի (ինչպես Ազաթանգեղոսն է պատմում) այնտեղ պատահած անպատշաճ բաները (Գրիգորի շարժարանները, Տրդատի խոզ դառնալը և այլն) նամակներում չհիշատակվեն և ուրիշներին չտեղեկացվեն: Այլ թույլ տվեց միայն այն բաները գրել, որոնք միայն նրանց կողմերում (Ասորիքի

սահմաններում) տեղի ունեցան. «Զոր և նայն ինքն լուսավորչն զՍուղթն զայն «Ասորոց պատմություն» կոչեաց, այսինքն՝ պատմություն գրեալ վասն Ասորոց: Սակայն ոչ այսու անուամբ յորչորչին հասեալին առ մեզ մատենագրութիւնք Զենորոյ, որ գուցե ի յետնոց՝ կամ լաւ և ասել ի յաչորաց նորին, շարունակողաց զայն պատմութիւն՝ սովորաբար «Պատմութիւն Տարօնոյ» կոչի» (66): Հավանական է համարում, թե Զենորը ասորերեն գրած լինի և հետագայում Հովհան Մամիկոնյանը հայերեն թարգմանած, քանի որ նրանց գրելաձևի մեջ խիստ նմանություններ կան: էմինն էլ ճիշտ չի թարգմանում Զենորի այն խոսքը, թե ինքը Ազաթանգեղոսից առաջ է գրել: Մի բան, սակայն, հետաքրքրական է բանասերի ենթադրություն մեջ, որ կարծում է, թե այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե գրածին, այլ կատարածին: «... Զենոր,— ասում է էմինը,— ինքնին իր սոստովան լինի ի թղթի յիւրում առ Ասորիս, թե «Մի ինչ աղարտեք զսակաւ պատմութիւնս, կամ եթէ Ազաթանգեղոս զայդ ոչ յիշէ, զի ես յառաջագոյն գրեցի քան զնա»: Այդպես չպետք է հասկանալ, ասում է էմինը. «քանզի «չառաջագոյն» (ընդգծումը իրենն է) ասէ ոչ վասն անձին իւրոյ, այլ վասն գործոյն, որք զառաջինն գործեցան ի հայս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի...»: Որովհետև առաջին վայրը ենթադրում է Մ. էմինը, որ «Գրիգորը խառով զինվեց» ընդդէմ կուռքերի՝ էր հռչակավոր Տարոնը, իր «մեծահամբավ վահճվահյան մեհյանով»: էմինը նույնացնում է Ինչակնյան տեղիքն ու վահճվահյան մեհյանը, որ ճիշտ չէ: Ինչակնյան վայրում Գեմետի և Գիսանի մեհյանն էր, որ բավականին հեռու է վահճվահյան կողմած մեհյանից. առաջինում է հիմնված սբ. Կարապետի վանքը, այստեղ էլ տեղի է ունեցել առաջին պատերազմը: Գր. Խալաթյանն էլ Աշտիշատի հետ է նույնացնում, որ դարձյալ սխալ է: շիմք ընդունելով Զենորի «... մատնանոց զի պատշաճ համարեցաւ (սբ. Գրիգորը) զԱրշակունի և զճաշ թագաւորաց զիր թողուլ տանս հայոց և ձեզ պատենն պատասխանույ գրել» արտահայտությունը, էմինը ենթադրում է, թե սա գուցե և Արշակունի թագավորների պատմությունն էլ գրած լինի, որը մեզ չի հասել: Գեմետի և Գիսանի մեհյանը է կարծում Զենորից մնացած և նշում է դրանք: Գիսանի և Գեմետի եղբայրների՝ Հնդկաստանից գաղթական գալու (149 թ. ն. ք.), Տարոնում հաստատվելու վերաբերյալ Զենորի մեջբերած առասպելախառն զբոյնները էմինը պատմական իրողություն է համարում: Նաև նրանց բարձր ու սովորութիւնները, արտաքին ձևերը մեզ մոտ մուտք գործելը և այլն: Ի նկատի ունի սանսկրիտ լեզվախմբին պատկանող մի քանի բաների նմանությունները հայերենում և հնդկերենում: Ճիշտ է նկատել, որ քրիստոնեություն մուտքի և հեթանոսության դեմ առաջին քրիստոնեականների

1 Յե՛ս Չ. Մ. Ավգերյան, «Լիակատար վարժ և վկայաբանութիւն սրբոց», Վենետիկ, 1812, հ. Գ, էջ 48 և հետևյալները:

2 Մկրտիչ էմինի Ներկասիրութիւնները Հայոց լեզուի, գրականութեան և Պատմութեան մասին» (1840—1855 թթ.), «Հատուածք ի դասախօսութեանց պատմութեան գրականութեան հայոց»:

3 Յե՛ս ներհում, № 20 բացատրագիրը:

* Նույն տեղում՝ № 22 բացատրագիրը:

1 Յե՛ս Մ. Արեղյան, վերը նշված աշխատությունը, էջ 447—448:

** Այդ մասին ետխաբանում արդեն խոսվել է:

*** Այդ մասին տե՛ս սույն ետխաբանում, էջ 22—24, նաև՝ Ժանք.

ճղած դաժան պայքարի ամենեւանրապատում նկարագրողն է Զենորը
ինչ վերաբերում է Լովհան Մամիկոնյանին, ապա էմինը կարծում է,
թե նրա գրվածքը մեզ լրիվ չի հասել, չնայած «Հիշատակարանը» համար-
ում է Լովհանի գործը Անրեդունելի է նրա այն պնդումը, թե մինչև 7-րդ
դարի սկզբները մեզանում բոլոր տեսակի գրագրություններն ու եկեղեցա-
կան ծեսերը ասորերեն էին տարվում, և քարոզիչներն էլ հույն կամ ասորի
էին: Կարծեմ շատ ջանք թափել պետք չէ՝ ապացուցելու համար, թե այդ-
պես եղել է մինչև 5-րդ դարի սկզբները, այսինքն մինչև մաշտոցյան գրերի՝
գործածության մեջ գրվելը, որից հետո գրեթե բոլոր քարոզիչներն ու եկե-
ղեցական դավանախոսությանը նվիրված անձնավորությունները հայազգի
էին (չնչին բացառությամբ միայն) և իրենց քարոզությունները, թղթերն
ու դավանարանական գրություններն էլ հայերեն լեզվով էին տանում: Գը-
րուք ներկայումս էլ կան և բավականին հաստատիւ հատորներ են կազ-
մում, ինչպես «Գիրք թղթոց», «Կնիք հատարոյ», «Գիրք հերձուածոց» և
այլն: Զպետք է անտեսել նաև, որ դավանարանական պայքարի սաստկաց-
ման շրջանում (5—6-րդ դարեր) ավելի շատ ձգտում կար ամեն կերպ հա-
յացնել, ազգայնացնել եկեղեցական քարոզություններն ու ծիսակատա-
րությունները, հայկական լուսավորչական դավանանքի հիմքերը հաստատուն
և լիակատար կերպով անկախ պահելու համար: Երեք հանգամանք է նշում
Լովհանի գրվածքում ուշադրության արժանի.

ա) Տարոնի հայոց պատերազմասեր և քաջ վարքը:

բ) Նրանց ծաղրասեր բնավորությունը:

գ) Մեծ հավատն ու սերը սբ. Կարապետի նկատմամբ (84):

Ճիշտ է նկատել, որ Լովհանի բոլոր հերոսները աչքի են ընկնում, «խըս-
տասրտությամբ և անզգայությամբ» (իմա՝ անողորմությամբ): Նրանց գրե-
թե վայրենաբարո գործողությունները պատմելիս հեղինակը քրիստոնյային
ոչ վայել դաժանությամբ է ներկայացնում, այն էլ առանց «ցավակցության
կամ ստրջանքի», այլ և կարծես ուրախ է դրա համար, հիացմունքով, պար-
ծանքով է խոսում յուրայինների անմարդկային դաժանությունների մա-
սին: Դա գալիս էր էմինի պահպանողական, քրիստոնեական բարեմտու-
թյան աշխարհայացքից: Այսպես, մեջ բերելով Վախթանգի հարազատնե-
րի նկատմամբ վահանի վերաբերմունքը, նա գրում է. «Գործքս այս ոչ
վրեժխնդրութիւն է և ոչ խտասարտութիւն, այլ բարձումն միանգամայն այնք
ամենայնի, որ մարդութեանն է սեփհական: Քանզի այսպես շարաշար
բերիլ յարինահեղութիւն և անխոզ հոգով կատարել զսոյնօրինակ խոշ-
տանգանս և ոչ իսկ յարինախանձ գազանս տեսանմաք, թող թէ էլ մար-
դէկ» (88): Բայց մի բան հաշիվ չի առնում, որ նրանք այդպես վարվում
են իրենց հայրենի երկիրը ավերող կամ Տարոնի խաղաղ ու անմեղ մարդ-
կանց նկատմամբ այդ նույն ձևով վարվողների հետ, հենց իրենց բուն
Տարոնի հողում և ոչ թե նրանց երկրում:

Ց. Քերովբե Պատկանյանի՝ «Շայ հին պատմագրության մատենագիտա-

կան տեսության» մեջ հայ պատմագիրների շարքում Լորրոզը նշված է
«Զենոր Գլակ, «Պատմութիւն Տարեւոյ», Կ. Պոլիս, 1708 և Վենետիկ, 1832:
Ապա մի սեղով ժանոթություն Զենորի անձնավորության մասին.

Зеноб — Настоятель Глакского Монастыря, родом сиринец, напи-
сал историю борьбы, которую Армяне-христиане вели против языч-
ников в обширной области Тарон у Ванского озера. Оттуда и назва-
ние сочинения — История Тарона. Зеноб выставляет себя в своем
творении современником Просветителя Армении.

Իսկ Լովհան Մամիկոնյանի համար նշում է դարձյալ նույն հրատարա-
կությունները՝ «Պատմութիւն Տարոնոյ», Կ. Պոլիս, 1708 (1719), Վենետիկ,
1823 և Иоанн Мамиконян: настоятель монастыря Сурб-Карапет, на-
писал по просьбе патриарха Нерсеса III историю области Тарона,
в которой сообщает любопытные подробности о войнах владельцев,
князей Мамиконян с Персами. Впрочем, многие из того, что он го-
ворит основано не на исторических данных, а на народных сказа-
ниях.

Պատկանյանի խոսքում անորոշություն կա. ինքն ընդունու՞մ է Զենորի
ասածը հայոց քրիստոնեական դարձին իր ականատես լինելու վերաբեր-
յալ, թե՞ ոչ: Ճիշտ չէ նաև, որ նա հավատում է, թե Լովհանը սբ. Կարա-
պետի վանքի վանահայր է նշանակվել ներսես 3-րդի ժամանակ և նրա
պահանջով: Այլ կերպ ասած՝ Պատկանյանի պնդումները ոչինչ չեն ավե-
լացնում խնդրո առարկա հարցերին:

7. «Հանգես Ամսօրեայի» 1890 թ. 1-ին համարում (էջ 4—5), հեղի-
նակը Ե. Մ. ստորագրությամբ, համեմատում է Զենորից և Մովսես Խորե-
նացուց մի փոքրիկ հատված, գտնում է նմանություններ, բայց «վաղա-
ժամ» է համարում որևէ եզրակացության հանգել: (Նույնը, Զ. Ա., 1889,
№ 3, և 1891, № 8):

8. Ղ. Ալիշանը՝ համեմատաբար ավելի շատ է զբաղվել Զենոր Գլակի
և «Տարոնի պատմության» խնդիրներով՝ շատ դեպքերում հանգել միան-
գամայն ընդունելի եզրակացությունների: Ուստի ավելորդ չենք համարում
այստեղ համառոտակի ներկայացնել մեծանուն հայագետի տեսակետնե-
րից մի քանիսը:

Իր «Շայպատում» նշանավոր աշխատության մեջ (հ. 1, էջ 38) Ալի-
շանը Զենորի գրվածքին անդրադառնում է Ազաթանգեղոսի գործի կապակ-
ցությամբ. էնթադրում է, որ Ազաթանգեղոսը իր «Պատմությունը» գրել է
Տրդատ Մեծի ժամանակներում (գրել է հունարեն լեզվով, որը հետագա-
յում թարգմանվել է հայերեն ժգնիկ Կողբացու ձեռքով, «Եղծ աղանդոցից»
շատ տարիներ առաջ), որ Զենորը նույնպես ապրել է Տրդատ թագավորի
և Գրիգոր Լուսավորչի օրերում, նշանակվել Տարոնի Մամիկոնյան տան
հպիսկոպոս և նույն ժամանակ էլ շարադրել իր «Պատմությունը». ալի-
լացնում է, որ «Զենոր հաւանօրէն ասորերէն գրած է» (38): Ալիշանի կար-
ծիքով Զենորի թերևս ոչ մի ձեռագիր օրինակ չի պարունակում հելլենակի

1 К. П. Патканов — «Библиографический очерк армянской исто-
рической литературы», СПб, 1879 г.

1 Ղ. Ալիշան, Շայպատում, հ. 1, Վենետիկ, 1901:

ամբողջ գրվածքը. «ես առաւել՝ իր գրել ուզածը»: Այս պատմութիւններին առաջ, ենթադրում է նա, Զենորը չէր կարող գոնե շհիշատակել սր. Գրիգորի ծագումը, Անակի գործը, հայոց դարձը և մյուսները: Որպէս թե ինքն էլ է ցանկացել Ազաթանգեղոսի նման գրել, այսինքն՝ խոսքով Մեծի մահը, Տրդատի՝ Բյուզանդիա տարվելը և այլն, բայց Գր. Լուսավորիչը թույլ չի տվել: Թույլ շտալու պատճառն էլ այն է, որ ինքն այդ բաները արդեն հանձնարարել է Ազաթանգեղոսին գրելու, և բավական է միայն, որ ինքն էլ Տարոնում տեղի ունեցածները գրի: Մի ձեռագիր օրինակում, ասում է Ալիշանը, Գրիգորի հիշյալ խոսքերին ոմն ասորացաց գրել ավելացրել է հետևյալ խոսքերը. «Ասորիք կարի լիմարախօսք են և շաղփաղփապատումք, իսկ Յոյնք ճարտարարանք և կարճառօտ բանիք»: Սակայն չի նշել ձեռագրի տեղն ու համարը:

Թերևս իրավացի է Ալիշանը պնդելով, թե «Զենոնից գրածին կամ հաւաքածին մեկ մասն է՝ Բղթակցութիւնք Լուսաւորչի և Տրդատայ ընդ Անտիոքեայ Հայրապետին Կեսարիոյ և այլ եպիսկոպոսաց՝ որք փափազէին զիտնալ ի հայս հանդիպածները» (անդ՝ 39), որոնց վրա ինքն էլ ավելացրել է իր աչքի առաջ կատարվածները: Հավանական է, սակայն դժվար է հաստատապէս պնդել այդպիսի ենթադրութիւն վրա: Հովհան Մամիկոնյանի մասին անդրադառնալով՝ Ալիշանը, ինչպէս որ կա ներկայացված գրվածքի հիշատակարանում, համարում է նրան 35-րդը՝ Զենորից հետո «Պատմութեան նախագրողն, — ասում է Ալիշանը, — Լուսավորչի ընտրած Ասորի Զենոնը եպիսկոպոսն է, զոր յիշած եմք. սա աւանդեց՝ որ իր յաշորդքն այլ շարունակէն ինչ որ իր թնմին մեջ հանդիպի և այսպէս ըրին, գոնե ոմանք. բայց շատերն ազգաւ ասորի ըլլալով և յառաջ բան զգիւտ հայերէն տառից, ասորերէն գրած են, և հաւանօրէն այս է կոչուածն «Ասորաց Պատմութիւն» (անդ՝ 69) և այլն: Ավելացնում է, որ երբ Բողիկը ասորիներին վտարեց Գլազա վանքից, սրանք իրենց գրածները հետները տարան: Կամ ինչպէս Հովհանն է ներկայացրել՝ երբ սարսիկներն այդ կողմերը գրավեցին ու քարուքանդ արին, «... այն ստատագիրքն այլ կողոպտեր էին վանքէն, և մեր պատմիչն լսելով որ յՌուհա քաղաքն Մարմարա (Մարմարա) անուամբ Ասորոյ մի քով գտնուի, գնաց առաւ և թարգմանեաց ի հայ... (նույն տեղում): Եվ եզրակացնում է, թե մեզ հասածները հաշիվ թե անձամբ Հովհանի ձեռքով գրված տասը պատճենները լինեն: Այդպիսի կարծիք հայտնել է նաև Ա. Գ. Աբրահամյանը, բայց միայն հիշատակարանը համարելով Հովհանի գործը, որ արդեն նախաբանում նշել ենք:

Իսկ այն, որ Հովհանին վերագրված մասում առատ են անհամապատասխան հարմար, խիստ շափազանց քրտուցներ, Ալիշանը գտնում է, թե դրանք չեն պատշաճում Մամիկոնյան մի եպիսկոպոսի, ուստի և ենթադրում է, թե «... Թերևս աշխարհական ձեռագ միջամտութիւն եղած ըլլայ, որք իրենց մեծ իշխանը՝ Մուշեղ Քաշակորով անուանելը դիւցազնացրէն ուզեր են, ինչպէս և անոր յաշորդ ազգականը՝ Գայլ Վահանը, զուարճալի ոճով հիւսելով, բայց ոչ հաւատալի (նույն տեղում):

9. Վենետիկի միաբանութեան՝ 1883 թ. կազմած և հրատարակած «Հայկական մատենագրութիւնը» (Այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիւ-

տէն մինչև առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց) հետևյալն է գրում Զենորի մասին.

— Զենոր ասորի կամ Զենոր Գլազ. «Գիրք պատմութեանց Լրկրին Տարոնոյ, զոր գրեաց Զենոր ասորաց եպիսկոպոսն. հրամանաւ Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Գրիգորի»... Վենետիկյան «Մատենագիտութեան» մեջ հիշատակվող այս տպագրութիւնը Գր. Մարթավանեցու կողմից ՌՃԿԸ (1168+551=1719) 4. Պոլսի հրատարակութիւնն է, որի խմբագրողն ու սրբագրողը Պաղտասար Գպիրն է:

10. Այստեղ նշված երկրորդ տպագրութիւնը Վենետիկի 1832 թ. հրատարակութիւնն է. «Պատմութիւն Տարոնոյ զոր թարգմանեաց Զենոր ասորի», որի նախաբանում այլևայլ կարևոր տեղեկութիւնների հետ այն ուշագրավ միտքն է հայտնում նաև, թե նա ասորի քահանաներին հավանաբար այդ պատմական գրութիւնները ասորերէն գրած լինի, և ապա ավելացնում է. «... Արդ զսոյն պատմութիւն, նոյն ինքն ապա մատենագիրն և ի հայ բարբառ երևի յեղնալ. քանզի այսպէս ի զուլտ գրոցս զորոյմն գրագիրք. Պատմութիւն Տարոնոյ, զոր թարգմանեաց Զենոր ասորի: Բայց թէ զթարգմանին որ՝ փոխանակ պատմագրելոյ առջէ», և համարիցի զսա հայերէն գրեալ, և կամ յայլմէ ումեքէ յեղափոխեալ ի հայ, ոչինչ կամակորէ զիմաստ բառին... Որպէս գրեթէ ամենայն շարագրածք ի ձեռն գրագրաց հասեալք առ մեզ, ևս առաւել սա ժամանակաց երգայնութեամբ աղաւաղեալ գտանի: Այլ մեք ի ստուգագոյն օրինակաց զտպագրես զայս արարաք, հնգնակ օրինակաց քաղղատութեամբ ըսա կարի ուղղագրեալ: Ուրեք ուրեք էին և հատուածք ինչ, որ թէպէտ յերիս և ի շորս օրինակս պակասէին, այլ մեք ոչ թողաք զայնս ի բաց, որպէս զի մի զրկեցին հետխոյզք մերոյ աշխարհին ի տեղեկութեանցն որ ի նոսա»¹:

11. Նույն տեղում նշվում է Հովհան Մամիկոնյանի անունով 1832 թ. վենետիկյան հրատարակութիւնը միայն (ՌՄՁԱ+551=1832): Այս 1832 թ. հրատարակութեան առաջաբանում, իսկապէս, առանց երկմտանքի Հովհան Մամիկոնյանը ներկայացվում է ներսուս 3-րդ (Շինող) Տայեցու ժամանակակից և նրա հրամանով այս պատմութիւնը շարագրած: Կամ բանասիրութեան կողմից իրավացիորեն նշված այն հանգամանքը, որ Հովհանը իր գրութիւնն ավարտելու ժամանակն անգամ չի հիշում. ասում է, թե ավարտեց այն ժամանակ, երբ Սամվել կաթողիկոսը շորս ամիս էր, ինչ նստել էր հայրապետական աթոռին: Մինչդեռ հայտնի է, որ այդ ժամանակներում (այսինքն՝ 7-րդ դարի II կեսին) Սամվել անունով կաթողիկոս չի եղել: Այդպիսին հիշվում է 2 (6-րդ) դարի առաջին տարիներին:

Ներսեսը (641—662) ապրել ու գործել է 7-րդ դարում, և թե Հովհանը նրա ժամանակակիցն էր և նրա հրամանով շարժվող, ուստի նա էլ պէտք է 7-րդ դարում ապրած լիներ, մի հանգամանք, որ ոչ մի գնով չի բացատրվում պատմութեան փաստագրական տվյալներով...

* Տե՛ս № 1 քաղաքագիրք:

1 «Հայկական Մատենագիտութիւն» (1565—1883), Վենետիկ, 1883, էջ 194—195):

Այստեղ էլ է նշվում, որ այս գործը պարունակող ձեռագրերը շատ փոփոխություններ և տարբերություններ են պարունակում, հավելվածներ նույնպես.— «... որք էթե ոչ ի գրչագրաց իցէն յետոյ կրճատեալ, ինքն իսկ արդեւ մատենագիրն, կամ յետ նոցա Գլակա Վանիցն առաջնորդ ցան էին զայն ըստ նորին յորդորակացն՝ զոր ի յիշատակարանին իւրում առնէ»:

12. Հովսեփ Գաթրճյանը «Սրբազան խորհրդամատոյցք Հայոց» աշխատության մեջ (մասն Բ.) հիշատակելով նր. Սփրեմի աշակերտ Ջենոբին, հետևյալն է գրում. «Ոչ այն Ջենոբ՝ որ իր համանուն գրովը հայ կարկատանք մըն է 7-րդ դարուն, նոյն դարուն Սեբեոսի զլուխը գտնուած Ազաթանգեղոսի գրուածքին պէս»: Այս տեսակետին շատերն են հետևել, սակայն Գաթրճյանը Ջենոբի ո՞վ և ո՞ր դարում ապրած լինելու մասին ոչինչ չի ասում:

13. Գարեգին Զարբճանայանը՝ Ջենոբին և Հովհաննիս՝ այսինքն «Տարոնի պատմության» «հեղինակներին» դիտում է որպես տարբեր անձնավորություններ (Ջենոբը 4-րդ, իսկ Հովհանը 7-րդ դարի): Նկատենք ի միջի այլոց, որ նա Ազաթանգեղոսին նույնպես 4-րդ դարի հեղինակ է համարում, սակայն նրան դնում է Ջենոբից հետո, համարում է նրան «հոռմալեցի», իբրև արթունի քարտուղար Տրդատի հետ Բյուզանդիայից եկած, ազգությամբ հույն և իր «Հայոց պատմություն» էլ հունարեն շարադրած: Զարբճանայանը հնթադրում է, թե Ջենոբը Ազաթանգեղոսից առաջ է շարադրել իր գիրքը (անդ՝ 234):

«Իւր և Ազաթանգեղոսի գրոց մեջ երեցած տարբերութեանց վրա պետք չէ զարմանալ,— ասում է նա,— որովհետև ինչպես ինքն ալ կըսէ, Ազաթանգեղոսէն առաջ շարադրած է իւր գիրքը»: Ջենոբի աղբյուրներից հիշատակում է Բարդա (Բարդաթան) և Պիսիդոն թարգմանչին և նրանց մասին Ջենոբից մեջ է բերում հետևյալ հատվածները. «Ընթերցիր,— ասում է,— զթագաւորութիւն շեփթաղիսէկայ հելլենացի գրով, և կամ զթագաւորութիւնն ճհնաց, զոր գտանես յուռայ քաղաքի առ Բարդա պատմագրի»: Կամ «Զոր ևթէ ստուգիւ կամիք իմանալ, զՊիսիդոն թարգմանիչ ասորի՝ հարցէք» (անդ՝ 235): Ինքը նույնպես շատ աղավաղված է գտնում Ջենոբի գրվածքը, որից էլ առաջ է եկել թե լեզվի և թե պատմության այլևայլ կերպարանափոխությունները: «Ասկէց,— ասում է,— առաջ եկած է լեզուին խամութիւնը, բառից և դարձուածոց սխալ կամ անհարազատ իմաստներով ու եղանակաւ գործածութիւլը, երբեմն ալ ամբողջ խօսքերուն մութ և անիմանալի մնալը» (անդ՝ 237):

Հետաքրքրական դիտողություն է անում Ջենոբի գրվածքի ստեղծման շարժառիթների մասին՝ կապված սբ. Կարապետի վանքին հատկացված վանքապատկան կալվածքների մասին եղած տեղեկության հետ (անդ՝ 235 և հետևյալները): Նվ քանի որ Հովհան Մամիկոնյանին համարում է Ներսես 3-րդ (Շինող) կաթողիկոսի ժամանակակիցն ու նրա հրամանով այս

պատմությունները շարադրած, ինչպես վկայում է հիշատակարանում, ուստի եզրակացնում է, որ Ջենոբին շարունակելու համար էլ հենց իր գրվածքը անվանել է «Տարոնի պատմություն» (անդ՝ 451): Քանի որ հիշատակարանի՝ Հովհաննիս պատկանելուն չի կասկածում երբեք, ուստի և այնտեղ ասված խոսքերն էլ վկայակոչում է ուղղակի կերպով, հավասարիացման նպատակով: Նա էլ է հավատացած, որ մինչև Թողիկը Տարոնում քրիստոնեական տաճարներում ու եկեղեցիներում սոսորինում էին ասորի կրոնավորները, դա հավանաբար այդպես է եղել, բայց մասամբ և ոչ թե առհասարակ: Պատմության հիշատակարանում նշված Մարմարա քահանայի մոտ եղած քսանութ պատճենների և դրան ավելացրած Ջենոբի տասը պատճենների մասին Զարբճանայանը գտնում է. «Բայց մատենագրին հիշատակած երեսունութ պատճեններին միայն ութը ձեռագրի հասած են, և ասոնցմ է հինգը Ջենոբա անուամբ ևն, մյուս երեքն ալ Հովհաննու Մամիկոնեների» (անդ՝ 432): Մամիկոնյանին պատկանող մասը նրա կարծիքով սկսվում է Գլակա վանքի առաջնորդների շարակարգության մասին եղած հատվածից, այսինքն՝ Ջենոբից մինչև Թողիկ, որի ժամանակ «Գլակա վանքը թե շենքերով և թե բարեկարգությամբ պայծառացավ: Իր մեկ այլ աշխատության մեջ՝ Զարբճանայանը գտնում է, թե Ջենոբի գրվածքը հենց իր օրերում (այսինքն՝ որպես թե 4-րդ դարում) ասորերենից թարգմանվել է հայերեն. ենթադրում է, թե գուցե հենց ինքն էլ թարգմանած լինի, քանի որ երկար էր ապրել Հայաստանում և քաջածանոթ էր մեր լեզվին: Հակառակ պարագայում ենթադրում է, թե Ջենոբին ժամանակակից մեկ ուրիշը թարգմանած լինի և ավելացնում. «Որչափ գրուածքն ամփոփ, բայց զայն ալ աւելի համառոտողներն ալ գտնուած են՝ անշուշտ սուրբ եկեղեցեաց մեջ կարդացուելու համար՝ ի յիշատակ յուշարար մեծի և սքանչելահրաշ գործոյն: Այսպէս հանդիպած ենք հնագիր ճառընտրաց մեջ գրուածքին միոյ մասին համառոտութեան՝ ի տօնի սրբոյն Անտոնի և Կրօնիդեայ, հետևյալ խորագրով. «Պատմութիւն Ջենովբայ եպիսկոպոսի զոր արարեալ է վասն Անտոնի և Կրօնիդեայ և այլոց ճգնաւորաց» (անդ՝ 47):

Ոչ Ջենոբ կոչվածը (եթե կար էլ, իրոք, այդպիսին), ոչ էլ նրան ժամանակակից որևէ մեկը 4-րդ դարի սկզբին (առավել ևս 3-րդի վերջերին) որևէ գրվածք հայերեն թարգմանել չէին կարող, միանգամայն հասկանալի պատճառով:

14. Ջենոբ Գլակի, Հովհան Մամիկոնյանի և նրանց անուններով հայտնի «Տարոնի պատմության» խնդիրները հատուկ քննության է ենթարկել նշանավոր բանասեր Գրիգոր Խալաթյանը²: Բնականաբար նա անդրադարձել է նաև այդ կապակցությամբ մինչև այդ եղած կարծիքների քննությանը: Նա նշում է, որ Մ. էմինի, Գ. Զարբճանայանի, Պրոդհոմի և լանգ-

1 Տես՝ Գար. Զարբճանայան, Հայկական ճին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 234 և հետևյալները:

* Գլակ անվան վերաբերյալ տե՛ս նաև սուրեն՝ № 12 բացատրագիրը:

1 Գար. Զարբճանայան. «Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց» (Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց), դար Դ—ԺԳ, Ջենոբ Գլակ—Փ. Բուզանդ, (էջ 46—54):

2 Տե՛ս Գր. Խալաթյան, Ջենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրություն, 1893, Վենետիկ:

լուսայի գրածներից հետևում է, թե «հաստատվում է Ջենոբի հարազատության խնդիրը»։ Ինքը ժխտում է այդ Այս և Ասորոց պատմության վավերականության կապակցությանը հալաթյանը հարկ է համարում եղած բնագրերը համեմատել Ագաթանգեղոսի, Փափատոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու, որ. Հակոբի վարքի, Սեբեոսի, Նույնիակ Ղազար Փարպեցու բնագրերի հետ և տեսնել շատ նմանություններ։ Փարպեցուց վերցրած է համարում Հյուսիսցիների արքա Գործինոն անունը, որից «սուլնաց իշխան Գործինը՝ աննշան փոփոխությունը» Այդպիսի նմանություններ նկատել են «Տարոնի պատմության» Ֆրանսերեն վերահիշյալ Քարթլանիչևերը։ Սակայն պետք է ասել, որ ինչպես նրանց, նույնպես և հալաթյանի մոտ այդպիսի նմանությունների հայտնաբերումը շատ հաճախ բողոքովին քմահաճ և բռնազորս կերպով է արվում, երբեմն էլ հիմնված պատահական արտահայտության, նույնիակ առանձին բառի վրա։ Որտեղ էլ որ նմանություն չի գտնում վերը նշված հեղինակների գրվածքների հետ, համարում է վերցրված որևէ Աճնայտ հեղինակից։ Գրանով, ինչպես ինքն է ասում, նպատակ ունի լացնայտել «... նորա որչափով ինքնուրույն կամ մոտացածոյ որպէս և որ դարձ հեղինակ լինելը»։ Ի վերջո ինքն էլ է գալիս այն համոզման, թե «Ջենոբի գրուածը արդարև է գարու մը հայի կարկատանք համարելու է»։ Խալաթյանը նույնպես իր քննությունը կատարում է ըստ 1832 թ. Վենետիկյան հրատարակության (Հարկ է նշել, որ Գր. Խալաթյանը առհասարակ միտում ունի ավելի հավատ ընծայել արևմտյան, առավելապես օտարազգի հեղինակներին, քան մեր. նույնիակ Խորենացուն ոչ հավաստի է համարում)։ Այդպիսի անհիմն միտումնավորությունը ակնհայտ է մի շարք օրինակներում։ Այսպես՝ ըստ Ջենոբի պատմածի պարսից արքան Անակին՝ կատարած դավաճանության համար խոստացել էր «զՊարտան մնացուլ ազգին տայր Անակայ»։ Նույն բանը կա նաև Սեբեոսի մոտ, բայց հետևյալ ձևով. «Եւ կատարեաց արքայն ի վերայ նորա զպարգևան խօստացեալս հօրն նորա Անակայ. զրուն իսկ զպարթեական զՊահլան անդրին դարձուցեալ՝ թագ կապեալ մեծարեաց և արար իւր երկրորդ թագաւորութեանը»։ Համեմատությունից բոլորովին էլ հնարավոր չէ եզրակացնել, թե որը որից է օգտվել. ավելի հավանական է կարծել, թե երկուսի աղբյուրն էլ Ագաթանգեղոսը լինի։ Բայց այդ մանկան անունը, ինչպես Խալաթյանն է նկատում, Սեբեոսն էլ չի տալիս (անդ՝ 45)։ Թերևս իրավացի է Խալաթյանը, երբ պնդում է, թե Սեբեոսը ծանոթ էր Ջենոբին, էլ ո՛ր է մնում նրա այն նմանությունը, թե Ջենոբի գրվածքը քաղվածք է Սեբեոսից և վերը նշված մյուս հեղինակներից։ Սեբեոսից վերցրված է համարում նաև Ջիվանչիր անվան հիշատակումը, երբ ասում է, թե. «Ջիվանչիր անվան առաջանալուն առանց ազդեցության չի երևում նաև կազանկատվացու պատմածը Ալուտանից համանուն արքայի մասին» (անդ՝ 47)։ Ջենոբի անունով հայտնի պատմության հեղինակը Խալաթյանի կարծիքով անհարկի շատ է օգտվել նաև զանազան վկայաբանական գրվածքներից,

1 Տե՛ս՝ Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 83 (տե՛ս այստեղ նաև Մ 36 բացատրագիրը)։

օրինակ՝ «Սոփերք հայկականքից» — ԺԹ, Ծ. ԻԲ և այլն, որ. Հակոբի վարքից. ճիշտ է նկատել, թե որ. Հակոբի վարքի՝ 7-րդ դարից առաջ գրված լինելը անհավանական է։ Գր. Լուսավորչի և Ջոզնի (ըստ Խալաթյանի սանոյն Հակոբի է) «ազգակցական» կապի, Սուրենի՝ Գրիգոր Լուսավորչի էջրայրը լինելու և նման խնդիրների մանրամասն քննությունը նույնպես (հասարել է Խալաթյանը (Տե՛ս անդ՝ էջ 45 և հետևյալները)՝ Ուստի ավելորդ ենք համարում այստեղ անդրադառնալ, միայն նշենք, որ հավանական ենք համարում Սուրեն անվան՝ Գր. Լուսավորչի «տահմական-պարթևական անուն» լինելը, քան եղբոր։

Գրիգոր Լուսավորչի ծագման և ազգակցականության վերաբերյալ, որպեսզի ոչ մի կասկածանք չառաջանա իր ասածների նկատմամբ, Ջենոբը (կամ սույն պատմության հեղինակը) հետևյալն է գրում Բեկտոր քարոզչին. «Եթէ ստուգի կամիս դիտել զայստիկ, ով երանելիդ Բեկտոր, ընթերցիդ զթագաւորութիւն Հեփթաղնիկայ հելլենացի գրով եւ կամ զթագաւորութեան ձեանաց, զոր զտանես յԱռհա քաղաքի առ Բարդա պատմագրի»։ Խալաթյանը ենթադրում է, թե սա ըստ երևույթին արդեն վաղուց ուրիշների կողմից հիշատակված Բարդաթանն է (Բարդեզան)։ «Բարդա անուր անունը, — ասում է նա, — ըստ իս նպատակով է գործածել այստեղ Ջենոբ՝ յուր մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու դիտմամբ» (անդ՝ 94)։ Այս և համեմատան այլ փաստական տվյալների մասին նույնպիսի կարծիք է հայտնել նաև Մ. Արեղյանը, որ վերևում արդեն նշել ենք՝ Շատ հավանական է։

Խալաթյանը հետաքրքրական նկատողություն է անում նաև Տրդատի և Գր. Լուսավորչի կողմից Տարոնում ու նրա շրջակայքում հեթանոսական մեհյանների կործանման, բազիլիկների զոնված վայրերի, Գեմետր և Գիսանե եղբայրների գոյության, Կուաուս, Սեդոսե և Հոռեան անունների ծագման և մի շարք այլ տեղեկությունների առիթով, որոնք միայն Ջենոբի մոտ են հիշատակված։ Այդ կապակցությամբ մեծ մասամբ ճիշտ եղրակացությունների է հանգել։

Հնդկական գաղթականություն ի հայտ, իսկպան, չի եղել, ինչպես որ արդեն իր տեղում ակնարկել է նա։ Ավելացնում է նաև, որ «Գիսանե և Դեմետր հնդիկ անուններ չեն. ի գուր Ավդալյան, Lassen Ritlar — լավագույն հետազոտության արժանի շանքերով — մերձեցնում են դոցա հնդկական Krisna-ի և նրա ևղբայր Habadar-ի կամ Balaram-ի։ Առնվազը՝ դոցանից մեկը հայ գէտ, գիսան (գիսուոր) եւ մյուսը՝ հույն Դեմետր բաների հետ կարող են լծորդութիւն ունենալ» (էջ 58)։

Խալաթյանի կարծիքն է դարձյալ, թե այդ երկու անունները Հայաստանում թե՛ իբրև աստվածների, թե՛ մարդկանց և կամ թե՛ կուրքերի անուններ՝ հայտնի չեն մեր պատմիչներին, մինչև ժ դար ուրիշ գաղափարներում։

1 Տե՛ս՝ «Գիրք, որ կոչի Ջոզն», Կ. Պոլս, 1824։ Տե՛ս նաև՝ Բ. Սարգիսյան, «Աղաքաբեզեղու և յուր բազմադարյան գաղտնիք», Վենետիկ, 1890, էջ 97։

* Տե՛ս աստ՝ Նախարան։

Նույնիսկ Հովհանն էր բերած ահագին քանակությամբ անունների մեջ գրանց չի հիշում: Եվ վերջապես, օրինակ է բերում, որ հնում հայոց մեջ ավելի տարածված էր հին իրանական կամ պարսկական պաշտամունքը, որ արդեն ազգային էր դարձել (օր.՝ Զանդիկ կամ Ավեստական կրոնի Ahuramazda—Արամազդ, Anahita—Անահիտ, Yeretragna—Վահագն) և այլն:

Գիսավոր քրմերի և ծամավոր մանուկների մասին ակնարկությունը եւլաթյանին թվում է Փավստոսից վերցրած լինի Զեեոբը, սակայն ավելի հավանական է կարծել, թե ժողովրդական որևէ գրույցի մնացորդ լինի:

Սբ. Կարապետի, ինչպես նաև Աթանազիների նշխարների՝ Կեսարիայից ո՞ւմ կողմից բերվելու և Տարոնում հաստատվելու մասին տեղեկությունները հայաթյանը դեռից-դեռից քաղված, իրար կցմցված և անստույգ է համարում և իրավացի է:

Չորս թղթերի պատճենների, ինչպես նաև հեղինակային առաջաբանի՝ Զեեոբին անհարազատ լինելը նույնպես նրա պնդումն է, ուստի և եզրակացնում է, թե.— «Զեեոբի անուամբ «Ասորոց պատմությունը» նախընթաց փաստերի հիմամբ անուակեր համարելու է, որպես և «Զեեոբ» կոչումը՝ կեղծ, անշուշտ Գ դարուց բավական ուշ կազմված» (անդ՝ ??): Այս վերջին նկատողությունը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ հիմնավորել: Իսկ ինչ մնում է այն պնդմանը, թե ասորերենից թարգմանված լինելու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, դժվար է այժմ հաստատուն որևէ բան ասել:

15. Միհրան Հովհաննիսյանը՝ այս «Պատմության» հեղինակ է ճանաչում Զեեոբ Գլակին, այն էլ շորրորդ դարում գրած և անվերապահորեն հավատում նրա ասածներին: Դեռ ավելին՝ «Ականատեսի մը վկայութիւններն» կոչված բաժնում ազդարարում է, թե. «Այդ կոչին ամէն իրադարձութիւններուն ակնատես վկան է Զեեոբ Գլակ» և բերում մի շարք օրինակներ գրվածքից՝ իբրև փաստարկում: Պետք է ասել, սակայն (ինչպես արդեն ժամանակին նկատվել է²), որ այս հեղինակի եղրակացությունները՝ թե Զեեոբ Գլակը կա և մնում է սույն գրվածքի շարադրող, բացի սկզբի մեկերկու թղթերից (որոնք համարում է Գր. Լուսավորչի և Ղևոնդիսի գրածները), մեկ էլ «Հիշատակարանը», որ ենթադրում է Հովհանն Մամիկոնյանինը, անհիմն են, վերացական դատողությունների, քան թե գրվածքից բխող փաստական տվյալների արդյունք: Նրա ասածները, իսկապես, էական կարևորություն չեն ներկայացնում, ուստի և ավելորդ ենք համարում այստեղ անդրադառնալ գրանց: «Ավանական Կիեի ու հայկական Կուսուհի հիմնադրման մասին պատմող ավանդությունները» քննադատական հողվածում դրան անդրադարձել է նաև Բազրատ Ուլուբարյանը, և արել է մի շարք սկզբունքային ու մեծի մասամբ ընդունելի դիտողություններ³:

1 Տե՛ս նրա՝ «Զեեոբ Գլակ—հանդեպ արդիական ֆենադատության», Կ. Պոլս, 1912, էջ 28 և հետևյալները:

2 Տե՛ս Գ. Մենելիշյան, Մատենախոսական Միեման Հովհաննիսյանի «Զեեոբ-Գլակ-հանդեպ արդիական ֆենադատության», «Հանդես ամսօրյա», 1912, էջ 485 և հետևյալները:

3 Բ. Ուլուբարյան, «Ոսկե շրթա», Երևան, 1979, 25—64 էջեր:

16. Զեեոբ Գլակի և Հովհանն Մամիկոնյանի գրվածքին տարբեր և զանազան առիթներով անդրադարձել են նաև օտարազգի արևելագետներն ու ուսումնասիրողները: Ստարագզիններից այդ հարցին անդրադարձել են Հ. Գելցերը¹, Գուտշմիտը, Պրուդոմմը, Լանգուան և ուրիշներ: Այսպես, Գելցերը (նրան հետևելով՝ նաև Գուտշմիտը) գտնում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի «ազգեցիկ տոհմը իր ձեռքում ուներ քրմայետության պաշտոնը Հայաստանում և ինքն էլ ազգությամբ հայ էր: (Պատմաբան Լեոն նույնպես հավանական է համարում այդ): Իր մեկ այլ աշխատության մեջ Գելցերը² ուղղակի նշում է Տարոնում եղած Դեմետր և Գիսանե կուռքերի մեհյանը՝ մյուսների շարքում: Այդպիսի հիշատակություն ունի նաև Ա. Կարիերն իր «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհյանները»³ աշխատության մեջ:

17. Վերոհիշյալ խնդիրներին ավելի մեծ ուշադրություն է դարձրել և դրանց մասին ավելի հանգամանորեն խոսել հայ մշակույթի և գիտության նշանավոր երախտավոր, ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը: Ի միջի այլոց առաջինը Նիկողայոս Մառն էր, որ նմանություն տեսավ ուկրաինական և հայկական այդ հնագույն ավանդությունների կամ լեգենդների միջև, և այն համոզմունքը հայտնեց, թե հայկական ավանդության համար, ամենայն հավանականությամբ, սկզբնաղբյուր է հանդիսացել սլավոնական լեգենդը կամ թե երկուսը ևս առաջ են եկել մի ավելի հին ընդհանուր սկզբնաղբյուրից⁴: Մառի կողմից առաջ քաշված հիպոթեզին հետագայում շատերը անդրադարձան, որոնցից ոմանք փաստադրական նորանոր տեղեկություններ են ավելացնում եղածին, ոմանք այլևայլ ենթադրություններ անում, որոնք մեր խնդրից դուրս են և ավելորդ ենք համարում մեկ առ մեկ շարադրել այստեղ: Այսպես օրինակ՝ ուկրաինացի պատմաբան Մ. Յու Բրայչևսկին նույնպես՝ այդպիսի կապ է տեսնում Կիևյան Ռուսիայի կազմավորման ժամանակաշրջանում ստեղծված ժողովրդական ավանդապատում գրույցների պատմական հիմքերի միջև՝ այդպիսի աղբյուրների միջավայրը փնտրելով 6—7-րդ դարերի ուկրաինա-բյուզանդական և հայ-բյուզանդական հարաբերություն-

1 Հենրիկուս Գելցեր, Փաստոս Բիզանդ կամ Սկզբնատուրիս Լայկական եկեղեցուց» (թարգմ. «Բազմավեպ», 1896, էջ 436 և հետևյալները, և «Բազմավեպ», 1906, էջ 306):

2 Հ. Գելցեր, «Հետազոտություն ճայ դիցաբանության» (թարգմ. Հ. Քոռոսյան, Վենետիկ, 1897):

3 Տե՛ս թարգմանությունը՝ «Հանդես ամսօրյա», 1899, էջ 354:

4 Տե՛ս՝ Н. Я. Марр Книжные легенды об основании куара в Армени и Киева на Руси. Речь, произнесенная на торжественном годовом общем собрании Академии истории материальной культуры, 18 мая 1922 г. («Известиях» ГАИМК, том 3): Տե՛ս նաև՝ Н. Я. Марр, Избранные работы, т. 5, 1935 г. ст. 47—62 и другие. նույնը նաև՝ Н. Я. Марр, «Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием», СПб, 1905, ст. 154 и др.

ների ուղտում, նույն՝ ներքոհիշյալ ժողովածուում գետեղված հողավածում՝ Ս. Տ. Ծրեմյանը՝ նույնպես մի շարք աշխարհագրական (հասոկապես տեղահոտենների) նմանություններ է տեսնում, որոնք տեղ են գտել ուկրաինական և հայկական ավանդապատումներում: Սակայն Ծրեմյանը գտնում է, որ հայ և ուկրաինացի ժողովուրդների մեջ այդ հինավուրց ավանդապատում գրույցները ծագել են իրարից անկախ և բուրրովին ինքնուրույն հողի վրա և միմյանց հետ ոչ մի կապ չունեն:

18. Նույնպիսի կարծիք է հայտնել նաև Ռ. Ա. Արքաճամյանն իր «Հայաստանում հնդկական գաղթօջախների գոյության հարցի շուրջը» հողավածում: Փորք-ինչ առաջ անցնելով ասենք, որ մենք նույնպես հակված ենք ընդունել, որ երկու գրույցները (հայկական և ուկրաինական) առաջ են եկել բուրրովին իրարից անկախ, տարբեր ժամանակներում, կապ չունեն միմյանց հետ, և եթե նրանցում տեղ գտած տեղահոտեններում ինչ-ինչ նմանություններ էլ կան, ապա դրանք բուրրովին պատահական, արմատական օրինաչափություններ չպարունակող նմանություններ են: Մեր խորին համոզմամբ, պատահական չէ, որ քննության ենթակա հարցերի ամենալավ գիտակները՝ թե՛ Մ. Աբեղյանը և թե՛ Լեոն ոչ մի կարևորություն չեն տվել նշված գրույցների միևնույն հիմքից ծագած լինելու մասին եղած տեսությունները և լուսնյամբ են անցել դրա կողքով: Ինչ մնում է Ռ. Արքաճամյանի այն պնդմանը, թե Գիսանի և Դեմետր եղբայրների մասին ստեղծված ժողովրդական պարզ գրույցը (ինչպես և Գիսան-Գանեսան անունը) կարելի է հիմք ընդունել և «հնդկական գաղթօջախ» տեսնել 1—4-րդ դարերի Հայկական լեռնաշխարհում, ոչ բանական է և ոչ էլ ընդունելի: Եթե այդպես է, հապտ, ինչու՞ ինքը չի ընդունում ուկրաինական և հայկական ավանդությունների նույն արմատից ծագած լինելը, չէ՞ որ դրանց մեջ զուգահեռություններն ու նմանությունները ավելի քան առատ են:

19. Հարցի ավելի հանգամանալից քննություն է կատարել պատմաբան Ք. Ա. Ուլուբարյանը «Սլավոնական Կիևի և հայկական Կուռաի հիմնադրության մասին պատմող ավանդությունները» հոդվածում⁴, Այդ կապակցությամբ Ք. Ուլուբարյանի եզրակացությունը հետևյալն է՝ չնայած այժմ զգվար, «անհնար է պարզել, թե երկու (ժողովուրդների մեջ պահպանված) գրույցներից, որն է խթան հանդիսացել մյուսի ծննդի համար», այսուամենայնիվ «... վերը ուշադրության առնված նմանություններն ան-

պայման ապացույց են այն իրողության, որ երկու գրույցներն էլ արդյունք են իրենց մեղ ժողովուրդների այնպիսի առնչությունների, որոնք հասնում են մինչև վաղ միջնադարյան իրականությունը» (անդ՝ էջ 33):

20. Ամենավերջին ծավալուն գործը Զենոբ Գլակի, Հովհան Մամիկոնյանի և «Տարոնի պատմության» վերաբերյալ բանասեր Ղ. Վ. Այվազյանի մենագրական աշխատությունն է: Արդեն ուրիշներն են նկատել, որ Ղ. Այվազյանի զլխավոր սխալը ելակետային է, այն, որ նա (հետևելով հնագույն, գիտության կողմից վաղուց ի վեր մերժված տեսակետներին) «Տարոնի Պատմությունը» բաժանում է երկու մասի, համարում տարբեր հեղինակների գործ, որոնցից մեկը (Զենոբ Գլակը) ապրել է 4-րդ դարում և ինչ որ շարագրել է, դրանց սկանառես վկան է, իսկ մյուսը 7-րդ դարում՝ Հովհան Մամիկոնյանն է:

Այսպես, նա ևս ձգտում է հաստատել, թե Զենոբին վերագրված մասը գրվել է ասորերեն և շորրորդ դարում, մնացել անհայտության մեջ և միայն 7—8-րդ դարերում հայտնաբերվել ու թարգմանվել հայերեն: Նրա մյուս պնդումը, թե ասորական ու պրոսապորական տարրերը նշանակալի, նույնիսկ գերիշխող դեր են ունեցել 4-րդ դարի հայոց «հասարակական քաղաքական և եկեղեցական կյանքում» (անդ՝ 58), իսկապես, բուրրովին անընդունելի է, ինչպես նկատել է Ք. Ուլուբարյանը (տե՛ս՝ նշվ. աշխ. էջ 39—40): Թերևս միայն նորածագ քրիստոնեության տարածման գործում ասորիները որոշակի դեր, իրո՞ք, կատարել են, այն էլ ոչ միայն Տարոնի գավառում: Ավելի ևս անընդունելի է. Ղ. Այվազյանի հետևյալ եզրակացությունը, թե «... своеобразным центром церковников-сирийцев являлся гавар Тарон-Аштишат и монастырь св. Карапета (ընդգծումներն իրենն են, Վ. Վ.)». В свою очередь, это делает правдоподобным сообщение Иоанна Мамиконяна в «Ишатакаране», что монастырь св. Карапета при своем основании и в течение какого-то времени был сирийским, а значит, что и найденные им там записи могли быть сделаны на сирийском языке» (նույն տեղում, էջ 58) և թե ասորական այդ «լուրորինակ «գերագահությունը կամ տիրապետությունը հասնում է մինչև հինգերորդ դարի վերջերը: Թե ինչպիսի գնահատություն գտավ Ղ. Այվազյանի աշխատության երևան գալը արդի հայ բանասիրության և պատմագիտության կողմից, պարզ երևում է այն քննական և քննադատական արձագանքներից, որոնք հրատարակ եկան նրա վերոհիշյալ աշխատության լույս տեսնելուց անմիջապես հետո:

Առաջինն այդ աշխատության մասին իր ծանրակշիռ խոսքն ասաց բանասեր Լեոն Տեր-Պետրոսյանը մի հոդվածում, որ լույս տեսավ «Բաների Երևանի համալսարանի» 1977 թ. № 3-ում: Այստեղ հեղինակը մեկ ամ

¹ К. В. Айвазян, «История Тарона» и армянская литература IV—VII веков», Историко-филологическое исследование, Ереван, 1976 г.

² Л. А. Тер-Петросян, К вопросу о датировке «Истории Тарона», — «Вестник Ереванского университета», 1977, № 3.

¹ М. Ю. Брайчевский, К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси.

Сб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965, ст. 161—168.

² С. Т. Еремян, О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна, (Сб. «Исторические связи...»).

³ Տե՛ս «Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական նետազուտություններ», պրակ. Ա, Ե., 1974, էջ 405—431:

⁴ Տե՛ս՝ Ք. Ուլուբարյան, «Մսկի շրթ», Ե., 1979, էջ 25—64:

մէկ ներկայացնում է տեքստաբանական այն բոլոր անճշտություններն ու անհետևողականությունն առաջ եկած վրիպումները (հատկապես արված եզրահանգումների կապակցությամբ), որոնք տեղ են գտել Ղ. Այվազյանի ուսման թարգմանության մեջ (կատարված գրաբար տեքստից): Ղ. Այվազյանի աշխատության մասին իր քննություններից Լ. Տեր-Պետրոսյանը հանգում է հետևյալին.

1. «Наличие большого количества фактических ошибок заставляет сомневаться в правильности любого сообщения книги Айвазяна».

2. Осуществленный Айвазяном русский перевод «История Тарона» дает искаженное представление об армянском оригинале этого произведения» և այլն:

«Литературная Армения» ամսագրում Լ. Տեր-Պետրոսյանի և Բ. Ուլուբաբյանի քննարատական կարծիքների դեմ ինքնապաշտպանությամբ հանդես եկավ Ղ. Այվազյանը¹: Ապա նույն տեղում պատասխան խոսքով հանդես եկան և Բ. Ուլուբաբյանը և Ղ. Տեր-Պետրոսյանը²: Վեճերի կապակցությամբ իր ամփոփիչ և համառոտ խոսքն ստաց նաև ամսագրի խմբագրությունը (նույն տեղում, էջ 108):

Հարցի կապակցությամբ առ այսօր ամենածանրակշիռ և ամենաճշմարտամոտ խոսքը բոտ իս մնում է դարձյալ մեծանուն հայագետ Մ. Աբեղյանին: Նրա, ինչպես նաև Ստ. Մալխասյանցի, Լեոյի, Մ. Մկրյանի և էլի ուրիշների արտահայտած տեսակետներին այստեղ ավելորդ ենք համարում առանձին-առանձին և մանրամասնաբար անդրադառնալ, քանի որ վերևում, շատ առիթներով՝ կամա, թե ակամա, արդեն քանիցս շոշափել ենք, նաև՝ ընդունելով դրանք իբրև ընդհանրության կողմից ճշմարտության ուժ ստացած խոսք:

Իսկ այն հանգամանքը, որ Ղ. Այվազյանն իր ենթադրությունները հաստատելու նկատառումով վկայակոչում է նշանավոր բանասեր Ծ. Տեր-Մինասյանի աշխատությունները, դարձյալ ոչնչով չի փրկում դրությունը, քանի որ Տեր-Մինասյանի մոտ այդօրինակ ուղղագիծ և որոշակի պնդում ոչ վկայակոչված աշխատության³ մեջ և ոչ էլ ուրիշ տեղերում⁴ չկա և չէր կարող լինել:

21. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի՝ վերևում նշված հաղորդման մեջ չափազանց ուշագրավ նկատողություն կա «Տարոնի պատմության» վերաբերյալ Լևոն Ավտոյանի ուսումնասիրության մասին (History of Taron.— Columbia University, 1985: UML Orfer № DA). այն հիմնված

է Երևանի, Լեհինգրադի և Փարիզի ձեռագրերի և խմբագրությունների տրված լայնների վրա: Ներածականում մեկնաբանվում են Պատմության մեջ եղած անձնանունները, տեղանունները, ժամանակաշրջանի քաղաքական ու կրոնական հանգամանքները:

«Նոր փաստերու լույսին տակ,— գրում է նա,— ան (Լ. Ավտոյանը) կեզբրակացնե, այլ մասնագետներու նման, թե Պատմությունը խիստ միտումնավոր է, գրված Գլակի վանքը օրինականացնելու նպատակով, զայն վերադասելու համար էջմիածնի և Գլինի աթոռներն և վերջապես շահելու համար ժամանակի ազնվականության հովանավորությունը» (ՊԲԶ, 1987, № 1, էջ 106): Ապացուցման կարիք ունի, սակայն, Պատմության կառուցվածքի, պատկանելության և մանավանդ գրության ժամանակի մասին եղած պնդումը, թե այն կազմված է երկու առանձին բաժիններից, «որոնցմե և առաջինը գրված է նույն անձի կողմից 966-ի և 988-ի միջև, մինչ երկրորդը՝ որ կպարունակե վերջին երկու հարադեպերը, հիշատակարանը և հավանաբար ամբողջ գործի մեկ խմբագրությունը, ուրիշի մը կողմից, 1220-են առաջ» (նույն տեղում):

Պետրոսյանը նույնպես գրվածքի ժամանակը շատ հետ է բերում. «Մինչ Մամիկոնյան կհավակնի ներկայացնել հայերու պայքարը ընդդեմ գրադաշտական Պարսկաստանի,— ասում է նա,— Պետրոսյան կհավատա, թե անոր նկարագրությունը իրականության մեջ կվերաբերի արաբական և նույնիսկ սելճուք արշավանքներուն: Ամեն պարագայի, հետաքրքրական պիտի ըլլար գործը բաղադատել բյուզանդական, պարսկական, թրքական և այլ հայկական ժամանակակից գյուցազնեբրություններուն հետ» (նույն տեղում, էջ 107):

22. Վերջապես, ավելորդ չենք համարում այստեղ խոստովանել, որ նախկինում տողերիս հեղինակը նույնպես՝ հետևելով գրականության պատմության մեջ վաղուց ի վեր ավանդության ուժ ստացած հին տեսակետին, պայմանականորեն Հովհան Մամիկոնյանին և նրա անունով հայտնի «Տարոնի պատմութեան» ստեղծման ժամանակը ներկայացրել էր 7-րդ դարի սահմաններում և վերլուծել այդ դարաշրջանի հայոց գրական-մշակութային երևույթների ընդհանուր համակարգում: Սակայն ավելի հանգամանալից քննությունն ու ծանոթությունը մեզ ևս բերեցին այն համոզման, որ վերոհիշյալ «Պատմության» մեջ և մասնավորապես նրա «Շիրառապարանում» առատորեն սիրված փաստական, ժամանակագրական, տեղանունների, անձնանունների և այլ կարգի անճշտություններն ու շփոթությունները (նկատված ուսումնասիրողների մեծամասնության կողմից) ապացույց են այն բանի, որ դրանց հեղինակը կամ հավաքող-շարահարողը չէր կարող ակնհատես և ժամանակակից մեկը լինել, այլ ավելի ուշ՝ ժողովրդի դարից ոչ վաղ» ապրած մեկը, որը վկայակոչում է Գրիգոր Լուսավորչին ժամանակակից Ջենոպ Գլակին, ինչպես նաև այդ օրերում կատարված իրողությունների մասին մնացած ինչ-ինչ գրություն-

1 Տես՝ «Литературная Армения», Е. 1978, № 2 (Казар Айвазян — «Письмо в редакцию», ст. 86—96).

2 Բ. Улубабян — «Научные заблуждения или блуждения в науке?» (ст. 97—102) и Левон Тер-Петросян — «История Тарона» в свете «Критики» К. В. Айвазяна (ст. 102—108).

3 Երվանդ Տեր-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները առաջին եկեղեցիների հետ, Վաղարշապատ, 1980, էջ 3 և հետևյալները:

4 Ե. Տեր-Մինասյան, Բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971:

1 Վ. Հ. Վարդանյան, Հայ գրականությունը 7-րդ դարում, Ե. 1970, էջ 120—122:

ները կամ դրանց պատճենները ու դրանք միացրել իր մոտ գտնվող հավաքածուին: Այդպես վարվելու նպատակը եղել է նախ՝ իր ասելիքը, պատմածը կամ այստեղից-այնտեղից հավաքածն իբրև անհրաժեշտ, այսինքն ակնատեսի վկայության արգասիք ներկայացնելը, որպեսզի չկասկածին իրեն այն բաներում որին նույնիսկ ինքն է կասկածում, ապա նաև՝ օրինականացնելու և հավերժացնելու համար մինչ իր ժամանակները սբ. կարպետին պատկանող կալվածքներն ու երդահամարները, որոնց մասին բազմիցս հիշատակվում է բուն «Պատմության» մեջ:

Իսկ Ձենոբ Գլակի խնդրին առ այսօր ավելի մուժ և առեղծվածային է և Այժմ հնարավոր էլ չէ հաստատապես պնդել, թե այդ անունով անձնավորություն աչ գոյություն է ունեցել, ոչ էլ որևէ բան գրել: Չենք էլ կարող ապացուցել, թե նա է շարադրել վերոհիշյալ գրվածքի առաջին մասը պարունակող թղթերը, ինչպես որ ավանդում է Հովհաննիս Այդպիսի մեկը գուցե թե ապրած լինի Գրիգոր Լուսավորչի օրերում և նրա կողմից նշանակված միայն սբ. Կարապետի վանքի վանահայր (այն ժամանակվա ըմբռնումով), և ոչ թե ամբողջ Տարոնի թեմի առաջնորդ: Եթե որևէ բան էլ շարագրել է, ապա՝ միայն Ա. Աբրահամյանի կողմից վերջ նշված երկու գրությունները («Պատասխանի թղթոյն ասորոց և պատմութիւն վասն Ինեականեան տեղեացն» և «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև»): Կամ ավելի հավանական է կարծել, թե Ձենոբը Գրիգոր Լուսավորչի կարգադրութեամբ նրա և այլոց կողմից շարագրված ինչ-ինչ թղթեր (Նամակներ) թարգմանած լինի ասորերեն՝ ասորի քրիստոնյաներին կամ այդ դավանանքը տարածող քարոզիչներին տեղյակ դարձնելու համար եղած (իսկ ավելի շատ՝ շնորհ, հնարովի) դեպքերի և իրադարձությունների մասին: Այդ երևում է ոչ միայն Հովհաննի վկայությունից, այլ մասամբ նաև նամակների այլոժևտային-գաղափարական բովանդակությունից, որոնք հենց այդ նպատակն էլ հետապնդում էին:

Համառոտագրությունները ներկայացրել ենք թարգմանության համար մեք օգտագործած օրինակի հետևողությամբ՝ ուսումնասիրողների գործն աջակցող տեղը շփվարացնելու նկատառումով. դրանք արված են ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թվահամարների՝

- Ց — Ա. Աբրահամյանի օգտագործած գրչագիրը, № 1328:
- Լ — № 1886 գրչագիրը:
- Բ — № 1912 գրչագիրը:
- Վ — Վենետիկյան՝ 1832 թվականի հրատարակությունը:
- ՎՄ — Վենետիկյան՝ 1832 և 1839 թթ. հրատ. ծանոթագրությունները:
- Պ — Պոլսի՝ 1719 թ. հրատարակությունը (սխալմամբ տպված է 1722):
- Հ — № 2618 գրչագիրը:
- Մ — № 1836 գրչագիրը (որ նույն Լ-ի տարբերակն է):
- Ս — № 7398 գրչագիրը:

Մ Ա Ն Ո Ւ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 «Պատմութիւն Տաբաւոյ, զոր թարգմանեալ է Ձենոբայ ասորոց Եպիսկոպոսի»: Բառացի կլինի այսպես՝ «Տարոնի պատմությունը», որը թարգմանել է ասորիների Ձենոբ եպիսկոպոսը (կամ թարգմանվել է նրա կողմից): «Տարոնի պատմության» հեղինակի, նրա գրության ժամանակաշրջանի և այլ հանգամանքների հետ կապված մի շարք հարցեր մինչև այժմ էլ դեռ լիովին պարզաբանված չեն: Փանի դեռ վերջնականապես բացահայտված չեն այս գործի՝ մեկ, թե երկու հեղինակների պատկանելու, հեղինակի ո՞ր դարում ապրած և ե՞րբ գրած լինելու, այն կազմող պատճենների և դրանց բնույթի վերաբերյալ խնդիրները, պայմանականորեն գրքի վերնագրում թողնում ենք «թարգմանելը», որ նշանակում է Ձենոբի՝ ոչ թե պատմիչ-գրող, այլ սույն գրվածքի մի մասի թարգմանիչ կամ թարգման լինելը: Միևնույն ժամանակ տալիս ենք հետևյալ բացատրությունը. «Թարգմանեալ է» բառն այստեղ մի քանի իմաստներով կարելի է հասկանալ.

ա. Ուզղակի իմաստով՝ այսինքն «Տարոնի պատմությունը», որը թարգմանել է ասորիների Ձենոբ եպիսկոպոսը (կամ թարգմանվել է նրա կողմից):

բ. «Տարոնի պատմությունը», որ թարգմանվել է ասորիների Ձենոբ եպիսկոպոսի, նրա գրվածքից, նրա կազմած պատճենների, թղթերի հավաքածուից:

գ. «Տարոնի պատմությունը», որը գրել է, շարագրել է ասորիների Ձենոբ եպիսկոպոսը: Գրաբարում (նրա ազդեցությամբ՝ նաև աշխարհագրագրում) գրելը, շարագրելը կամ թարգմանելը շատ հաճախ գործածվել են գրեթե նույն իմաստով. նշանակում էր որևէ մտքի, խոսքի կամ գաղափարի մեկնաբան, թարգման լինել: Այս նույն իմաստով գործածված ենք տեսնում Մ. Նալբանդյանի, Վ. Տերյանի, Զ. Թումանյանի և այլոց մոտ:

դ. «Տարոնի պատմությունը», որ արտագրված, պատճենված է ասորիների Ձենոբ եպիսկոպոսի կողմից, կամ թե՛ նրանից:

2 Թարգմանության համար մեր օգտագործած հրատարակության մեջ «Պատմության» գլուխներն ու դրանց առանձին մասերը (իմա՝ պատճեն-

ները) խառնված են իրար (Ա. Ա. Աբրահամյան, «Հովհան Մամիկոնյան», «Պատմութիւն Տարաւնոյ», Ե., 1941 թ.): Սույն հրատարակութեան բնագրական ճշգրտումների, գլխակարգութեան և առանձին գլուխների վերնագրերի խնդրին ժամանակին անգրադարձել է նաև ակադ. Լ. Խաչիկյանը*։ Ահա, թե ինչ է գրում նա.— «Հովհան Մամիկոնյանը խմբագրելով Տարուհի և Գլակա վանքի պատմութեան վերաբերյալ իր ունեցած նյութերը, դրանք բաժանել է շոքս գլխի»։

Առաջին գլուխ. «... Պատմութիւն Տարուհոյ, զոր թարգմանեաց Զենոր ասորի եպիսկոպոսն»։

Երկրորդ գլուխ. «... Պատմութիւն վասն Իննականն տեղեաց և պատերազմին որ յԱրձանն եղև»։

Յրորող գլուխ. «... Եթէ ոչք էին որ յաջորդեցին յառաջնորդութիւն սուրբ Կարապետին»։

Չորրորդ գլուխ. «Գլուխ պարսից պատմութեան»։ (Բայց պետք է այստեղ նշել, որ ձեռագրերում «Պատմութիւնը» առանձին գլուխներ չունի)։ Այնուհետև Լ. Խաչիկյանը տալիս է նշած առանձին գլուխների հետևյալ ստորաբաժանումները.

«Առաջին գլխի պատճեններն են (իմա՝ Լեթարածիները).— ա. «Պատճենն առաջին. [Գիր] սրբոյն Գրիգորի, զոր գրեաց և յղեաց ի Կեսարիա»։ բ. «Պատճենն երկրորդ. պատասխանի պայմանավոր գրոյն սրբոյն Գրիգորի, զոր գրեաց Կեսարու հայրապետն»։

Երկրորդ գլխի պատճեններն են.— ա. «Պատճենն առաջին. Զենորս Ասորոյ պատասխանի թղթոյն ասորոց»։

բ. [«Պատճենն երկրորդ. վասն»] պատերազմին որ յԱրձանն եղև»։

Յրորող գլուխը պատճեններ չունի։ Իսկ չորրորդ գլուխը բաղկացած է շոքս պատճեններից. ա. «[Պատճենն] առաջին. վասն զալոյն Միհրանայ ի Տարան...», բ. «[Պատճենն] երկրորդ. վասն զալոյն Վախթանգայ ի Տարան...», գ. «[Պատճենն] երրորդ. վասն զալոյն Տիգրանայ և կոտորածին, որ ի Հոնընկեցն»։

դ. «Պատճենն չորրորդ. վասն զալոյն Վարդուհեր և մեռանելոյն ի Փանդիկ...»*։

«Տարուհի պատմութիւնը» տարբեր աղբյուրներից հավաքված, իմի բերված ժողովածու է, ուստի և այն առանձին գլուխների բաժանելը բարդ է։ Մնացած դեպքերում միանգամայն իրավացի համարելով Խաչիկյանի դիտողությունները, գլխակարգութեան վերաբերյալ անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, սակայն, որ բուն տեքստում եղած անճշտությունները ոչ այնքան կազմող հրատարակիչի մեղքով են, որքան պահպանված զբր-

չագրերում եղած խառնաշփոթությունների արդյունք. մի հանգամանք, որը որոշակի արտահայտվել է նաև վենետիկյան ու մյուս հրատարակություններում։

Իսկապես, թարգմանութեան համար մեր օգտագործած օրինակում ոչ մի կերպ հնարավոր չէ զատորոշել առանձին մասերն ու դրանք կազմող «պատճենները», որը մեծապես դժվարացնում է որոշելու նախ «Պատմութեան» կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ապա և հնարավորին չափ ճշտորեն կատարելու թարգմանությունը։ Այդ կապակցությամբ Լ. Խաչիկյանը նշում է, թե հրատարակիչը «գլուխների և պատճենների վերնագրերը դիտելով որպես ամբողջություն, միևնույն տառածներն է գործածել դրանց համար և հաճախ իրար է ձուլել տարբեր վերնագրեր»։ Օրինակ է բերում չորրորդ գլխի վերնագրերը, որը ճշտում է այսպես. «Գլուխ ՊԱՐՍԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (ինչպես որ ունեն ՍԼԲ գրչագրերը)։ [Պատճենն առաջին. վասն] զալոյն Միհրանայ ի Տարան երեսուն հազարու եւ կոտորին Գայլուն Վահանայ զնոսա յձ քաղաքի» (ՎՄԲ)։ Մինչդեռ խմբագրված օրինակից ստացվում է, թե Միհրանը երկրորդ անգամ է զալիս Տարուհի վրա՝ Խաչիկյանի նշած՝ չորրորդ գլխի երրորդ պատճենը մեր օգտագործած օրինակում նշանակված է երկրորդ, որը չի համապատասխանում ՎՄԲՉ օրինակներին։ 1889 թվ. վենետիկյան հրատարակությունը պատճենը չի նշել և ունի այսպես. «Գլուխ Չորրորդ Պատճենին. վասն զալոյն Տիգրանայ, և կոտորածին՝ որ ի Հոնընկեցն»։

Սակայն «Պատմութեան» գլխակարգութեան վերաբերյալ եղած ուղղումներն ու ճշգրտումները դեռևս չպետք է վերջնական կամ անթերի համարել։

3 Ապաթանգեղոսը պատմում է, թե Տրդատ թագավորը երբ քրիստոնյա դարձավ, և գրեթե ամբողջ երկիրն էլ քրիստոնյա դարձրին, հավաքում է բոլոր մեծամեծներին ու իշխաններին և պատվիրում, որ բերեն Գրիգորին քահանայապետ օծեն։ Եվ որոշում են պատմավոր ուղարկել Կեսարիա քաղաքը՝ Ղևոնդիոս հայրապետի մոտ՝ Գրիգորին օծելու նպատակով*։ Կեսարիա քաղաքը գտնվում էր Գամիրքում։ Այս նույն քաղաքում էր, որ հետագայում, մանուկ հասակից, ինչպես նշում է Փավստոսը**, սնվում, մեծանում, ուսում ստանում և քահանայապետ է օծվում նաև Ներսես Մեծը։ Փավստոսը (նաև ուրիշներն էլ) հաստատում է, որ հայոց կաթողիկոս՝ ընդ առհասարակ այնտեղ էին օծում։

4 «... զի երկրորդն ամուրն աստ եկեալք, եւ սորին վիճակի սահման ընկալան ի Նոն հոգոյ սրբոյ...» (էջ 34)։ Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը վերաբերում է Անտոն և Կրոնիդես քարոզիչներին, որոնք առաջինն էին ուղարկվել կայսրության արևելյան կողմերում նոր ուսմունքը տարածելու և այնտեղ էլ նահատակվեցին։ Փոքր ինչ հետո էլ ուղղակի ատում է, թե «Ապա նույն տեղում (այսինքն՝ Իննական վայրում) թողի՛ցի Քրիստոսի երկու կենդանի վկաներին՝ Կրոնիդեսին և Անտոնին, որոնց

* Տե՛ս Տեղեկագիր Հայկ. ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի, 1944 թ. № 1—2, Լ. Խաչիկյանի ճողվածը (կամ՝ Ելույնի առանձնատիպը)։

** Միծառի խաչի և «Վասն մահուան Տիրանայ...» գլուխները Լ. Խաչիկյանը համարում է ընդմիջարկություններ, որովհետև սակավաթիվ զբրչագրերում միայն կան (Մ. Թ.)։ Ա. Աբրահամյանն էլ դրանք օտարմուտ է համարել (տե՛ս այստեղ, № 111 բացատրությունը)։

* Ագաթանգեղոս. Տփղիս, 1909, էջ 415։

** Տե՛ս Փավստոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1968 թ., 123 և 126 էջեր։

ինքզ, քո բարեպաշտության շնորհիվ, մեր հայոց աշխարհին ընծայեցիք»:

5 Չհայած Հովհաննէ մեծի մասամբ կամայական է վերաբերում փաստերի, թվերի և հատկապես անունների ճշգրտությանը, սակայն այստեղ զարմանալի ճշտությամբ բնորոշում է Երկրորդ և Չորրորդ Հայքերի սահմանները՝ այն ժամանակներում, որին վերաբերում է նրա խոսքը: «Զի սա է,— ասում է նա,— երկիրս Հայոց (չորրորդ բաժինս և Երկրորդ Հայոց աւարտինս, ի լերինն որ կոչի Տարսուս, և հատանէ անցանէ մինչև ի գրունս Պահլաւայ պարսից: Եւ առ սովաւ բնակի յերկիրս Մամիկոնէից» և հետևյալն (աստ. էջ 20): Ըստ նորագույն տվյալների 7—9-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանի կազմի մեջ էին մտնում նախկին (այսինքն՝ 4-րդ դարի, որին վերաբերում է Հովհաննէ խոսքը) Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և Չորրորդ Հայքի մեծ մասը: Չորրորդ Հայք է կոչվել Հուստինիանոս կայսեր կողմից 536 թ. կատարված վարչական վերափոխումներից հետո, «... երբ նա Հայաստանի այս մասը վերածեց բյուզանդական պրովինցիայի և կոչեց Չորրորդ Հայք: Հնում այս երկիրը կոչվում էր Սոփք» (առ՛հ Հայկ ՍՍՀ Ատլաս, Երևան—Մոսկվա, 1961, էջ 104): Իրոք որ Չորրորդ Հայքի սահմանները հասնում էին մինչև Պարսկաստանի հյուսիսային կողմերը»:

6 «Կէտ» բառի համար յոթը տարբեր իմաստներով գործածվելու բացատրություններ է տալիս Նոր հայկազյան բառարանը (այսուհետև՝ ՆՁԲ, 1979 թ., հ. 1, էջ 1094—1095): Բերում ենք այստեղ այն նշանակությամբ գործածվելու մասին փաստարկումը, որը կարծում ենք ավելի մոտ լինի մեր աեքստում արտահայտված իմաստին: «Կէտ» — նպատակ. դիտել, սահման, պայման, կանոն, շափ, ելք, ծայր, լրումն, որոշումն մտաց, որոշյալ ժամանակ. ժամագրություն... Կէտ եղեալ մեր՝ ցուցանել վասն Յովհաննէ Որոց կէտ առաջի եղեալ է, զի քեզ նմանող լինիցին...»: Հենց այս վերջին իմաստով գործածված ենք համարում մեր աեքստում. այսինքն՝ նրանց կատարած գործն ու վարքը իբրև օրինակ, շափանիչ ընդունելու Այգպան էլ թարգմանեցիք»:

7 Հավանաբար խոսքն այստեղ վերաբերում է Հայաստանի և Կապադովկիայի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան զավատների ժողովուրդներին, որոնք այն ժամանակ զեն քրիստոնեություն չէին ընդունել: Ազաթանգեղոսը նույնպես վկայում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը ամբողջ Հայաստան աշխարհը քրիստոնեական զարձի բերելուց հետո միայն նույն գործը կատարում է հյուսիսային կողմերում:

8 Խոսքը հրեաների հուշակավոր Մովսես մարգարեի մասին է, որը՝ ըստ Աստվածաշնչի, իսրայելացիներին Եգիպտոսից որպես թե առաջնորդեց զեպի այսպես կոչված Ավետայց երկիրը: Առասպելի համաձայն նա ազդեցիկ կանգնեցրեց ժողի շրիբը, և նրանց ամբողջ ազգը քայլելով անցավ

ժողի վրայով ու փրկվեց եգիպտական փարավոնների հալածանքից և ուղեւանալուց: Նրա մասին տես՝ «Գործք Առաքելոց», գլուխ է (22) և հետևյալը. նաև «Բառարան սուրբ գրոց», Կ. Պոլիս, 1831 թ., էջ 363—364:

9 «...զի ոչ իւիք պակաս է քան զառաջին Անտոնն (կամ՝ ի սուրբ Անտոնիէ)», «որի մոտ ոչինչ թերի կամ պակաս չէ առաջին Անտոնից» — այստեղ խոսքը Կեսարիայի հուշակավոր քարոզիչ առաջին Անտոնին է վերաբերում, որ ապրում ու գործում էր այն ժամանակ, երբ Հիսուսի ուսմունքը դեռևս զաղանի էր և պաշտոնական իրավունք չէր ստացել կայսրության մեջ, երբ Տրդատ Մեծն ու Լուսավորիչն էլ զեն Հայաստան չէին վերադարձել:

10 Բնագրում (իմա՝ գրչագրերում) ամենուրեք «վերակացու», բայց ոչ այդ բառի այժմյան իմաստով, այլ իբրև զլուսավոր, առաջնորդ, այսպես ասած ավագներց այն կրոնավորների նկատմամբ, որոնք իր հետ պետք է գալին և իբր պաշտոնյա, սպասավոր գործելին Գլակա վանքում:

11 Այստեղ ընագրային անճշտություն կա (էջ 24): Նախորդ նախադասության մեջ ասված է, թե «Եւ գրեաց ինքն Բազաւորն և զահերեց իշխանքն շորեսին...»: այսինքն թե Լամակի Հեղինակը, գրողը ինքը թագավորն է: Սակայն հաջորդ սարքերությունից պարզվում է, որ նամակ գրողը ոչ թե Տրդատն է, այլ՝ Գրիգորը: Հրատարակիչն էլ է նկատում, որ Պոլսի հրատարակությունը, ինչպես նաև Ս գրչագիրն ունեն հետևյալ ձևով. «...զրեաց սուրբն Գրիգոր հանդերձ թաւարան...», ի՞նչու անհնայն նախարարանք» և այլն: Միայն այդ ձևով է համապատասխանում գրվածքի մտքին և այդ պետք է համարել ճիշտ:

12 «Գլակա անվան վերաբերյալ ուսումնասիրողները տարբեր ենթադրություններ են արել: Չենք Ասորու անունը առաջին անգամ տալիս է Գրիգոր Լուսավորիչը Ղենդիտոսին գրած Հենց առաջին թղթում: Բայց այստեղ նա Գլակ չի կոչվում: Եգիպտարին և Տիմոթեոսին գրած հաշորդ թղթում նա գրում է, թե Եգիպտարի եղբայր Չենդիտոսն ինքը որ. Կարապետի վանքի եպիսկոպոս է ձեռնադրել և վանքն էլ «...փոխեցանք յիւր անելի անունն Գլակա վանս եղաք»: Գրեցից հետո էլ այն Գլակա վանք կոչվելու Մ. Միսնասարովը հիշատակում է «Տարոնի պատմություն»՝ Կալիկաթյանը եղած մի հրատարակություն (ՏԵ՝ս Bibliographia.— «Camacasia et Transcaucasia», T. I, СПб, 1874—76), որտեղ Գլակ ավելի անվան համար ասում է, թե ենթադրել են, որ Չենդիտոսը Գլակից էր, որը մի բնակավայր-ավան էր հարավային Ասորեստանում, Եգիպտոսի սահմաններին կից, ազգով էլ ասորի էր: Այս նկատողությունը շափազանց հետաքրքրական է, սակայն, ցավոք, հեղինակը չի ասում, թե ովքեր են այդպես ենթադրել, կամ՝ իբրև եզր՝ է, կա՞ արդյոք այդ անվամբ բնակավայր առճասարակ:

Հիմնվելով «Պատմության» մեջ եղած վկայությանը՝ Գար. Զարբանույանը եկել է այն համոզման, թե վանքը, իսկապես, Գլակա է կոչվել Չենդիտոսի այնտեղ վանալու լինելու պատճառով, նրա անունով: Սակայն այդպիսի կարծիք մեզ անհավանական է թվում, քանի որ հնում ոչ թե տեղանուններն էին կոչվում անձանց անուններով, այլ՝ ընդհանրապես Մ. Չամչյանը գտնում է, որ Չենդիտոսը նրա անունն է, իսկ Գլակ՝ մականուն:

* Տե՛ս Հակոբյան Թ., Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 225 և 261: Նաև՝ Հովհաննիսյան Պ. Հ. և Արամամյան Ա. Գ., Հայ ժողովրդի պատմության բնագիտական, Ե., 1961, էջ 379—381:

նը. համարում է նրան լուսավորչի ժամանակակիցն ու գործակիցը: Մ. էմի-
նը ուշադրություն չի դարձնում Ջենոբի Գլակ կոյմանը: Շատ ուշադրա-
գիտողություն ունի այս կապակցությունը Գ. Ալիշանը: Նա Գլակ անունը
նմանեցնում է հայկական անվան կամ բառի (օր. Գղակ) և հնարովի հա-
մարում Ջենոբի Գլակ մականունը: Ըստ իս Ալիշանի ենթադրությունն ավե-
լի ճշմարտամոտ է:

13 Բնագրում՝ «Միս պատճառ՝ վասն/նորա և միս՝ քննութեան աղան-
գոյն Մենահգրի» (էջ 52): Անճշտությունն անմիջապես աչքի է զարնում:
Ընթացողում ենք, որ նրանց՝ Երուսաղեմ գնալու պատճառներից մեկն էլ
Սղիազարին այնտեղ տեսնելն էր:

14 Սույն պարագրաֆը, ինչպես և նրա շարունակությունը ոչնչով չեն
կապվում նախորդի մտքին: Այստեղ ևս երևում է, որ տեքստում անճշ-
տություն կա, գուցե և տողեր են պակասում: Հրատարակիչը նույնպես
նկատում է, թե և գրչագրում «գոր»-ից կրճատված է մինչև 10-րդ տողի
«հայրապետ» բառը (էջ 52): Թարգմանելիս ձգտել ենք վերականգնել
հատվածի բովանդակության ուղիղ ընթացքը: Ուստի թվում է, թե նրա
մահը նույնիսկ հաճելի, ցանկալի էր բոլոր երուսաղեմցիների համար:

15 Բնագրում «Եւ առաքեաց զիշխանս Մամիկոնեից տանն...» արտա-
հայտությունը մեզ սխալ է թվում, որովհետև դուրս է գալիս, թե Մամի-
կոնյան տան իշխաններից ուղարկեց (էջ 53): Մինչդեռ, ինչպես տողա-
տակում հրատարակիչն էլ է նշում «Է» գրչագրին ունի «... առաքեաց զԵ-
ղիազար հանգերձ նախարարաւ մի (Փխ. զիշխանս Մամիկոնեից տանն)՝
ձեռով Վերջինը պետք է ճիշտ համարել:

16 Բնագրում՝ «... որք բաժանեցին զամենայն աշխարհս շրջաշալու-
թեամբ աւետարանին» խոսքը բառացի թարգմանելու դեպքում ճիշտ չի
ստացվում: Հրատարակիչը տողատակում նշում է, որ «է» օրինակը «բա-
ժանելու» փոխարեն ունի «Բժշկեցին», որն ավելի է հարմարվում սույն
խոսքի իմաստին: Սակայն գուցե և ասված լինի, թե քարոզչության գնա-
լիս՝ այդ վայրերն իրենց մեջ բաժանեցին և յուրաքանչյուրը մեկնեց իրեն
բաժին հասած կողմերում կամ զավանդներում քարոզելու. այս առումով էլ
կարելի է հասկանալ:

17 Այստեղ նույնպես ինչ-որ անճշտություն կա. հավանաբար գրչագրա-
կան աղավաղում: Նախորդ պարբերության մեջ խոսքը վերաբերում էր
տաճարին և նրա հիմնարկված տեղին: Սակայն դրանից հետո խոսվում է
անձի մասին, ամենայն հավանականությամբ՝ օր. Կարապետի: Հրատա-
րակիչը դարձյալ նկատել է, որ նույն տեղը «Է» գրչագրում «որ եղև...»-ից
պակաս է մինչև «անճառելի» բառը (էջ 56):

18 Այստեղ նույնպես մի հատված՝ «... անուանեաց տեղին Ղազարու
(թճ՝ Նղիազարու) վանք» բառերից հետո «Է» գրչագրում, ինչպես հրա-
տարակիչը ցույց է տվել տողատակում, բուն տեքստից մի հատված բաց
է թողնված և ինքն էլ է բաց թողնում: Սակայն մեր խորին համոզմամբ
պետք է դրվի իր տեղում, քանի որ նախ՝ լրացնում, ամբողջացնում է հատ-
վածի միտքը, ապա՝ շատ հետաքրքրական տեղեկություն է պարունակում
ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունների վերաբերմամբ:

Ուստի և թարգմանեցինք ու դրեցինք համապատասխան տեղում: Բացի
այդ, խմբագրված տեքստից այնպես է հասկացվում, թե Տարոնում տեղի
ունեցած դեպքերի մասին Բեկտորն ու Անաստաս են պատմում Աշտի-
շատի կողմից Բյուզանդիա զննցածներին, մինչդեռ իրականում ճիշտ հա-
կառակն է (էջ 58):

19 Նամակի վերնագրում (էջ 59) «Շալրապետիդ Հայոց մեծաց» ար-
տահայտությունը մեր կարծիքով պետք է լինի «Մեծի հայրապետիդ Հա-
յոց», այսինքն «Հայոց մեծ հայրապետիդ», այդպես էլ թարգմանեցինք:
Կամ գուցե և գործածված լինի մեծ Հայաստանի իմաստով: Բացի այդ,
Պոլսի հրատարակությունն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Պատճէն Գ-րորդ
զոր գրեցին Բեկտոր և Անաստաս և այլքն առ սուրբն Գրիգոր» և հե-
տևյալն: Բայց քանի որ գլխավարգության ու պատճենների վերաբերյալ
արդեն խոսվել է վերևում (ժան. N 2), ուստի ավելորդ է նորից անդրա-
զանալ դրան:

20 Ջենոբը որպես թե լուսավորչին խնդրում է շարագրել դեպքերը Խոս-
րովից սկսած, սակայն Գրիգորը չի համաձայնվում և թույլ չի տալիս
«Է» գրչագրում այդ մասին կա հետևյալը. «...այլ ոչ կացեալ յանձինս,
այլ աղաչել բազում աուրս, զի տաց է նմա հրաման գրել զնորսովու մա-
սին և զՏրդատայ փախուսան ի յոյնս և զտիրելն ի վերայ հայոց և զտան-
ջելն զսրբոյն Գրիգորի և զխոզանալն Տրդատայ և զզնալն ի կեսարիայ և
ի Հռովմ և ապա զպատմութիւն Գիսանե[այ]...» և այնուհետև ինչպես
ընագրում է (էջ 63): Բուն տեքստում այս հատվածի գոյությունը մեզ
ավելի քան ճիշտ է թվում նաև այս պատճառով, որ Գրիգորը լցանկանա-
լով այդ անվայել ու ստապասիր պատմություններին ասորի քարոզիչ-
ներին և ընդհանրապես օտարներին իրազեկ դարձնել, արգելում է Ջենո-
բին այդ մասին իր նամակներում հիշատակել: Մանավանդ որ նույն տե-
ղում կա հետևյալ նախադասությունը. — «Ձի ոչ է օրնն զայնչափ պատ-
մութիւն յասորոց թուղթն գրել և յիշատակ Հայոց ոչ թողուլ», որի վեր-
ջին մասը նախորդի հետ առնչություն չունի և գիտակցաբար բաց ենք
թողնում:

21 Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հայտնել, որ նամակները (թըզ-
թերը) թարգմանելիս ձգտել ենք ամեն կերպ հարազատ մնալ միջնադարի
եկեղեցա-դոգմատիկական գրականության մեջ առատորեն տարածված
թղթերի, ճառերի, նամակների ոգուն և ոճին: Այդ իսկ պատճառով տեղ-
տեղ հետևել ենք ավելի ազատ թարգմանության ոճին:

22 Ջենոբի այս նամակում կա մի հատված, որը զայնթաղանջան քար
է եղել շատերի համար, նաև սխալների տեղիք տվել: Թյուրիմացությունը
առաջ է եկել սխալ ընթերցումից՝ բնագրի աղավաղված լինելու պատ-
ճառով: Ջենոբը գրում է, թե. — «Եւ զուք մի ինչ աղարտեք զսակաւ պատ-
մութիւնս և կամ թէ Ազաթանգեղոս զայդ ոչ հիշել, զի սես յառաջագոյն
գրեցի քան զնա» (էջ 65): Հատվածը այս նույն ձևով է հասկացել ու ընդու-
նել նաև Գ. Զարբհանյանը («Հայկ. հին դպրութեան պատմութիւն»,
Վենետիկ, 1897, էջ 234): Սկզբով էմիլը նույնպես, ըստ իս, սխալ է
թարգմանել ու մեկնաբանել: Նա ենթադրում է, թե այստեղ խոսքը վե-

բարեբուս է ոչ թե գործին կամ գրողին, այլ կատարվածին, եղելություններին. «... քանզի,— ասում է նա,— յառաջագոյն (ընդգծումը իրենն է) ասէ ոչ վասն անձին յիրոյ, այլ վասն գործոցն, որք զառաջինն գործեցան ի հայս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի: Ապա ավելացնում է, թե առաջին վայրը, որտեղ Գրիգորը խաչով գինվեց ընդդէմ կուրքերի՝ հռչակավոր Տարոնն էր, իր մեծահամբավ վահանակներն մեհնանով (տե՛ս վերը նշված աշխատություններ, էջ 67 և հետևյալն): Իսկ որ վահանակներն մեհնանն էլ այդ նույն տեղում էր գտնվում, արդեն վաղուց ուրիշների կողմից նկատվել է (Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. 1, էջ 189—190): Սույն օրինակի հրատարակիչ Ա. Աբրահամյանը տողատակի բացատրականում ավելացնում է, թե ՎՍԼ օրինակներն այդ հատվածն ունեն հեռակալ ձևով.— «... Ընդէ՛ր ոչ է զայստսիկ յիշեալ [Ազաթանգեղոս], զի նա յառաջագոյն էր գրեալ: Սակայն տարօրինակ է, որ նա տեքստը կազմելիս զրա վրա ուշադրություն չի դարձնում: Բնագրի ճիշտ ընթերցվածը վերականգնում է Լ. Խաչիկյանը վերը նշված իր հոդվածում. և զըշագրում պահպանված հատվածով սույն խոսքը ճշտվում է այսպես.— «Եւ զուք մի ինչ աղարտէք զսակաւ պատմութիւնս և կամ թէ Ազաթանգեղոս ընդէ՛ր ոչ է զայստսիկ յիշեալ, զի նա յառաջագոյն էր գրեալ: Այսպիսով Հովհանի (իմա՛ Ջենոբի) ասածից ստացվում է, որ ոչ թե ինքն է Ազաթանգեղոսից առաջ գրել, այլ Ազաթանգեղոսն է ավելի առաջ գրել, սակայն այդ բաները չի գրել, չի հիշատակել: Անտարակույս է, որ այս վերջինն է ճիշտը:

23 Բնագրի «Ընդ ժամանակս թագաւորութեանն Խոսրովու որդւոյ Վազարշու վրէժխնդիր լինէր Արտականայ եղբար իւրում...» արտահայտությունը փաստական անճշտություն է պարունակում: Օգտվելով բանավոր աղբյուրից՝ Ջենոբը (նույնն է թե ինքը՝ Հովհանը) պատմական գեպերն ու անձերը շփոթել է իրար հետ: Ըթն ուղղակի ընդունենք, դուրս է գալիս, որ Խոսրով Երկրորդը Վազարշի որդին է, միաժամանակ և Արտականի եղբայրը: Մինչդեռ հայտնի է, որ Վազարշ Բ-ի որդին Խոսրով Ա-ն է՝ Տերգատ Երկրորդի հայրը, իսկ այստեղ խոսքը վերաբերվում է Խոսրով Բ-ին՝ Տրդատ Մեծի (Գ-ի) հորը (տե՛ս Լեո, Մանսեղյան, Խալաթյան և ուրիշներ): Ազաթանգեղոսի աշխարհաբար հրատարակության ծանոթագրությունների բաժնում թարգմանիչ Ա. Տեր-Ղևոնդյանն էլ է նշել (անդ. ծանոթ. № 4), որ Ազաթանգեղոսի մոտ նույնպես վիպական տարրի կամ անհավաստի ազդրոթի օգտագործման շնորհիվ այդ նույն անձերը շփոթված են ներկայացված: Իսկ ինչ վերաբերում է «Արտականայ եղբար իւրում» արտահայտությանը, ապա հեղինակն այստեղ հավանաբար այն գործածել է ոչ ուղղակի, այլ ազգակից, տոհմակից, այսինքն Արշակունի լինելու իմաստով:

24 «Եւ եղև միշնորդ արքայն ճենաց ոչ կարաց զրաւն զսիրտ նոցա ի յաշտութիւն» (էջ 67),— ասում է Ջենոբը: Արդեն ժամանակին մեծածունց գիտնական Աբեղյանը նկատել է թե «Այս պատմության մեջ պարզ երեւում է Մամիկոնյան նախնիների՝ Մամ-Կոնի զրույցի մի մթնացած արձագանք հետին դարերի»: Ուստի Դեմետր և Գիսանն անունները համարժեք է գտնում Մամիկ և Կոնակ անուններին. ցույց է տալիս, որ «ճիշտ է, անուն-

ներն այստեղ տարբեր են, բայց դա նշանակություն չունի... կապն անուշիկ և մոտիվի միջև շատ թույլ է, անունները համախափոխվում են, մոտիվներն ավելի կապուն են»: «Մամիկոնյանների ծագումը,— ավելացնում է նա,— ըստ Բուզանդի, Խորենացու և Սեբեոսի շինական է, բայց այստեղ երկու եղբայրները Հնդկաստանից են: Երկու դեպքում ևս այդ պետք է անվի ոչ իսկական մտրով» (Աբեղյան Մ., Երկեր, Ե., 1966, հ. Ա, էջ 298): Ճենաց և հայոց այն ժամանակվա հարաբերությունների անհավանական լինելը նշել է նաև Գր. Խալաթյանը: Նա իրավացիորեն ենթադրում է, թե այդպիսի մի ազգի գոյությունը Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների մեջ պետք է փնտրել («Ջենոբ Գլակ...», Վիեննա, 1893, էջ 36 և հետևյալն): Հնդկների մասին Ջենոբի հիշատակության վրա առաջինը ուշադրություն է դարձրել Մկրտիչ Էմինը: Բայց քանի որ նա հակված է Ջենոբի մոտ եղած ամեն բան ճիշտ համարել, ուստի և այս էլ է իրողություն համարում (տե՛ս անդ, էջ 72—74): Հայոց և պարսից թագավորների միջև ճենաց թագավորի միջնորդության փաստի՝ ինչպես նաև թիչ հետո հիշատակվող սր. Գրիգորի եղբայր Սուրենի՝ ճենաց երկիրը գնալու և այնտեղ տասնինը (ԺԹ) տարի թագավորելու մասին հիատակությունները նույն զրույցի հեռավոր, բայց ավելի ևս շփոթ ու աղավաղված արձագանքներն են անշուշտ: Այս բանը հաստատվում է նաև Ռիտանեսի վկայությամբ, որ բուլղոզիկն տարբեր բան է հաղորդում (տե՛ս ներքևում՝ ծան. № 25):

25 Ջենոբը այստեղ մի բոլորովին անհավանական պատմություն է մեջ բերում: Իբր թե Գրիգորի եղբայր Սուրենը (մի անձնավորություն, որի գոյությունը նույնիսկ կասկածելի է), «... իբրև զարգացաւ (իմա՛ հասակ առավ, մեծացավ) «գնաց երկիրն ճենաց, ետ մահուն Խոսրովուհեայ (սա իր հորաքույրն էր և Զիվանշիր իշխանի կինը) և կացեալ անդ ամս Ժ (տասը), թագաւորեաց անդ ի վերայ երկրին ճենաց ամս ԺԹ (տասնինը)» տարի: Գուցե եղած լինի «ամս Թ» կամ թե՛ «թագաւորեաց ամս ԺԹ», իսկ եթե ոչ՝ դուրս է գալիս կատարյալ անհնթեթություն: Ռիտանեսն պատմիչը ավելի ուղիղ բացատրություն է տալիս: Նա դեպքերը պատմում է ինչպես Ազաթանգեղոսը, շնայած նրան է, որ Ջենոբ Ասորաց է վերցրել: Սուրենի՝ ճենաց երկիրը գնալու և այնտեղ թագավորելու մասին նա ոչինչ չի ասում: «Իսկ զմիւս եղբայր նորայ,— ասում է,— որում անուն կոչէր Սուրեն, առեալ մանկարարն տարաւ ի դուն արքային Պարսից: Եւ նա (արքան) տայ նմա զհօրն խոստացեալ պարգևսն՝ որպէս վերագոյն ասացաք: Եւ նորա սնեալ առ հօրաքոն իւրում, որ էր կին որդւոյն (?) Զաւանշէրի թագաւորին Հեփթաղեայ: Արդ վասն մանկանն այսորիկ՝ որ էր եղբայր սրբոյն Գրիգորի, Ջենոբայ Ասորայ ասացեալ ստուգի ի պատմութեան անդ իւրում...» (Ռիտանես, Վաղ-պատ, 1871, էջ 78—79):

26 Գր. Խալաթյանը Ջենոբի գրվածքը հավաքագրված է համարում հետևյալ հայ հեղինակներից. Ազաթանգեղոսից (ամենաառաջը), Խորենացուց, Սեբեոսից, սր. Հակոբի Վարժից, ինչպես նաև այլ անանուն հեղինակներից: Անկախ այն բանից՝ ճիշտ է երա ենթադրությունը, թե ոչ, բայց հավանական պետք է համարել այն պնդումը, թե Ջենոբի մոտ ս. Հակոբի վարքը նույնանում է Գր. Լուսավորչի և Զգոնի ազգակցության մա-

սին հօգած ավանդութիւնը... որ դա միեւնոյն գրուցն է և անձերն էլ նույնն են»: Ազգա ավելացեալում է նաև, որ ս. Հակոբի վարքի՝ 7-րդ գարից առաջ գրված լինելը անհավանական է (Զենոբ Գլակ, էջ 41—44): Այդ մասին բոլորովին տարբեր տեսակետ է հայտնել բանասեր Ղ. Այվազյանը (տե՛ս К. В. Айвазян, «История Тарона» и Армянская литература IV—VII веков», Ереван, 1976, ст. 11—13):

Նույնիսկ 10-րդ դարի մատենագիր Ուխտանեսի ժամանակ այս մասին գրուցներն արդեն հակասական և կասկածելի հիմք ունեին: Նա հետևելն է գրում. «Արդ ոմանք յԱսորոց կողման համբանն Զգոն ոմն Յակոբ անուն կոչեցեալ, թէ՛ նա է եղբայր Գրիգորի, բայց չէ ճշմարիտ, զի Յակոբն այն հորաքոռորի էր սրբոյն Գրիգորի, և անուն մոր նորա՝ Խորովուհի (անդ. էջ 80): Այս բոլորը ապացուցում են մի բան, որ հեղինակը դրանք քաղել, հավաքել և իմի է բերել բազմաթիվ տարբեր ու հակասական [բանավոր] աղբյուրներից:

27 Ներկա՝ մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչը տողատակի ծանոթագրութիւն մեջ նշել է, որ «լ» գրչագիրն այստեղ «Սագոցնէալ»-ից հետո ունի «[և նորին որդւովն Հրաչէին զնաց ի կողմանս Պարսից և ի գրունս արքունի սնանի ի կողմանս Սարգիմաց] յաշխարհն զթաց» և այնուհետև ինչպես տեքստում. բայց որովհետև հատվածը ոչնչով չի կապվում բուն տեքստին, ուստի ավելորդ համարեցինք դնել այստեղ:

28 Զենոբի նամակում Բեկտոր քարոզչին ուղղված հետևյալ միտքը կա հայտնված Գր. Լուսավորչի ծագման և ազգականութիւն վերաբերմամբ. «Եթէ ստուգի կամիս գիտել զայստիկ, ով երանելիք Բեկտոր, ընթերցիր զթագաւորութիւնն Հեփթաղիսեկայ Հելլենացի գրով եւ կամ զթագաւորութիւնն Ըննաց, զոր գտանես յՍոսհայ քաղաքի առ Բարդա պատմագրի» (էջ 74): Իրավացի է նախաթանը, երբ ենթադրում է, թէ դրանով Զենոբը ցանկացել է ցույց տալ իր հնարովի պատմութիւն «ստուգութիւնը»: «Բարդա անլուր անունը՝ ըստ իս, — ասում է նա, — նպատակով է գործածել այստեղ Զենոբը՝ յուր մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու դիտմամբ» (նույն տեղում, էջ 48—49): Զենոբի (գրավոր) աղբյուրներից Գար. Զարբանաւյանը հիշատակում է այս նույն Բարդային (ըստ իս՝ Բարդածանին) և Պիսիդոն թարգմանչին: Սակայն մենք զժվարանում ենք առանց որևէ հիմքի այս Բարդային նույնացնել մեծ Պատմահոր կողմից հիշատակված Բարդածանի (Բարդեզան) հետ:

29 «Պատմութիւն» 69-րդ էջում այս Բեկտորը կին է առնում Եվթաղեի քրոջը՝ Սոփիին, իսկ 72-րդ էջում նշված է, որ Եվթաղեն նրա աներն է, այսինքն՝ Սոփիի հայրը, մինչդեռ պետք է լինի աներորդին:

30 Ազաթանգեղոսի մոտ Գրիգորը Խորվիրապում մնում է տասներեք տարի (տե՛ս՝ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1977, էջ 63): Սակայն Զենոբի մոտ տասնհինգ տարի է մնում: Ազաթանգեղոսի թարգմանիչ-հրատարակիչն էլ է գրում (Ժան. 19), թէ ըստ հայկական ձեռագրերի, Գրիգորը Խորվիրապում մնաց «ամս երեքտասան», սակայն Վիեննայի կրկնագիրն ունի «ամս չորեքտասան (Յուշարձան, 118), որը կըր-

կընված է նաև հունարեն ու արաբերեն թարգմանութիւնների մեջ (անդ. էջ 170):

31 Վերեամ (այստեղ՝ էջ 2) Գրիգորի՝ Ղեռնդ հայրապետին գրած առաջին թղթից երևում է, որ հայոց եպիսկոպոսը և Զենոբ Ասորու եղբայրը ոմն Սիոնն է, մինչդեռ այստեղ Նղիազարն է (Նղիազարոս): Վերջինը պետք է ճիշտ համարել: Անճշտութիւնը առաջացել է բնագրի սխալ ընթերցելուց:

32 Մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչն էլ է վկայում (էջ 83, տողատակում), թէ ՀՄՎՊՊ օրինակները «... իսկ զարքս հայոց...» լուսնեն. նախադասութիւնը աղավաղված է և հաջորդ բառերի իմաստին չի համապատասխանում: «... զոր օրինակ սովոր են ասպատակելոյ» արտահայտութիւնը, բանից դուրս է գալիս, ոչ թէ հայոց զորքին է վերաբերում, այլ ամենայն հավանականութեամբ՝ քրմական զորքին կամ հյուսիսցիներին, որը սխալ է:

33 Մեզ թվում է, թէ բնագրում կիսատ է կամ աղավաղված, Բացի այդ. մի այլ տեղ (վերևում, էջ 2) Դեմետրե Գիսանեի որդին է (մեհյանն էլ Գիսանեի անունով է կոչվում), ինչպես Քրիստոսն է համարվում Աստուծո որդի: Իսկ այստեղ նրանք եղբայրներ են և Արձան քրմապետի որդիները: Մի քանի տող հետո էլ Արձանի որդի Դեմետրեն է հրավիրում Անգեղոսան իշխանին մենամարտելու, սակայն մենամարտում է իրքը՝ Արձան քրմապետը:

34 Բնագրում «... թողեալ զայլ զարսն, ուշ նմա արաբեալ» (էջ 88) բառացի՝ «ուշադրութիւնը նրան կամ նրա կողմը դարձրեց», — ճիշտ լինել չի կարող, այլ անուղղակի, փոխարեքական իմաստով պետք է հասկանալ. այսինքն՝ նրա կողմը դառնալ, նրան հետևել, նրա բնակից գնալ: Այդպես էլ վերականգնել:

35 «Ասպատակել», որ արդեն երկրորդ անգամ է հանդիպում այստեղ, դարձյալ այդ բառի ուղղակի, արդի հայերենում ձեռք բերած իմաստով չպետք է հասկանալ: Նրանք (զինվորները) կռատներն ու բազիններն էին փնտրում, որոնում, ասպատակում, որպեսզի կործանեն, ոչնչացնեն: Ասպատակել՝ զննել, փնտրել, խուզարկել (տեղանքը):

36 Հրատարակիչը տողատակի բացատրականում նշել է, որ «լ» զըրչագրեր «Քրիստոսի»... բառից հետո ունի. «Ձի թէ անցեալ ժամանակս ոք մոռանայ զչիշատակս տեղեացդ, զայս արձանս բացեալ ընթերցցին»: Սակայն այն անսակականի պատճառով չի գրել տեքստում:

37 Այն ժամանակ, որին վերաբերում է այս դեպքերի հիշատակութիւնը, առավելապես Զենոբին վերագրվող հատվածների, արարական (իսմայելացի) թվանշանները դեռևս գոյութիւն էլ չունեին, թող թէ գործածութիւն մեջ մտած լինեին և մեր հեղինակն էլ ծանոթ լիներ դրանց: Պարզ է, որ նկարագրվող դեպքերից շատ հետո են հավաքված կամ շարադրված այդ պատմութիւնները, կամ էլ հետագա շրջանում կատարված խմբագրման արդյունք են:

38 Զենոբը վերևում (էջ 77—78) պատմում է, թէ Գրիգորին Ղեռնդը ար. Կարապետի նշխարների հետ տալիս է նաև երկու լուսեղեն ակներ,

որոնց նա Ղիզոն է կոչում (Ղինգերոն կամ Լիզրոն, լիզրոն), Բնագրի աղավաղված լինելու պատճառով պարզ չի հասկացվում, թե այդ անունը ինչի՞ն է վերաբերում կամ ո՞ւմ, դրանք տվողին, բերողին, թե՛ հենց ակնբերին: Գրանց մասին մի տեղ ակնարկում է նաև Վարդան Բարձրբերդցին, որը ըստ երևույթին Ձենորից է վերցրել: Այստեղ (էջ 101) Ձենորն ասում է. «... և եղ անդ զմին ակն լուսոյ, զոր երբ ի Կեսարիայէ, և անուն Ղիզոն»: Գրիգորը դրանցից մեկը դնում է Կարապետի նշխարների հետ միասին տապալնում: Այդ շողարձակ քարերի էությունն ու գործածության հանգամանակից բացատրությունը տե՛ս Գր. Խաչաթյանի՝ վերը նշված աշխատության մեջ (էջ 53):

99 Գծվարանում ենք բացատրել, թե ինչո՞ւ Արշակունի դուռ (Մեր օրինակում՝ Աշակունի ձևով, վենետիկյանը՝ Արշակունի): Ընդհանրապես այսպիսի պատահական և չպատճառաբանված արտահայտություններ, տեղանուններ ու անուններ շատ կան Հովհանի մոտ: Սակայն հնարավոր է, որ հնում հենց այդպես էլ կոչված լինի, Հրատարակիչը տողատակում (էջ 102) նշել է, որ Լ գրչագիրն ունի «առ դուռն յանկրինն» ձևով, առանց «գրանն Արշակունի» բառերի:

40 Այս Գիսանն և Դեմետր անուններն էլ հենց իր՝ Ձենորի մոտ նույնիսկ մի կայուն ու որոշակի գրություն չունեն (տե՛ս վերևում № 33 բացատրությունը): Մեկ նրանք հնդիկ թագավորի որդիներ են (կամ իշխանական մի տոհմից), մեկ Դեմետրը Գիսանի որդին է, մեկ նրանք Արձան քրմապետի որդիներն են և այլն: Շատ պարզ երևում է, որ այդ դալին է նույն գրույցի տարբեր ու հակասական պատումների օգտագործման հանգամանքից: Այս անուններին մեր հին շրջանի (մինչև 10-րդ դար) ոչ մի պատմիչ ծանոթ չէ: Ավելի ուշ շրջանինը Ձենորից են վերցրել: Այդ անունների, ինչպես նաև Կուսոս, Մեղտես և Հոռեան եղբայրների ու դրանց հետ կապված զանազան այլ հանգամանքների մանրամասն քննությունը տե՛ս Գր. Խաչաթյանի՝ վերը նշված աշխատության մեջ (էջ 53—58), նաև Արեգյանի մոտ (Երկեր, հ. Ա, էջ 298). դրա վրա ուշադրություն են դարձրել նաև ակադ. Ն. Մառք, բանասեր Ղ. Այվազյանը, Բ. Ալուբաբյանը և շատ ուրիշներ:

41 Բնագրում «Սու զայս ասացեալ խաղաղեցաւ տեղին ի մենչ և անյայտի եղև նշանաբ բեհուացն և փափազողացն» (էջ 116) նախադասությունը բառացի թարգմանությամբ անհաղոդ և միտքն աղճատված է ստացվում: Գուցե և գրչագրի խաթարված լինելու պատճառով է այդպես եղել և տարբեր խոսքերի մասերը միացել են իրար: Հաջորդ պարբերության մեջ ավելի ակնառու է մտքի աղավաղումը, ուստի թարգմանեցիք փոքր-ինչ ազատ:

42 «Արդ, ինչ որ զգին այտցիկ՝ և զայն թողաք այլ պատմագրի, մինչև դարձեալ կրկին դառնա պատմութիւնս ի Տարան, զի որպէս զայլ տեղեացն չէ ինչ գրեալ, զի թագաւորաց ժամանակագիրք Էն» (էջ 116): Այստեղ նույնպես, ինչպես նշեցինք, եթե նույնիսկ ձեռագրերում պակաս կամ աղավաղում էլ չլիներ, դարձյալ պարզ չի հասկացվում, թե հնդիակը ի՞նչ զեպքեր կամ կոնկրետ ո՞ւմ ի նկատի ունի՝ անվանելով «ժամանակագիրք»

թագաւորաց: «Տարնի պատմութիւն» մեջ, հատկապես Ձենորին վերջօրված մասում, շատ հաճախ հանդիպող այս հակասությունների վերաբերյալ հավանական է ենթադրել, թե հնդիակը (կամ հավաքողը) դրանք վերցրած լինի պատահական, մեծի մասամբ բանավոր աղբյուրներից և «կարկաստան» արած, ինչպես արդեն նկատվել է բանասիրության կողմից:

43 Այս երկրորդ պատճենի վերնագրի վերաբերյալ մեծ օգտագործած օրինակում հրատարակիչը տողատակի բացատրականում ցույց է տվել, որ ձեռագրերում մի քանի տարբերակներ ունի: Լ ձեռագրում՝ «Պատճէն յերկրորդ պատերազմին որ յԱրձանն եղև»:

ՎՍ—«Պատճէն երկրորդ: Վասն պատերազմին որ յԱրձանն Էղև»: ԳՂ—յԱրձանայ... (պակասավոր է):

ՎՃ—«Պատճէն երկրորդ պատերազմին, զայլոյն Գեղոհհնի քառասուն հազար արամբ վերայ արթային հայոց Տրդատայ»: Այստեղ դնում ենք այնպես, ինչպես Լ գրչագրում է, քանի որ այդ է ընդհանուր բոլորի համար:

44 Սույն պատճենի սկզբում, վերնագրից հետո, Լ գրչագիրը պահպանել է նաև մի փոքր հասված, որը մյուսները չունեն և ներկա օրինակի հրատարակիչը անհասկանալի պատճառով տքստում բաց է թողել՝ զե-տեղելով այն տողատակում: Այս է. «...ի ժամանակս յայնոսիկ լուր ե-հաս...» և հետևյալն: Թարգմանության մեջ վերականգնեցիք ամբողջությամբ իր տեղում, քանի որ նախ՝ ազգարարում է ինչ-որ մտքի սկիզբը և երկրորդ՝ սերտ կապակցություն է ստեղծում նախորդ ու հաջորդ՝ նոր սկզբող պարբերությունների միջև:

45 «...կողմնապահ թողին զիշխանն Աղձնեաց, Գառվ անուն նորա»: Գռով անունը, ինչպես պարզ երևում է, հայացի չէ: Հրատարակիչն էլ է նկատում, որ ԼԳՄՎ օրինակները «Գռով անուն նորա»-ի փոխարեն ունեն «չորեք հազար արամբ» և եղբակցանում է, թե «Գուցեև աղավաղված լինի «Գռովը՝ ԳՌ-ով»-ից, այսինքն՝ «չորեք հազար»-ից: Հնարավոր է. սակայն պետք է նկատել, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է մի մարդու, մեկ անձի, որը կաշառվելով՝ սահմանն անպաշտպան է թողել ու զնացել, և ոչ թե ԳՌ (չորս հազար) հողուց բազկացած զորքի: Հնարավոր է նաև, որ լինի իսկական անվան աղավաղված ձևը:

46 «...զարքն սկսան կազմել փողոց թագաւորին (այլ օրինակներում՝ 2, 2Մ, Գ ամբողջ կազմել) զի յԱձանն Ելցէ»: Կազմել փողոց կամ ամբողջ արտահայտությունը չպետք է ուղղակի իմաստով հասկանալ: Այդ նշանակում է շարքեր կազմել, ամբացնել, պատենշ ստեղծել: Փոքր ինչ ներքեում (էջ 134) նույնպես կա նշված հետեյալ ձևով. «Ս ի վադուն սկսան ռազմ կազմել և փողոցս պատերազմին թողել Բ դրունս և դռնապանս...» և այլն: Նշանակում է զունդ-զունդ նախապատրաստել, դասավորել, թեքում պահպանել կարգել, կազմ ու պատրաստ լինել:

47 «Սու ի վիրս մտնալ՝ ի բազում տեղիս կոտորեցին»:— այսպիսի ընթացումը սխալ է և զրվածքի բուն մտքին էլ հակասում է: Եթե այս նույն ձևով թարգմանենք, կստացվի, որ նրանք(այսինքն՝ հյուսիսցիները) են վրաստանի այլ և այլ վայրերում կոտորած սպանել: Մինչդեռ իրականում,

ինչպես և երևում է տեքստի հետագա շարունակությունից, իրենք՝ հյուսիսցիներն են Վրաստանում ևս ահազին բանակությունը շարզվել:

48 Այստեղ փոքր-ինչ անորոշ է խոսում.— «Եւ զկնի այսորիկ եթէ իմանալ ոք կամեսցի զայլն, ի պատմագիրս հարցցէ:» Պարզ չի հասկացվում, թե ի՞նչ պատմագիրների կամ կոնկրետ ո՞ւմ ի նկատի ունի հեղինակը... Գուցե Ազաթանզեղոսի՞ն:

49 Ինչպես արդեն նվել է վերևում, երրորդ՝ հատվածը պատճեններ չունի: Այստեղ տրվում է միայն սբ. Կարապետի վանքում վանահայր եղած անձանց ոչ ճշգրիտ ցուցակը, որը հեղինակը կամ, որ ավելի հավանական է, հավաքող-խմբագրողը բերում հասցնում է մինչև 7-րդ դարը: Եվ բացի դրանից պարունակում է նաև մի քանի զուտ բանավոր աղբյուրներից ցաղված, պատմության հետ ոչ մի կապ չունեցող զրույցներ: Հենց այստեղից էլ սկսվում է սույն «Պատմության»՝ Հովհան Մամիկոնյանին վերագրված կամ իրեն պատկանող բաժինը:

50 Գր. Լուսավորչի վերջին օրերի մասին հետևյալն է գրում (էջ 145): «Եպիփանի՝ Գլակա վանքում վանահայրության օրերում նա՝ Գրիգորը, եկավ վանքը, բարձրացավ Անտոնի ու Կրոնիդեսի գտնված վայրը՝ Ավետյաց բլուրը: Բայց սրանք իբր Գրիգորին խորհուրդ են տալիս հեռանալ այդ տեղից. «... գնա,— ասում են,— յանապատ յանմարդաբնակ տեղիս, զի մի ոք փառաւորութիւն մատուցանէ քում սրբութեանդ» (ՎՄԲ): Ուտի այստեղ չորս ամիս մնալուց հետո, անցնում գնում է Մանյա կոչված այրը (իմա՝ ճգնարան, անապատ), որտեղ և «ամս է կացեալ՝ վախճանի ի կենաց ի փառս Աստուծոյ»: Բայց ավելի հավանական է թվում ոչ թե «ամս է», այլ «ամիսս է»-ն, որովհետև հազիվ թե այդ օրերում նա յոթը տարի շարունակ անգործ որևէ տեղ նստեր, մինչև մահանար:

51 Կյուրեղից, թե՛ Գրիգորից հետո (ՍԼԲ) հիշատակվում է ոմն «Ըղիմիդոս կամ Ղիմիդոս՝ ամս Ժ». սակայն այդ անունը բաց է թողնված մեր օրինակի բուն տեքստում և զետեղված է տողատակում: Նրա մասին ասված է. «... (Սա առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրվեցաւ ի Մանդակունտոյն Յոհաննէ հայոց Կաթողիկոսէ: Սա զնաց ընդ Կարդանայ հայոց Կաթողիկոսի ի ժողովն Հոռոմոց, յորում ամենայն Հայք, Վերք և Յոյք առ Ջեննեի կայսեր Բ ի Քրիստոս հաւատացին և մի բնութիւն խոստով[ան]եցան»: Անհասկանալի պատճառով հրատարակիչը այս հատվածը, ինչպես նաև «Ստեփաննոս՝ ամս Զ...» և նույն Ստեփանոսի՝ Կոմիտասի մոտ գնալու, նրանից սբ. Հռիփսիմյանց նշխարները բերելու և Գլակա վանքում հաստատելու վերաբերյալ հատվածը բաց է թողել: Գուցե ի նկատի է ունեցել փաստի կասկածելի լինելը: Բայց եթե այդպես մտածենալու լինենք, մեր այս հեղինակի մոտ, մանավանդ այդ գլխում, ամեն ինչ է կասկածելի, նրբամիտ նույնիսկ չափազանց հեռու ճշմարտությունից: Թարգմանության մեջ երկուսն էլ վերականգնեցինք իրենց տեղում:

52 Գլակա վանքի հիմնադրումից մինչև Մուշեղ Մամիկոնյանի՝ Տարոնում իշխան դառնալը (ըստ Հովհանի) կազմում է մոտավորապես 180 տարի. սա համապատասխանում է Գլակա վանքում առաջնորդ եղած կրոնավորների վանահայրության տարիների մոտավոր գումարին: Մուշեղի ապրած շարաշրջանը 7-րդ դարն է: Նրա և նրան ժամանակակից (նաև հա-

ջորդող) գեպարի ավելի մանրամասն ու ավելի ճշմարտամոտ նկարագրությունը արված է Սեբեոսի «Պատմության» մեջ, որից անտարակույս շատ բան է վերցրել մեր այս հեղինակը: Սակայն Հովհանի մոտ, եթե ուղղակի ընդունենք նրա ասածը, ստացվում է հարթուրից ավելի տարիների տարբերություն, որը մի շատ սովորական բան է նրա համար:

53 Կանանց մուտքը սբ. Կարապետի վանքը հնուց ի վեր արգելված է եղել: Պատճառն այն էր, որ իբր սբ. Կարապետին (կամ նույն ինքը՝ Հովհաննես Մկրտչին) մատնողը մի ինչ-որ կին է եղել, Սակայն մեր ձեռքի տակ եղած օրինակի առաջաբանում հրատարակիչը (վկայակոչելով «ուսումնասիրողներից ոմանց») հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Ուսումնասիրողներից ոմանք կանանց մուտքը սբ. Կարապետի վանքն արգելելը բացատրում են նրանով, որ հեթանոսական շրջանում աղբյուրներն իրենց կոստյումները խախտելիս են եղել Կարապետի վանքի տեղում եղած մեծայանում (թերևս Անահիտի): Քրիստոնեությունն այդ մեծայանը վանքի վերածելով և ցանկանալով անցյալի այդ սովորությունն արմատախիլ անել, արգելեց կանանց ուխտագնացությունը դեպի Կարապետի վանքը» (էջ 10—11): Մեր կարծիքով դա հավանական, բայց ոչ բացարձակ ճշմարտություն է. ավանդության հիմքերը թերևս ավելի մոտ լինեն իրականությանը:

54 Այստեղ ոչ մի հակասություն չկա: Հայտնի է, որ հնում գրամբ հաշվվում էր և՛ համբելով, և՛ կշռելով, և՛ շափելով (կոտով, ինչպես մեր էպոսի մեջ է): Բնագրում «... այս իշխան կշռեաց ԻՐԻ դահեկան և տարաւ ետ նոյն իշխանին» արտահայտությունը պետք է հենց շափելու իմաստով էլ հասկանալ:

55 Սա ամենայն հավանականությամբ նույն Բահլ Շահաստանն է, որը պարսկական մարզերից մեկն էր՝ համանուն բնակավայրով: Այդ նույն անունով էլ պահպանված կա մի շարք ձեռագրերում և օրինակներում (ՎՔԼՍ), ինչպես նաև՝ Սեբեոս եպիսկոպոսի «Պատմության» մեջ:

56 Ըստ հին ավանդության հունաց Մորիկ կայսրը, երբ իշխանության գլուխ անցավ, մի ժամանակ անց մի նամակ է գրում պարսից Խոսրով արքային, որով առաջարկում է երկուստեք հայերին ուղարկեն իրենց թըշնամիների զեմ կռվելու և այդպիսով ոչնչանալու՝ որպես մի «խոտոր ու անհնազանդ» ազգի: Այս ավանդությունը շատ պատկերավոր շարադրված է Սեբեոսի «Պատմության» մեջ: Չնայած այստեղ որոշ անուններ տարբեր են, և Սեբեոսն էլ փոքր-ինչ այլ կերպ է պատմում, սակայն պարզ երևում է, որ նույն ավանդության մեկ այլ տարբերակն է՝ բանավոր կերպով անցած, կամ Հովհանն ուղղակի օգտվել է Սեբեոսից՝ աննշան փոփոխության ենթարկելով նրա հաղորդածը:

57 Բնագրում շորրորդ գլխի կամ հատվածի վերնագիրն է. «Գլուխ պարսից պատմութիւն»: ՍԼԲ օրինակներում ոչ թե «Պատմութիւն», այլ «պատմութեան», իսկ ՍՎ օրինակներն սկզբից ունեն «Գլուխ Բ», ինչպես որ ցույց է տրված մեր այս օրինակում ևս: Իսկապես, պարսից պատմության աննշան սա երկրորդ գլուխն է գրքում (կամ երկրորդ պատճենը): Լ. Խա-

լիկյանն էլ է բնգունում «Փլուխ պարտից պատմութեան» ձևը, բայց առանց «Ք»-ի, որովհետև ըստ Լ. Եսայիկյանի՝ դա շորրորդ զլխի առաջին պատճենն է:

58 Բնագրական սովորական աղավաղումից առաջ է եկել կապակցության անհասկանալի, ուստի է սխալ ըմբռնումը: Եթե ուղղակի թարգմանվեք, ապա դուրս կգար իմաստին լրիվ հակառակ հասկացություն: Հետևելով աղոթքի մտքի տրամաբանական ընթացքին՝ թարգմանության մեջ ձեռք-տեցիք վերականգնել ավելի հավանական ու ճշմարտամոտ իմաստը:

59 Հրատարակիչը տողատակում տալիս է հետևյալ բացատրությունը, թե իր կողմից օգտագործված օրինակներից ՎՊՄԸ-ն «Ե՛ւ ոչ կրելով»-ից մինչև «Պարսպետյ, տէ՛ր...» հատվածը (էջ 167), այսինքն մինչև 168-րդ էջի 5-րդ տողը կրճատված է և մտքի կապակցությունը խախտվում է: Ինքն իրավացիորեն այդ (ինչպես նաև մի այլ հատված քիչ ներքևում՝ էջ 172) զետեղել է զբոսի համապատասխան տեղերում, որովհետև, իսկապես, եթե շղթի, ապա աղոթքի տեքստը կհաստ է մնում: Թարգմանության մեջ մենք ևս հետևեցինք նրա օրինակին:

60 Գրքի 170-րդ էջում «Ի մասնէ դեք պատկառին՝ ոչ իշխելով գորել (ՎՄ Եւ մի դորեացէն զպատարար սորա) ի սպասավորաց սորա» արտահայտության մեջ «գորել» սակավազույց բառն իր տեղում չէ, ուստի և կապակցություն ամբողջությամբ՝ անհասկանալի: Ըստ Աճառյանի «Հայերեն արձատական բառարանի» (էջ 695) դրուժան] բառի տառադարձված ձևն է (գորել-դրուժ, էջ 666): Դրուժ—«վնասակար մի դե»=ՊՆ. փարս. druj, զեզ. druj»— «Կինն դե է, շարության և անմաքրության դեք», ծագում է drug «խարել» արձատից և բուն նշանակում է «խարող»... և հետևյալնու Հովհաննի մոտ որոշ շափով համապատասխանում է խարել իմաստին, համենայն դեպս ավելի մոտիկ է:

«Ենոր բառգիրք հայկազյան լեզվին» (1979, էջ 621) ունի իբրև նենգող, ստող, խարող և այլ համանման իմաստներով: Այս վերջին իմաստով էլ գործածված ենք համարում մեր տեքստում:

61 «Իսկ ոմանք հասելալ ի Մուշեղայ իշխանէն տեղեկանալ վասն զառացան, իբրև տեսին զնոսա կոտորեալս, հիացան և փութանակի երթնալ պատմեցին իշխանին Մուշեղայ» (էջ 176): Անճշտությունն ըստ երևույթին գրչագրական է, քանի որ իրենք՝ հայերը, տեղյակ չեն իրենց զորքի դրության մասին և գնում են Մուշեղ իշխանից իմանալու. մինչդեռ Մուշեղը նրանցից է լսում թշնամիների կողմից նրանց շարդվելու մասին: Չնույնպե՞րք համեմատությունը նույնպես ոչինչ չի տվել հրատարակչին, և տողատակում դրա վերարձարյալ նա ըստ էության բան չի նշել:

62 Բնագրում «...դի այս ձի ամ է, դի ես ի պատերազմ եմ մղեալ» և հետևյալն՝ ակնհայտ շափազանցության համար հրատարակիչը տողատակում նշում է, որ Ս օրինակն ունի՝ «[Թէ քանի ամք են], որ այս».— ձևով, որն ավելի ճիշտը պետք է համարել: Սակայն թարգմանության մեջ թողեցինք «...շուրջ հարյուր քսան տարի...» ձևով, զարձայլ իբրև Հովհաննի սճին հարազատ մի բան:

63 «...քանզի իմ [միակ] որդին մեռավ տասներկու տարեկան հաւազում»— Մուշեղի խոսքի կապակցությամբ ո՛չ մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչը, ո՛չ էլ վենետիկցիները ոչինչ չեն ասում: Ուստի բուրոսովին անհասկանալի է Մուշեղի այդ խոսքի իմաստը. մանավանդ որ հետագա գործողություններն ամբողջությամբ պատվում են նրա որդի Վահանի շուրջը: Երկու անգամ այդ խոսքը կրկնվում է. կարելի է կարծել, թե Վահանը նրա համար հոգեորդի, հոգեզավակ էր:

64 Մեր օգտագործած օրինակում եղած՝ «... [խկ եթէ ի վերայ մարմնաւոր ընչից իշխանս ի մարտ] և այն քաջյութեան անուն, զի ես այլ ժառանգ ոչ ունիմ...» արտահայտությունը խիստ աղավաղված է և միտքն էլ (ինչպես պարզ երևում է)՝ աղճատված: Տողատակում նշված է, որ Մ օրինակներն ունեն՝ [և եթէ ի վերայ մարմնաւոր իրաց]՝ այն քեզ անուն բաշտեան է...», որ գրեթե նույնն է: Երկու դեպքում էլ նախադասության կազմում պակաս կա: Մտաւոր միտքն այն է Մուշեղի հորդորի, որ եթե նույնիսկ նյութականի համար, քո անձի համար էլ կովես, այս դեպքում էլ զոնն քաշութեան անուն կվաստակես: Այսպես խրախուսում, քաջալիրում է Վահանին:

65 Խմբագրող-հրատարակչին էլ այստեղ ոչ մի կերպ չի կարողացել վերականգնել նախնական ճիշտ ձևը և միտքն ուղիղ մեկնարանելու նույնն է նաև վենետիկյան հրատարակություններում: Հրատարակողն էլ է նկատել խոսքի անհետեղականությունը, անկանոնությունը, սակայն ոչ մի պարզարանում չի տվել: Վերևում (աստ. բաց. Ն՝ 63) Մուշեղը Վահանին ասում է, թե իր միակ որդին մահացել է տասներկու տարեկան հասակում: Այստեղ էլ. «...դի ես այլ ժառանգ ոչ ունիմ»— Մուշեղի ասածը բուրոսովին անտեղի է և չի կապվում նախադասության օրջանական կազմությանը: Սրան հաջորդող իրադարձություններում Վահանը միշտ հիշատակվում է իբրև Մուշեղի որդի, ժառանգորդ և նրա գործի շարունակող:

66 Գրքում (էջ 180) «յևևտղուն ձևով» այդ ստորոցի համար, ամենայն հավանականությամբ աղավաղված է: Հաջորդ տողերում (այն էլ մի քանի անգամ) գործածված է «յևևտղուն» (Աստղունք) և «յևևտղանս» (Աստղեսք) ձևով: Ավելի ճիշտ ենք համարում վերջինը:

67 Պարզ չէ՝ այնտեղ գտնվող, այսինքն բերգում, իր հայկական զորքի միջոցով, թե՛ իր հետ բերած շորս հաւար պարսիկների համար էր դարան պատրաստել. մանավանդ որ այդ պահին իր զինվորները հեռու էին գտնվում: Հետագա՝ «...ի ձեռս գալ զաւրացն» արտահայտությունից պարզվում է, որ Միհրանի՝ Վահանին հանձնած զորքի համար էր գործված Օձ քաղաքի այդ դարանք. այդ ավելի ճիշտ է արտահայտում Վահանի կատարած նման քայլի իմաստը:

68 Այստեղ շահամայնեցված հաշիվ է անում Հովհաննու: Վահանն այդ ժամանակ իր հետ ունենր ընդամենը հինգ հարյուր զինվոր, որոնցից երեք հարյուրը թողնում է մի տեղ, երկու հարյուրը՝ մեկ այլ տեղ և դեռ երկու հարյուրն էլ իր մոտ է մնում: Տողատակում ցույց է արված, որ Մ օրինակները Մ-ի փոխարեն ունեն հարյուր (ձ) ձևով, որը զարձայլ հարյուր մարդու տարբերություն է տալիս:

69 Հովհաննիս «Պատմութիւնք» պարունակող մի շարք գրչագրերում կամ օրինակներում (ՀՄՎՍՍ) սույն կապակցութիւնը կա հետեւյալ ձևով՝ «... և մի ոմն ի նոցանէ ի մօրն թաքուցեալ...», մյուսներում՝ ի դին թաքուցեալ»։ Հավանական է ենթադրել նաև շահ[դին] թաքուցեալ» լինի կարծում ենք «ի մօրն» է ճիշտը, այսինքն թե՛ մորիների մեջ, անտառի թափուներում կամ մորուտներում։

70 «Պարսից խորտակարարդ, առ զաղա» (էջ 188) արտահայտութիւնը, որ այստեղ գործածված է ծաղրանքով, այսպէսնով, երկու իմաստով կարելի է հասկանալ։ Նախ՝ պարսիկների գլուխներից, մարմիններից համեղ խորտիկներ, ճաշեր պատրաստող. ապա նաև՝ պարսկական համով խորտիկներ պատրաստող, որպես լավ խոհարար։ Ավելի ճշմարտամոտ ենք համարում նախորդ իմաստով այստեղ գործածված լինելը։

71 Տէքստում «... որ և զնուիրակն և զղպիրն վասն պատճառի ոչ ետ տանել ի բանդ» — սխալ է և հակառակ իմաստն է ստացվել։ Տողատակում հրատարակիչը նշում է, որ ՎՍՍ օրինակները ունեն «... պատճառոյ իրաց արկանել ետ ի բանտն» (էջ 193), որը մեզ ավելի ճիշտ է թվում, որովհետև այդ ձևով ավելի ճիշտ է արտահայտում Վահանի այգորինակ քայլի իմաստը։

72 «Եւ զիշխանն Մուշեղ ետ ածել ի քաղաքն...» (պետք է լինի «զիշխանն» (էջ 195). կարծես օրգանական ոչ մի կապ չունի նախորդ նախադասութիւն մտքի հետ, կամ խմբագրական սխալ է։ Հավանականն այն է, թե վերցված ինչքն ու ավարը հանձնում է Մուշեղին, վերջինս էլ իշխաններին պատվիրում է՝ տանել քաղաք։ Իսկ եթե՛ ոչ, ապա հատված է պակասում։

73 Միա կամ ծիւս անունով ծով կամ լիճ գոյութիւն չունի։ Թվում է, թե զրլագրական աղավաղութիւն լինի որևէ այլ անվան կամ բառի անճիշտ ընթերցումից։ Գուցե և լինի «զնա», որ ծովի ափին էր իջևանել, այդ ձևով ունեն ՎՍՍ օրինակները (... իջեալ էր նա յեզեր ծովուն)», որպես ցույց է տրված տողատակում (էջ 196)։

74 Բնագրի «... եւ ձեզ ընդ ակամբ էաք» կամ «ակամբ էաք» խոսքը բառացի թարգմանութիւնը անհնթեթ բան կատարվել, կլինի «աչքի առաջ առնել», «աչքի առնել կամ աչքով տալ», ուստի՝ հետևելով գրվածքի տրամաբանական ընթացքին, նպատակահարմար համարեցինք տալ ազատ թարգմանութիւնը, որպեսզի համապատասխանի զրույցի մտքին և ոճն էլ պահպանված լինի։

75 «... ընդ յԱնտեաց բլուրն և ընդ Ասնի միջի», որտեղ ցույց է տրված տեղ Թողիկի հանգստարանը, թվում է անճիշտ, աղավաղված։ Հրատարակիչը ևս նշում է (էջ 204, տողատակում), որ մի շարք օրինակներում՝ «ՍՎՂԹ եկեղեցւոյ (Ս-եկեղեցւոյն) ի հիւսիսոյ։ Ընդ արևելս փիւ. Ընդ Անտեաց... միջի։ ՊՂՄՎԾ՝ ընդ Անտեաց բլուրն իբրև ակն ի միջի» ձևերով են պահպանվել, որ ավելի ճշմարտամոտ է թվում։ Մանավանդ, որ Ասնի անվամբ բլուր կամ բարձունք կամ ընդհանրապես տեղանուն այդ կողմերում չի հիշատակվում։ Գուցե «ակն ի միջի»-ից տառադարձված ձևով այդպես պահպանված լինի։

76 Մեր օգտագործած օրինակում խմբագրողը «... որոյ եկեալ ի յԱպահուհի...» հատվածը (էջ 206) անհասկանալի պատճառով զետեղել է ամենակարճառոտ և բացահայտորեն կիսատ ձևով՝ ամբողջականը նշելով տողատակում. նկատում է, սակայն, որ Պոլսի հրատարակութիւնը, որը եղածներից հնագույնն է, ինչպես նաև ՎՂՍՐ օրինակները սույն հատվածն ունեն ընդարձակ ձևով, որը հենց համապատասխանում է կոնտեքստի նույն պարբերութիւն բովանդակութիւնը։ Գրվածքի միտքն ամբողջական ու անաղարտ պահելու նկատառումով թարգմանութիւն մեջ զետեղեցինք այդ ընդարձակ տարբերակը։

77 Վերջ ասվածին համաձայն և ինկատի ունենալով, որ հրատարակիչը՝ ինքն էլ է նշում, թե այստեղ մի շարք ձեռագրերում (ինչպես նաև հրատարակված օրինակներում) պակաս ու մանավանդ խեղաթյուրում կա (ՂՍՐ), ուստի «... Եւ շինէ զաւերեալ [Զիւնկերտ] քաղաք մեծ. և փոխէ զանուն քաղաքին ըստ անուան կնոջն իւրոյ Պարպուս, այսինքն է համեղը հատվածը, որը մեր օգտագործած օրինակում կարծում ենք իր տեղում չէ. ուստի և զետեղեցինք «քաղաք մեծ»-ից անմիջապես հետո, որպեսզի օրգանական կապակցութիւն ունենա նրա հետ։

78 Եթե ինչ-ինչ բառեր չեն պակասում, ապա դժվար է հասկանալ՝ այնտեղ բնակվող վայրի կենդանիներն են հեծյալներին հանկարծակի տեսնելով զահավէժ եղել, թե՛ թշնամու զինվորներն են վայրի գազաններին հեծյալներ կարծել ու վախից գահավէժ եղել։

79 Այս հատվածը նույնպես աղավաղված ձևով է ներկայացրած մեզ հասած տեքստերում (աստ՝ էջ 207)։ Լեոնարդի անունը (Գոռոզ) վերափոխելու մասին խոսք լինել չի կարող. այլ որպես թե լեռան վրա մի ավան էլ իր որդու անունով է շինել աւալիս և նրա անունով կոչում Գոռոզ (կամ Գոռոզոտոս)։ Իրականում լեռն է Գոռոզ կոչվել, որից էլ հետագայում առաջ է եկել Գոռոզ կամ Գոռոզ ձևը։ Հովհաննիս մոտ, ինչպես արդեն նկատել ենք վերևում, գրեթե բոլոր անուններն էլ, հատկապես տեղանունները, մտացածին են, ուստի և անհավանական ու սխալ։

80 Այստեղ Հովհաննիս անհարկի ներկայացնում է Վահանի և նրա իշխանների մոտ եղած զորքերի քանակը, այն էլ բավականին ուռնեցրած թվերով. նախորդ, ինչպես և հաջորդ պարբերութիւնների հետ էլ այնքան սերտ առնչութիւն չունի։ Պարսից թագավորը երեսուն հազարանոց մի բանակ էր հանձնել Վախթանգին և ուղարկել Հայաստան։ Մինչդեռ վերջինս ընդամենը վեց հազարն է ուղարկում Վահանի դեմ։ Բացի դրանից, հենց իր՝ Վահանի զորքերի թիվն էլ սխալ է հաշված։ Ընդամենը պետք է լինի քսանինը հազար ութ հարյուր։ Պոլսի օրինակը տալիս է «ԵԾԵ և ութը հարյուր»։

81 «... գնաց ի վերայ նորա յԱնտաք (էջ 218) արտահայտութիւնից որոշակի չի հասկացվում, թե այդ ի՞նչ տեղի մասին է խոսքը և իսկական անունն էլ ի՞նչ է։ Ինչպես ցույց է տրված տողատակում՝ ՎՂՍՐ օրինակներն ունեն նաև յԱնդակ ձևով։ Ետո հավանական է ենթադրել, որ խոսքն այստեղ Անդակ սարին վերաբերի, Անդակա բաշ կոչված տեղին։ Ուշ միջնադարյան ավանդույթում Անտաք ձևով էր գրվում Անտիոք քաղաքը։

82 «Եւ եկին պարթն ի գիշերի և պատեցին զնորաք» — արտահայտութեան ի նույնպէս պարզ չի հասկացվում, թե այդ ո՞ր զորքի մասին է խոսքը: Վախժանի գո՞րթն էր շրջապատել Սմբատին, թե՞ Սմբատն էր շրջապատել և ուզում էր մութ գիշերով հարձակվել թշնամու վրա: Հետագա տողերից կարելի է եզրակացնել, որ Սմբատն էր շրջապատված և ցանկանում էր հարձակվել գիշերով՝ շրջապատումից դուրս պրծնելու նպատակով: Ըստ հաջորդ պարբերութեան՝ այդպէս էլ լինում է:

83 Հրատարակիրը՝ ինքն էլ է նշում, որ այստեղ թերթերը պատուած են մինչև «... միամտութեամբ սք. Կարապետին» բառերը: Իսկապէս, որ միտքն աղքատված է և դժվարութեամբ է իրար կապակցվում: Այդ ավելի ակնառու երևում է հաջորդ տողերում. այն է՝ «Եւ այնչափ կոտորեցին զնոսա, մինչև հեղեղատը արեանց ելին...» և հետևյալն: Թվում է, թե ինչ-որ գերբնական էակ է նրանց կոտորողը, մինչդեռ պակասում են բառեր, որոնցից պարզ կդառնար, որ կոտորողը Սմբատի զորքն են: Բայց թե ի՞նչ կապ ունի այստեղ «արեան հեղեղները» Թիլ անվան հետ՝ մենք էլ անհասկանալի: Դա էլ, ըստ երևույթին, Հովհաննի հատուկ և անզգական հնարովի մեկնություններից մեկն է:

84 Թե ինչու է Սմբատի որդին Կամսարական կոչվում, այդ էլ է անհասկանալի: Եթե իր պապի անունով է, ինչպէս պնդում է հեղինակը, ապա նա պետք է Մամիկոնյան լիներ և ոչ Կամսարական: Գուցէ մտրական պապի անունով՝ ինչպէս որ ենթադրվում է և ինչպէս վկայակոչված է Հովհաննի «Նշխատակարանում» և որի անունը նույնպէս Վահան է: Դժվարանում ենք որեւէ հաստատուն բացատրություն տալ:

85 Բնագրում՝ «Եւ ծիծաղեալ Սմբատայ ընդ յազի բանն Սուրենայ...» խոսքի մեջ դժվար է հասկանալ, թե ի՞նչ իմաստով է գործածված «յազի» բառը: Ցաղի, յազուի — նշանակում է ողբերգակա՞ն, թե, իրո՞ք զավեշտակա՞ն: Նսոր բառերը Հայկազյան լեզվին» աղիողորմ բառի իմաստի հետ է կապում:

86 «... բայց հարիւր ութսուն հազար զահեկանի լուս փայտ են տարեալ ի Քարբեոյ...» և հետևյալն (էջ 232): Այստեղ միայն մեկ անգամ գործածված ենք գտնում այս «լուս» բառը՝ հավանաբար զուտ, միայն, լոկ իմաստով: Այսպիսի բացատրություն չունի ՆՂԲ-ը, սակայն Աճառյանի «Արմատական բառարանը» լուրջ բացատրել է լոկ, միայն թե, միայն (անդ՝ հ. 2, էջ 304) իմաստով, որը միանգամայն ճշտորեն համապատասխանում է մեր տեքստի մտքին:

87 «Բայց զի նենգել կամէր պարսկին...» արտահայտությունից, ինչպէս նաև Ա. Աբրահամյանի կողմից հրատարակված օրինակի տաղատակում եղած այլ գրչագրերի համեմատությունից պարզ չի հասկացվում, թե նենգողը, խորամանկողը ով է. Սմբատը, որ ուզում էր խաբել պարսկին, շնայած որս կարիքը նա բուրդովին էլ չուներ, թե՞ պարսկի, որի նենգություններից զգուշանալով Սմբատը դիմում է այդ քայլին: Հավանական ենք համարում այս վերջինը՝ ի նկատի ունենալով նաև հետևյալը. Պալտի հրատարակությունը հատվածն ունի այսպէս, — «Բայց զի նենգել կամէր զօրացն պարսից՝ թողու զորդին իւր»: Ի օրինակը՝ «... բայց նենգել կամէր

րացն պարսից թողու զորդին իւր»: Ի օրինակը՝ «... Բայց նենգել կամէր զպարսնց պարսից զկինն և զորդին (Վ—զկին և զորդին):

88 «Իսկ նորա թողեալ զահեկ թեւն յորդին իւր ի Վահան...» և հետևյալն (էջ 241). անորոշ է, թե ո՞ւմ որդու մասին է խոսքը՝ Սմբատի, թե՞ Վարազի որդին էլ էր Վահան կոչվում: Ենթադրվում է, որ վերջինն ավելի ճիշտ է, քանի որ մի անորոշ ակնարկություն էլ է անում այս Վահանի մասին, թե Վահանահովիտը կառուցել ավելի, իսկ Սմբատի որդի Վահանի մասին այդպիսի բան չի ասում:

89 «Եւ յիւրեանս տոհմն և սկսան կոտորել զպատերազմազուխան...» խոսքից կարելի է կարծել, որ մեկն աչ, մյուսը ձախ կողմերից վրա դառնով, սկսեցին կոտորել նախ ռազմաճակատի գլխավոր թեկերը (ծայրամասերը, ռազմաճակատի գլուխները), ապա՝ երկու կողմերից մեղտեղում սեղմելով, թշնամուն ահարեկել ու ոչնչացնել:

90 Հովհանն ասում է, թե այս Եպիփանն էր, որ մասնակցեց Հերակլ կայսեր կողմից զուարժած կրոնական ժողովին և նզովեց բազում եպիսկոպոսների, որոնք ստիպմամբ քաղաքից անհանույն լին ընդունելու Բայց Հովհանը ճիշտը չգիտի. այս դեպքերի մասին ևս հավանաբար քաղած լինի բանավոր և աղավաղված աղբյուրից: Սերեռը, հետագայում նաև Ստեփանոս Ասողիկը պատմում են, որ Հերակլի կողմից զուարժած ժողովին մասնակցել են Եզր կաթողիկոսն ու նրա մի քանի համախոհները, որոնք, իսկապէս, հաղորդվեցին քաղաքից կայսեր հետ, սույնն է, թե ընդունեցին նրա զավանսները: Իսկ այդ պատճառով նրանք անարգողն ու նզովողը եղել է ժամանակի մեծահամբավ ու հռչակավոր Հովհան Մայրազոմեցի վարդապետը: Բայց թե Հովհանը որտեղից է վերցրել Եպիփաննի՝ այդ ժողովին մասնակցած լինելու տեղեկությունը, հայտնի չէ:

91 Մեր օգտագործած օրինակում այս հատվածը նշանակված է որպէս երրորդ գլուխ, որը, սակայն, ընդունելի չէ: Վենետիկի 1889 թ. հրատարակությունն ունի այսպէս՝ «Գլուխ չորրորդ, Վասն գալոյն Տիգրատնայ, և կոտորածին՝ որ ի Հոնրնկէցն», որը նույնպէս ճիշտ չէ: Ինչպէս տաղատակում ցույց է տվել մեր օրինակի հրատարակիչը, «ՎՍ՝ գլուխ երրորդ պատճէնին...», իսկ «Վ-ն՝ գլուխ չորրորդ պատճէնին...» և այլն: Քանի որ գրչագրերում «Պատմության» տեքստը որոշակի կառուցվածք չունի և առանձին գլուխների էլ բաժանված չի, ուստի ըստ հաջորդականությունն սա, իսկապէս, պետք է լիներ Չորրորդ գլխի երրորդ պատճենը կամ հատվածը: Թարգմանության մեջ պահպանել ենք նույն հաջորդականությունը՝ առանց նշելու գլուխը:

92 Այդ մասին տե՛ս Լ. Խալիկյանի կատարած համեմատությունը վերջին նշված հոդվածում, ինչպէս նաև՝ Վենետիկի 1889 թ. հրատարակությունը: Մեր օրինակում սույն հատվածը զետեղված է տաղատակում և ցույց է տրված, որ այն ունեն միայն ՎՍ օրինակները, մյուսներում չկա:

* Այդ մասին տե՛ս Կ. Կոստանյան, «Հովհան Մանգուլունի և Հովհան Մայրազոմեցի», Էջմիածին, 1913. այլև՝ Աբրահամ Մ. Տ. Գ., և ուրիշներ:

93 «... էր սա զատակաց յայլոց բաեակացն» արտահայտությունը լի օրինակներն ունեն «... և էր սա շատական յայլ բանական» (Մ—բանա-
լացն) ձևով: Իմաստային մեկնությունը ավելի մոտիկ է անջատված, մը-
նացած-ի՞ն, նՆՐ-ն ունի հետևյալ բացատրությունը. «Ջատական»-ի, այց,
1-ին իսկ նշանակութեամբ՝ զատուցեալ, որոշեալ, անման, զատանելի, և
բաժանելի, և մեկուսի (էջ 717): Նույն մեր այս օրինակը բերված է իբրև
փաստ՝ ուրիշ մի քանի օրինակների հետ միասին. դրանից երևում է, որ
ավելի ճիշտ պետք է համարել «զատական» ձևը, այսինքն՝ այլ բանակ-
ներից չոկված, ընտրված, առանձնացված, զատված:

94 Բնագրում՝ նախորդ պարբերության մեջ, վահանը զորքի մի մասին,
չորիների հետ, տանում մոտեցնում է հոների բանակին, սակայն հաջորդ
տողերում հայոց հակառակորդները ոչ թե հոներն են, այլ դարձյալ պար-
սիկները: Պուլի հրատարակությունը նույնպես մատնանշում է, որ պարս-
կական զորքն է այդտեղ: Սա ևս Հովհանի անհետևողականությունից եկած
բազմաթիվ անճշտություններից մեկն է և թող զարմանալի չլիվա:

95 ՎՎ օրինակներն ունեն «յերկուս դեհա» ձևով, փոխանակ «Յերիս»,
որն ավելի հավանական պետք է համարել:

96 ՎՎ օրինակներն ունեն այսպես՝ «... չորս հազար արանց համարով
(այսինքն՝ համարանքով) ձգեցին» (մեր օրինակում՝ էջ 262): Բացի դրա-
նից նույն էլում, թիչ ներքև եղած «ԸՌ-այրը» լի գրչադրերը շունեն (Ա.
Ա., տողատակի ծանոթագրությունները):

97 «Եւ հանդէս արարեալ կոչեցաւ անուն տեղոյն Հանդիսեանս» (ՎՎ՝
Հանդիսեանք). դրանից հետո (էջ 262), ինչպես ցույց է տրված նաև տո-
ղատակում, ՎՎ օրինակներն ունեն՝ «... և խաբկանօք կամէին գնալ
յԱպահունիս», որը սակայն բացակայում է այլ գրչադրերում: Մեզ նույն-
պես թվում է, թե ավելորդ ընդմիջարկություն է. տեքստի հետ էլ ոչ մի
կապակցություն չունի: Նույնիսկ չի էլ հասկացվում, թե խոսքն ո՞ւմ է
վերաբերվում՝ հայոց, թե՞ պարսից:

98 «... Եկին հասին զարքն յԱպահունեաց իբրև երեք Ռ (երեք հա-
զար) պարսիկք և խառնեցան ընդ յիրեարս» (էջ 363) արտահայտությու-
նից պարզ չի երևում, թե խոսքն ո՞ւմ մասին է: ՎՎ-ն ունեն հետևյալ
ձևով. «... տեսին զարքն հայոց՝ զի խառնեցան ի պարսիկ զարքն յԱ-
պահունեաց, լքան և երկիր կործանեցան»։ սա ավելի հավանական է թը-
վում: Մեր օրինակից որոշակի չի հասկացվում՝ Ապահունիքի հայկական
զորքերը եկան միացան պարսիկներին, թե՞ դեպի Ապահունիք փախած
պարսիկ զորքերից երեք հազարը եկան միացան իրենց զորքերին, որը
պատճառ դարձավ հայոց զորքի վճատվելուն:

99 ՎՎ օրինակներն այս հատվածն ունեն հետևյալ ձևով. «... և այժմ
տես զմեզ, զի աստի թշնամիք[ն] և անտի գետն...» և այնուհետև ինչ-
պես տեքստում է (էջ 264, տողատակում):

100 Վերևում արդեն նկատել ենք, որ Հովհանի դրած տեղանունները մե-
ծի մասամբ բունազրոսիկ են ու կամայական: Այստեղ նույնպես՝ Այծե-
սան կամ Այծսան, նաև Այծտան կոչումները ոչ մի կերպ չեն հարմար-
վում, չեն բխում նրա խոսքերից՝ իբրև տրամաբանական հետևություն:

ՎՎ-ն ունեն այսպես. «... ընդ ձորն [ետս զգետնին դիպելով], զոր սո-
վորեցան Յետանգ (ՍՎՎ՝ Յետանգ, Վ՝ Յետանգ) կոչել տեղոյն», որն
ավելի մոտ է, ինչ-որ շարժով ավելի է հարմարվում նախադասությանը:

101 Մի ոչ շատ ծավալուն հատված՝ այն է. «... սկսաւ մի-մի ունել
զնոսա և զՅվալատն կտրել» մինչև «... Եւ որք պարեցան...» բառերը կըր-
ճատված է, որը սակայն, ինչպես հրատարակին էլ է նշել տողատակում
(էջ 266) ունեն ՎՎ օրինակները: Բայց չի նշում, թե ինչու՞ է այդ հատ-
վածն անտեսել, մանավանդ որ իմաստով սերտորեն կապված է զրվածքի
նախորդ և հաջորդ պարբերություններին. թարգմանության մեջ ամբող-
ջությամբ վերականգնեցինք:

102 Այստեղ «... և եղ ի նշխարաց սրբոյն Ստեփաննոսի անյայտ
զձախ բոյթ ոտին սրբոյն նախավկային» արտահայտությունից անմիջա-
պես նկատվում է, որ տեքստը աղավաղված է, և կապակցությունը՝ խախտ-
ված: Դրանից անմիջապես հետո սկսվող «... և այլ ոչ է հայտ» կապակ-
ցությունը հաջորդող տողերի համար հրատարակիչը տողատակում նշում
է, որ ի գրչագրում նույնպես մեկ թերթ՝ մինչև «Միծուսն խաչի» բառերը
պակասում է (աստ. էջ 267):

103 «... Եւ նստի յաթոռ նորա Դաւիթ Գ ամ (ՍՎ՝ ամս Գ [որ էր (Վ
է) ԻԳ-երորդ ի սրբոյն Գրիգորէ]) արտահայտության մեջ նույնպես փաս-
տական անճշտություն կա: Հենց իր՝ Հովհանի հավարկով էլ, որ տրված
է սր. Կարապետի առաջնորդների գլխում, Գրիգորից հետո եկել են տասն-
հինգ վանահայրեր, մինչև Ստեփանոսը: Նրանցից հետո հիշատակվում են
երկուսն էլ՝ Եպիփանես ու Դավիթը, որ կլինեք ժԸ և ոչ թե ԻԳ, ինչպես
գրում է նա: Ա. Արքատմայանը «Պատմություն» առաջարկում է (էջ XXVI)
նկատում է, որ «Վասն զայլոյն Տիգրանայ» գլխի վերջում վահանի մահը «ի
հայրապետութեանն Դաւիթի» նշանակելը ընդմիջարկություն է (Դավիթը
կաթողիկոս է եղել 728—741 թվականներին): Այսօրինակ փաստական
անճշտություն պետք է համարել նաև փոքր-ինչ հետո ոմն Գրիգորին ԻԵ-
երորդը (քսանհինգերորդը) համարելը (էջ 270): «... սա առաջին եպիս-
կոպոս ձեռնադրվեցավ հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանգակունու կողմից»
Ապա հայոց վարդան կաթողիկոսի հետ Հոռոմոց [եկեղեցական] ժողո-
վին գնաց մասնակցեց, որտեղ հայերը, վրացիները և հույները Չենոն
կաթողիկոս հետ միասին ջրիստոնեություն ընդունեցին և Քրիստոսի մի բնու-
թյուն ունենալը խոստովանեցին» (աստ. էջ 146): Անհասկանալի պատ-
ճառով հրատարակիչը այս հատվածը ևս բաց է թողել: Գուցե ի նկատի է
ունեցել փաստի կասկածելի լինելը: Բաց է թողնված նաև «... Ստեփան-
նոս՝ ամս Զ.» և նույն Ստեփանոսի մասին հետևյալ հատվածը. «... Սա
հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ ելավ գնաց նրա մոտ և Հոփի-
սիմյան սրբուհիների նշխարներից մի որոշ մասը բերեց հաստատեց Գլա-
կա վանքում, որի վանահայրը հենց ինքն էր. քանզի Կոմիտասը արդեն
վերաինն էր Հռիփսիմյան կույսերի վկայարանը...» (էջ 247): Երկու
հատվածն էլ վերականգնեցինք:

104 Բնագրում «... և առաջեաց զորս ի Տարան» նախադասությունը
միացել է նախորդի հետ, ուստի և չի հասկացվում, թե ո՞վ զորք ուղար-

կենց: Պարբերության շարունակությունից է միայն հասկացվում, որ խոսքը պարսից արքային է վերաբերում:

105 «Պատմության» մեջ Տիրանը հենց նոր հանդես է գալիս, գծուկ մանկահասակ պատանի է, սակայն արդեն բարձր դիրքի արժանացած. մանավանդ որ դեռ ոչ մի գործ չի արել և իր կատարած հայրենանվեր գործերով աչքի չի ընկել: Ինչպես արդեն նշվել է բանասիրության կողմից, սա «Տարանի պատերազմի» ցիկլում գոյություն ունեցող Տիրանն է և կապ շունի իրական-պատմական որևէ անձի հետ:

106 Բնագրում «Սե արձակեցին առ հայր Գրիգոր Գլակա վանիցն»//և տարան ի պատերազմ...» խոսքից իսկույն նկատվում է, որ շարահյուսական կապակցություն չկա և ինչ-որ պակաս կա: Այդպես էլ նաև դրան հաջորդող նախադասությունն է՝ «... և ընդ Ս կրանաւորն ժամահար մի»․ պետք է լինի «ընդ ժ կրանաւորն» (այսինքն՝ յուրաքանչյուր տասնյակի), ինչպես որ ունեն Ս և Վ օրինակները և ինչպես որ ցույց է տրված առդատակի բացատրականում (Ա.Ա., էջ 270):

107 Ս և Վ օրինակները, ինչպես ցույց է տրված տողատակում (Ա.Ա., էջ 273), ունեն հետևյալ հատվածը. «Ինչ վահանայ մտեալ ի գետն՝ [կապեաց գերիվարն ի վերայ ողինն հանդերձ գինան] և յայն կոյս հանց...», որը հրատարակիչը անհասկանալի պատճառով բաց է թողել: Գրեցինք իր տեղում:

108 Տեքստում մի ամբողջ հատված խիստ կերպով աղճատված է: 273-րդ էջում (տող՝ ներքեից 4) հետևյալն ենք կարդում. «... եւ մինչև եհասառ նասա այրն, որ ունէր զգլուխն Վարդուհր[է] աւագի շոցա»: Հաջորդ՝ 274-րդ էջում (տող՝ վերեից 1) ընթերցվածից պարզվում է, որ Վարդուհրը մենամարտի է գուրս գալիս Վահանի որդի Տիրանի դեմ. «Սե եկեալ միմեանց Վարդուհրի և Տիրանն, ասէ Վարդուհրի...» և հետևյալն. մինչդեռ նա արդեն զխառնված էր: Հրատարակիչը տողատակի բացատրության մեջ գրում է, թե Պալսի հրատարակությունը «մինչ»-ից «ենցա» կրճատված է: Սակայն պարզվում է, որ ոչ թե կրճատված է, այլ աղավաղված, ետևապաշտություն կա, գուցե և ոչ տեղին հավելում է:

109 Ավելի ճիշտ պետք է համարել «ներքե անկիր» ձևը, որպեսզի ավելի մոտ լինի, հարմարվի այլ օրինակներում (ՎՍ) եզած ավելի հավանական՝ «ներքե Անկիր» տեղանվանը:

110 Մեր կողմից օգտագործված տեքստում տողատակում նշված է, որ վերջում ՀՎՍՍ օրինակներն ունեն հետևյալ վերջաբանը. — «Վճար եղև պատերազմին Տարանույ... մինչև օրհնութեամբ եղիցի»: (Այսինքն՝ Ավարտվից Տարանի հից առաքինի իշխանների՝ Մուշեղի, Վահանի, Սմբատի, Վահան Կամսարականի և Տիրանի մղած պատերազմի պատմությունը: Թող հավերժ օրհնված լինի նրանց հիշատակը): Սակայն ինչպես շատ այլ տեղերում, նույնպես և այս հատվածը թվում է անհարազատ, որիչինքի կողմից հետազայում ավելացված: Թերևս հենց այդ նկատառումով էլ հրատարակիչն այն գետեղել է տողատակում միայն Գժվարանում ենք այդ մասին որևէ հաստատուն բան ասել:

111 «Պատմության» վերջում գետեղված է մի փոքրիկ գլուխ՝ Տիրանի

մահվան և Աղի ծովի ափին տեղի ունեցած պատերազմի մասին, ապա նաև՝ իբրև սրա շարունակություն, կցված է Հովհանի հայտնի «Հիշատակարանը», որի՝ Հովհան Մամիկոնյանի կողմից գրված լինելու վավերականությունը ուսումնասիրողներից շատերն են կասկածել: Այսպես, Մ. Զամլյանը, Մ. Էմինը, Գ. Զարբանյանը և ուրիշներ առանց երկմտության «Հիշատակարանը» համարել են Հովհանի գործը: Մեր օրինակի կազմող և հրատարակիչ Ա. Արրահամյանը Հովհանին համարում է միայն «Հիշատակարանի» հեղինակ, իսկ ամբողջ պատմության նյութերի համար՝ որպես հավաքող-խմբագրող ու թարգմանիչ: Դրա հավաստության համար առայժմ դժվար է որևէ հաստատուն բան ասել: Բացի դրանից՝ Միծառի խաչի և Տիրանի մահվան մասին եղած հատվածները Ա. Արրահամյանը ենթադրում է օտարամուտ և Հովհանի կազմած ժողովածուի հետ ոչ մի կապ չունեցող: Իսկ թե ինչու է Միծառի խաչի պատմությունն ընկած Տիրանի մահվան մասին եզածից առաջ, անհասկանալի է: Ինքը՝ Արրահամյանն էլ է այդ նույն ձևով դասավորել խմբագրված տեքստում, սակայն նշելով, որ մի շարք գրչագրերում այդ ելկու հատվածներն էլ գոյություն չունեն:

112 Չնայած Հովհանը պեղում է, թե ինչ որ պատմում է Միծառի խաչի մասին ստուգապես տեղի ունեցած իրողություն է, սակայն հենց իր ներկայացրած հաշվով էլ հայոց և հռոմոց տարեթվերը սխալ են ներկայացված և շեն համապատասխանում իրականությանը: Պարզ է, որ քրիստոնեական որևէ լեգենդից է մնացած եղել կամ պարզապես մի հնարովի պատմություն է:

113 Մեր օգտագործած օրինակից պարզ չի հասկացվում՝ Տիրանը պարսից զորքի՞ն է առաջնորդում հույների դեմ, թե՞ հայոց: Հետագա տողերից կարելի է ենթադրել, որ՝ հայոց զորքերին (283 էջ):

114 Դեմեռելկոս—Չինվորական բարձր աստիճան բյուզանդական կայսրության մեջ:

115 Այստեղ արդեն, ինչպես նույնը տեսնում ենք Սեբեոսի մոտ, պատմական դեպքերի շարադրումը չի համապատասխանում իրադարձությունների հաջորդական ընթացքին, այլ պատմվում է արարների երևան գալու և նրանց դեմ մղվող կռիվների մասին: Սա ևս Հովհանի ժամանակագրության անհետևողականությունից ու անճշտությունից է գալիս (աստ. էջ 97):

116 Բնագրում (էջ 286) «... խմբեցան յառաւաւտէ մինչև յերրորդ ժամն» արտահայտությունը նշանակում է, որ դեռ նոր են համախմբվում, պատրաստվում կովի: Սակայն տեքստում անմիջապես հաջորդում են «Դեռևս փախչեստեայ էին արարեալ զՃաճկաստանն» բառերը, որ նախորդ նախադասության օրգանական շարունակությունը լինել չի կարող: Բացահայտ երևում է, որ տեքստում տողեր են պակասում:

ԱԼՁԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱԿ

Ա

Արեղյան Մ. — 53
 Արզրուհիմ — 113, 114
 Ազաթանգեղոս — 31, 33, 36, 39
 Աթանազիս — 20, 26, 34, 35, 40, 41, 44, 45, 49, 50, 51, 56
 Աղղենոս — 35, 41
 Աղրիանոս — 32, 44, 50, 51, 57, 58
 Անակ — 31, 32, 34, 37, 38, 39
 Անաստաս — 25, 26, 28, 31, 33, 34
 Անդրե (առաքյալ) — 26, 31
 Անդրեաս — 60, 67
 Անթիոս — 26
 Անտոն — 20, 22, 26, 28, 29, 30, 35, 48, 51, 54, 57, 58, 59, 60, 67, 72, 78
 Աստղիկ — 104
 Աստված — 20, 23, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 40, 42, 51, 53, 58, 59, 63, 65, 68, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 85, 87, 91, 95, 97, 98, 103, 104, 105, 106, 109, 113, 114, 116
 Ասուր — 85, 86, 93, 94
 Արձան — 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48,
 Ավագ Անտոն — 22, 28
 Արշակունի — 31, 32, 33, 36, 37, 38, 44
 Արտեան (Արտավան) — 31, 37
 Աքյուլաս — 28, 34

Բ

Բազրատունյաց — 56, 63
 Բարդա — 33, 39
 Բարդուղիմեոս — 22, 27, 60, 67
 Բարդուղիմեոս (2-րդ) — 60, 67
 Բեկտոր — 25, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 39
 Բուրտար — 32, 33, 39

Գ

Գալլ Վահան — 67, 74, 85, 90
 Գալոս — 25, 26, 29, 31, 34
 Գեղոհճոն — 54, 56, 57, 58, 61, 63, 64, 65
 Գիսանե — 20, 25, 26, 28, 31, 34, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 59
 Գորգ Շատախոս — 110
 Գոնգուող — 83, 90
 Գրիգոր Լուսավորիչ — 19, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 69, 72, 78, 92, 99, 104, 111, 114, 115
 Գրիգոր Վանական — 60, 67
 Գրիգոր (Վանահայր) — 105

Դ

Դավիթ — 33, 39, 104
 Դեմետր — 20, 25, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 58
 Դիմարիոս — 36, 41, 71, 78
 Դրոկղեստիանոս (Դեկոս) — 33, 35, 39, 41
 Դրով (Դրով) — 53, 60

Ե

Եղիազարոս — 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 42
 Եպիփան — 22, 28, 29, 35, 48, 54, 59, 67, 71, 78, 97, 104, 111
 Եվթաղե — 32, 33, 38, 39
 Եփրեմ — 60, 67

Զ

Ջենոր Ասորի — 19, 21, 29, 30, 31, 115, 116
 Ջոն — 33, 38
 Ջենոր Գլակ — 25, 26, 35, 36, 37, 59, 67

Թ

Թադեոս առաքյալ — 22, 27, 32, 37
 Թեոփնաս — 28, 34, 71, 78
 Թողիկ — 60, 61, 67, 68, 69, 72, 74, 78, 81, 88, 115

Ի

Գ(Իսիդոր) — 44, 50, 51
 Գաղակ — 108

Խ

Խոսրով Կողակ (°) 30, 31, 32, 34, 35
 Խոսրով Մեծ — 37, 38, 39

Խոսրով (պարսիկ) — 64, 65, 66, 67, 90, 98, 104, 105, 109, 112, 113, 115
 Խոսրովուհի — 33, 38

Ս

Սիծանիկ — 110, 111

Կ

Կյուրեղ — 60, 64, 67, 71
 Կոմիտաս — 60, 67
 Կոստանդիանոս — 34, 40, 50, 57
 Կրոնիդես — 20, 26, 29, 30, 35, 48, 51, 54, 57, 59, 60, 67, 72, 78
 Կուսո — 47, 53
 Կարապետ — 22, 116
 սր. Կարապետ-Մկրտիչ — 42, 69
 Կարապետ-Փրիստոսի — 55, 106

Լ

Ղազոր — 33, 38, 39
 Ղամամ — 112, 113
 Ղերակիլ — 97, 104, 109, 112, 113, 115
 Ղիսուս — 23, 29, 59, 66
 Ղովհան (Կեսարացի) — 110
 Ղովհան Մամիկոնյան — 116
 Ղովհաննես Ավետարանիչ — 35, 40, 41
 Ղովհաննես Մկրտիչ — 20, 25, 40, 55, 60, 62, 76, 89, 102
 Ղովհաննես (Վանական) — 60, 67, 71, 78
 Ղովհաննես Կարապետ — 34, 35, 38
 Ղոռի — 47, 53

Ղ

Ղուկաս — 26, 31
Ղևոնդիոս — 25, 40, 41
Ղևոնդ — 19, 34, 35

Մ

Մակար — 60, 67
Մահմեդ — 113
Մամիկոնյաններ — 20, 21, 25, 26, 30, 32, 48, 54, 60, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 81, 88, 98, 99, 104, 105, 111, 775, 116
Մանկեսոս — 113
Մարիամ — 33, 61, 68, 82, 88
Մարիամ (Գրիգորի կիներ) — 89
Մարկելիոս — 28, 29, 34
Մարմառ — 115
Մեղտես — 47, 53
Մենանդր — 26, 31
Մեստակես — 41, 47
Միհրան — 66, 67, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 94
Միհրիստոսով (Միհրան Խոսրով) — 101, 102
Մովսես — 22, 27, 60, 67
Մորիկ — 84, 65, 66, 67, 71, 72, 73, 74

Ն

Նարկեսոս — 71, 78
Ներսես — 60, 67
Ներսես — 110, 111, 114, 116,
Նիխորեն (ս) — 64, 72
Նիկոմաքոս — 33, 39

Շ

Շապուհ

Ո

Որմիզդ — 64, 71, 72

Պ

Պազակ — 108
Պարթև (Արտաշիբբ) — 31, 32, 37
Պարթև Մեծ — 83, 90
Պողիկարպոս — 35, 40, 67, 71, 74, 78
Պորպե (ս) — 83, 90
Պենդետոս — 113

Ջ

Ջամբո Խոսրով — 64, 71, 72, 73, 74, 97, 98, 105, 111, 112
Ջիվանչիր — 33, 38
Ջուշիկ — 112, 114

Ռ

Ռահան — 84, 85, 91, 92
Ռեզես (լիկաց) — 33, 38
Ռատակես (Արիստակես) — 33, 39

Ս

Սամվել — 116
Սահղենես — 33, 39
Սահակ — 60, 67
Սահակ — 60, 67, 90
Սահուռ — 114,
Սեբեսո — 104

Սեղրեստրոս — 34, 40

Սերեմ — 93, 100
Սիմաքոս — 29, 34
Սիմոն — 71, 78
Սիուս — 21, 26
Սոփի — 32, 33, 38
Ստեփանոս — 60, 67, 82, 88, 97, 104, 111, 119
Սուրեն (Վախթանգի եղբայր) — 90, 91, 92, 98, 99, 100
Սուրեն — 33, 38
Սուրտինոս Եփեսացի — 36, 42
Սմբատ Մամիկոնյան — 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 108
Սմբատ (Հաշտենքի) — 95, 96

Վ

Վախթանգ — 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 105, 113, 114, 115, 116
Վահ — 85, 92
Վահան Կամարական — 88, 95, 96, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 110, 115
Վահան Մամիկոնյան — 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 103, 105, 106, 111
Վահան Մամիկոնյան (Սմբատի որդին) — 92, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112
Վահան (Վարազի որդին) — 101, 105
Վահան (Պալուճյաց) — 94

Վաղարշակ — 47, 53
Վաղարշ (պարսիկ) — 31, 37
Վաշդեն (Վրաց իշխան) — 112, 113, 114,
Վաշիր — 78, 79, 80, 84, 86,
Վարազ — 92, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 108
Վարդպատրիկ — 61, 68
Վարդուհրի — 96, 105, 106, 107
Վրթանես — 33, 39

Տ

Տիգրան — 98, 99, 100, 101, 105, 106, 107, 108,
Տիրան Մամիկոնյան — 33, 38, 104, 105, 106, 107, 112, 113, 114
Տրդատ Մեծ — 24, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 39, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 65, 68, 92, 99, 115
Տիմոթեոս — 21, 23, 24, 26, 29

Ռ

Ռզուհի (Ռզուհի) — 32, 33, 38
Փ
Փարմեզոս — 35, 41
Փոկաս — 66, 67, 73, 74
Ք
Քաջակորովն Մուշեղ — 67, 68, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 88, 98, 99, 105, 106, 116
Քրիստոս — 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 29, 42, 48, 66, 73, 79, 86, 91, 97, 99, 104, 105, 106, 109, 111, 113, 114, 115, 118

ՑԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Ալեքսանդրիա — 36, 41
 Աղի ծով — 112,
 Աղձեիք — 53, 58, 59, 60, 65, 66
 Այծից (Արծվից) բերդ — 90,
 Այծսանա ձոր — 46, 52, 103,
 Անկեղ (Անգեղտուն) — 35, 36,
 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45,
 46, 47, 53, 56, 57, 60, 63, 64
 Անձեացիք — 36, 42, 114
 Անտաք — 87, 92,
 Աշտիշատ — 28, 33, 36, 41, 43,
 47, 49, 53, 114
 Ապահունիք — 38, 44, 50, 57, 58,
 65, 77, 78, 80, 82, 84, 87, 90,
 98, 102, 105, 109, 112
 Առաղս — 71, 76
 Առինչ — 85, 93
 Ասնի — 81, 88
 Ասորեստան — 91, 99
 Աստղաբերդ — 114,
 Աստղունք — 46, 52, 67, 73, 74,
 80, 103
 սբ. Աստվածածին — 41, 63, 71,
 110, 116,
 Ավետյաց լեռ (բլուր) — 51, 58,
 59, 67, 81, 88
 Արա՛անի — 49, 55, 80, 84, 87,
 91, 99, 102, 106
 Արարատյան — 24, 26, 29, 31,
 32, 38
 Արծրունիք — 36, 38, 41, 42, 44,
 47, 60, 61, 63, 68, 71, 81, 82,
 88, 91 98

Արծվիք — 41, 47
 Արձան (ձեհյան) — 31, 37, 39,
 42, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 54,
 55, 56, 57, 58, 61, 65, 67, 74
 Արշակունիների դուռ — 44, 50,
 Արշ (ու) ք — 41, 47, 84, 92, 110,
 111
 Արտազ — 32, 33, 37, 38
 Արտամետ — 64, 71
 Արտից գյուղ — 92, 93, 99, 100
 Արևի բլուր — 51, 58

Բ

Բազու — 48 54
 Բալի, Բալիսաստան — 64, 66,
 73,
 Բահլ Շահաստան — 71, 81, 88
 Բասեն — 34, 40, 46, 66, 114
 Բյուզանդիա — 28, 29, 33, 34
 Բրեխ(տ) — 48, 54, 55
 Բուստր — 81, 88

Գ

Գահար — 82, 83, 90
 Գամիրք — 33, 38
 Գեհեն — 27, 32
 Գիսանե (ավան) — 36, 42, 47,
 52
 Գլաղա (վանք) — 25, 26, 30, 31,
 59, 60, 63, 67, 71, 81, 87, 88,

94, 97, 104, 105, 110, 111, 116
 Գողոց աղբյուր — 93, 100
 Գրւս — 64, 71
 Գ(ո)ոռզ (Գոզոոս) — 83, 90, 114,
 Գրեհն (Գռեհն) — 99, 106

Դ

Դովնադաշտ (Դվինի՞) — 36, 41,
 71, 73, 97, 104
 Դվին — 64, 66

Ը

Ճգիպոսս — 25, 29, 31, 34
 Ճկեղյաց — 25, 30, 34, 40, 53,
 60, 114
 Ճղիազարի վանք — 28, 33
 Ճրեզնավան (Ճրեզա ավան ՚) —
 109
 Ճրիզա — 34, 40
 Ճրրորդ Հալք — 25
 Ճրուսարեմ — 23, 25, 26, 28, 29,
 31, 34, 35, 40, 69, 76, 109
 Ճրեան — 53
 Ճրիսոս — 35, 40, 41

Թ

Թաղևոս առք. վանքը — 37
 Թակարթներ — 55, 62
 Թիլ — 82, 87, 89, 95, 114
 Թմրաձոր — 96, 103
 Թցրդան — 36, 42

Ժ

Ժողով — 93, 101

Ի

Իննակնյան — 20, 22, 25, 26,
 27, 28, 30, 31, 37, 40, 42, 43,
 47, 48, 49, 51, 53, 56, 57, 58,
 60, 65, 67, 68, 81, 88, 114,
 115

Խ

Խառան — 91, 99
 Խարձք (Հարձք) — 74, 81
 Խորնի — 48, 54, 55
 Խոր Վիրապ — 34, 39, 40
 Խոթ — 64, 71
 սբ. Խալ — 52, 53, 60, 92, 106,
 109

Ս

Սիծառն — 109, 110, 111
 Սծակ(ա) քիթ — 84, 88, 89, 91
 Սոփք — 57, 65

Կ

Կաղամախյաց բլուր — 106, 108
 սբ Կարապետ — 20, 25, 26, 27,
 30, 34, 35, 42, 44, 45, 46,
 49, 50, 55, 58, 59, 60, 61, 62,
 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70,
 71, 73, 76, 77, 78, 79, 81,
 82, 84, 86, 87, 89, 92, 94,
 96, 97, 98, 102, 103, 104, 105,
 107, 110, 111, 112, 114, 116
 Կարին — 36, 42, 50, 57, 58, 65,
 66, 73
 Կարճկոնք — 46, 52
 Կաթողիկե — 114
 Կեղք — 48, 54
 Կեսարիա — 19, 21, 25, 26, 27, 31,
 32, 33, 34, 35, 38, 40, 41, 44,
 49, 50, 56, 61, 63, 68, 71, 72,
 78, 110
 Կոթ — 77, 80, 84, 87

Կորեանք — 80, 84, 87
Կորեթոս — 26, 31
Կ. Պոլիս — 110, 113
Կուսոս — 36, 37, 42, 43, 46, 47,
48, 52, 53, 54, 60, 63, 67, 71
Կորա (Վն). (Կուրանք) — 103,

2

Համամաշեն — 113
Հայաստան — 26, 29, 31, 35, 36,
59, 105, 109, 112, 113, 114
Հայրաբլուր — 81, 88, 97, 104
Հայրկերտ — 109
Հայք (չորրորդ) — 20, 25
Հայք (երկրորդ) — 20
Հանդիսյանք — 102
Հաշտյանք — 24, 29, 39, 40, 45,
46, 54, 56, 57, 61, 62, 63, 64,
67, 74, 82, 84, 85, 90, 95, 97,
98, 99, 101, 102, 104, 105, 106,
107, 109
Հարք — 25, 30, 36, 40, 42, 46,
58, 65, 82, 90, 114,
Հեղհաստան — 47, 53
Հանրեկեց — 98, 99, 102, 105,
106, 109
Հոսանք — 47, 53, 54, 60
Հով(ե)անք — 48, 55, 104
Հորդանան — 20, 25
Համ — 23, 25, 26, 28, 29, 31, 34,
35, 40, 41, 53, 58, 60, 64
Հանաստան — 64, 68, 71, 74, 97,
104

2

Ձյուն(ա)կերտ — 83, 90, 115

2

Ըորթիս — 113,

174

Մ

Մահուառիթ (Մահու առիթ) —
103,
Մահու (Մահի) — 87, 89, 94, 95
Մանձկերտ (Մանազկերտ) — 50,
Մանյա — 59, 67
Մատրավանք — 107, 108, 114,
Մարտուց փող(ա)ն — 102,
Մեծամոր — 92, 100
Մեղորի — 39, 45, 46, 47, 48, 53,
54, 55, 67, 74, 75, 76, 82, 85,
92, 94, 96, 97, 99, 101, 103,
104, 106, 109
Մեստակող — 41, 47
Միշազետք — 25, 26, 29, 31, 34
Մոզտուն (Մուլլուն. Մոկունս, Մո-
կունք) — 99, 106
Մոկս — 37, 43, 41, 47
Մուշ — 53, 60, 64, 71, 73, 75,
76, 80, 82, 83, 84, 87, 90, 91,
95, 98, 105, 111
Մուշեղամարդ — 56, 63
Մուրճա (Մուրխա) — 91, 99

Ն

Նիա (ծովակ) — 79, 86
Նյուստորիա — 36, 41

Շ

Շատախ — 110,
Շիրանիկ (Շիրականիք) — 97, 104

Ո

Ողական — 37, 43, 53, 58, 60,
66, 67, 73, 74, 79, 80, 86, 93,
101, 111
Ողնուտ — 76, 84

Պ

Պալունիք — 36, 42, 47, 53, 60,
84, 92, 93, 94, 95, 97, 101,
102, 103, 104, 107
Պաշլավ — 31, 37
Պատմոս — 35, 40
Պարբիս — 39, 45, 64, 71
Պարտավ — 31, 32, 37
Պարսկաստան (Պարսից) — 20,
25, 32, 37, 38, 83, 87, 90, 97,
98, 104, 107, 109, 112, 113
Պողակ — 108
Պորպ(ե) — 82, 83, 90, 97, 115

Ջ

Ջավախք — 114,

Ս

Սաղակ — 63, 70
Սասուն — 64, 71, 75, 82
Սերաստիա — 35, 41
սր. Սերեղուն — 35, 41
Սերեմանոր — 93, 99, 106
Սինա — 22, 27
Սիոն (Վերին) — 23, 29, 70
սր. Սիոն (Կեկեղեցի) — 113
Սյունիք — 37, 38, 40, 41, 43, 44,
46, 47, 52, 53, 56, 57, 60, 63,
64, 65, 112
սր. Ստեփանոս (Կեկեղեցի) — 104,
111
Սրբյանք ձոր — 93, 100
Սուրբ Բանեակ (Վկայարան) — 114

Վ

Վահանաճափիս — 94, 102
Վաղարշապատ (Վաղարշակերտ) —
24, 26, 28, 32, 34, 110

Վայրանկանիս — 108,
Վանանդ — 112, 114
Վանքի գյուղ (Կենաց Վայր) —
96, 103
Վարազակա բլուր — 96, 98, 103,
105
Վիշապ (Քաղաք) — 39, 45, 47,
53
Վրաստան — 53, 58, 59, 60, 65,
114

Տ

Տաճկաստան — 114,
Տամբուր — 113,
Տայք — 110
Տաճրոս — 20, 25, 28, 33, 83, 90,
100, 107
Տարոն — 19, 24, 25, 26, 28, 29, 31,
33, 34, 36, 42, 47, 50, 53, 56,
58, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 74,
79, 81, 82, 83, 88, 90, 98, 102,
104, 105, 110, 111, 112, 114,
115
Տիրակատար — 40, 46
Տումբ — 48, 54, 55

Ռ

Ռւզնուտ (Եղնուտ) — 76, 83, 92
Ռուճա — 25, 31, 33, 39, 115

Օ

Օձ — 67, 74, 80, 114
24, 26, 29, 31, 33, 34, 38, 40,
110, 114

Փ

Փայտակարան — 46, 53
Փանդիկ — 105, 108

Ք

Քարբե — 47, 54, 80, 87, 91, 99

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան— Վ. Վարդանյան	3
Ճարտնի պատմությունը...	19
Սբ. Գրիգորի ուղարկած թղթի պատասխանը...	21
Զենոբ Ասորու պատասխանը...	31
Արձանում տեղի ունեցած երկրորդ պատերազմի...	50
Սբ. Կարապետի առաջնորդները	59
Պատճեն I. Գլուխ Բ. Պարսից պատմության...	7
Պատճեն II. Վախժանցի Տարոն գալը...	15
Պատճեն III. Տիգրանի Տարոն գալու մասին	21
Պատճեն IV. Վարդուհրի Տարոն գալը...	27
Միծառի հաշի պատմությունը...	30
Վահանի որդի Տիրանի մահվան և...	112
Ձեռագրերը և հրատարակությունները	114
Մանրագրություններ	144

ISBN 5-550-00198-5

Գրական-գեղարվեստական գրականություն

Հովհան Մամիկոնյան

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Литературно-художественное издание

Мамиконян Ован

История Тарона

(На армянском языке)

Издательство «Хорурдаин грох»

Ереван, 1989

Խմբ. վարիչ՝ Ստ. Է. Թովչյան, խմբագիր՝ Ս. Գ. Սահակյան, նկարիչ՝
 Հ. Մատուռյան, գեղ. խմբագիր՝ Հ. Ս. Մալխասյան, տեխ. խմբագիր՝ Վ. Գ.
 Ավագյան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Ջ. Ս. Կարապետյան

ИБ 6386

Հանձնված է շարվածքի՝ 7. 01. 1989; Ստորագրված է տպագրության 12. 05.

1989; Ֆորմատ 84×108¹/₃₂; Թուղթ՝ տպագր. № 1; Տառատեսակ՝

Գրքի սովորական; Տպագրություն՝ բարձր, 9,24 պլյմ. մամ., 9,5 հրատ.

մամ.; Տպաքանակ՝ 20000; Պատվեր՝ 28; Գինը՝ 1 և 60 կոպ.

«Խորհրդային գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91.

Издательство «Хорурдаин грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի

պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Ալավերդյան 65:

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, по-
 полиграфии и книжной торговле Арм. ССР, Ереван-10, ул. Алавер-

дяна, 65.